LAKOS SÁNDOR

A szocializmus alapjainak lerakása

KOSSUTH

LAKOS SÁNDOR

A szocializmus alapjainak lerakása

LAKOS SÁNDOR

A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LERAKÁSA

LAKOS SÁNDOR

A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LERAKÁSA

AZ ÁTMENETI KORSZAK IDŐSZERŰ ELVI KÉRDÉSEIHEZ

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1963

© Lakos Sándor, 1963.

Bevezetés

Az MSZMP VIII. kongresszusának egyik legfontosabb megállapítása volt, hogy: „befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. A magyar nép ... a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett."[1] A párt a szocializmus alapjainak lerakását fontos történelmi határkőnek tekinti, melynek elhagyásával fejlődésünk új korszaka kezdődik. Teljesen érthető, ha a kongresszus útmutatásait tanulmányozva, nagy tömegek, gyakorlati és elméleti emberek egyaránt érdeklődéssel fordulnak e kérdés felé és próbálják mélyebben megérteni: milyen folyamatokat összegezett és milyen perspektívákra utalt a fenti megállapítás. Mindenki számára világos, hogy ez nem elvont formula, hanem olyan értékelés, mely gyakorlati következtetésekbe torkollik, vagy ilyenek levonását igényli.

A pártkongresszussal lezárult fejlődésünk egyik fontos időszaka, de el is kezdődött egy nem kevésbé fontos periódus. Annak az új szakasznak, melybe éppen hogy beléptünk, a kongresszus megrajzolta legátfogóbb fejlődési távlatait. De nem tűzte, és nem is tűzhette ki célul mindannak az újnak az elemzését, amit az új körülmények a társadalmi élet minden területén felvetnek. Nem bocsátkozhatott a kongresszus az összefüggések *részletes* vizsgálatába, az új munkamódszerek konkrét keresésébe, nem foglalkozhatott a közvetlen feladatok sokaságával. A szocializmus alapjainak lerakásával megteremtődtek az ipari és mezőgazdasági termelés gyorsabb növelésének, a kulturáltabb élet virágzásának, az állami irányítás jobb kialakításának, a szocialista demokratizmus erősítésének feltételei, s mindez a fontos elméleti és gyakorlati kérdések tömegét veti fel, részletekbe menő megválaszolásukat igényelve.

Mindennek nagy szerepe van a párt politikájának megértetésében is. A gazdasági és társadalmi viszonyok változásai nem

[1] A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 101. old.

tükröződnek *nyomban* az emberi gondolkodásban, mert a tudat rendszerint elmarad a lét fejlődésétől. Országunk fejlődésének új szakasza a dolgozók tíz- és százezrei odaadó munkájának az eredménye, és mégis elképzelhető, hogy a tömegek nagy része még nem ismerte fel teljes mélységében és horderejében *saját művének jelentőségét!* Az emberek már új körülmények között élnek, de ez még nem tudatosodott bennük eléggé. Sokan nem látják még, mit értünk el, s mi áll még előttünk. A nagyobb összefüggések megvilágítása sokat segíthet ezen, hozzájárulhat a szocialista tudat erősödéséhez. Az ilyenfajta tudatosító munka különösen szükséges a nagyobb történelmi fordulópontoknál, határköveknél, szakaszok kezdeténél és végénél, amikor a tudat mindig meglevő elmaradása *átmenetileg* megnő és nagy méretűvé válik.

Minden elmélet — mondotta Engels — az előzőleg felhalmozott eszmei anyagból táplálkozik. Ilyen szempontból a jelenlegi időpont kedvezőnek mondható, mert ma lehetőségünk nyílik az eddigi fejlődés *lezárt* szakaszának *egészében* való áttekintésére. Ma sok kérdést világosabban ítélhetünk meg, mert egy befejezett korszak gyakorlatára támaszkodhatunk. Nyilvánvaló, hogy ez a legmegbízhatóbb mércénk, hiszen a gyakorlat magasabb rendű, mint az elméleti megismerés, mert azt „a közvetlenül valóságosnak rangja is megilleti".[2] A tényleges tapasztalatok számbavétele az elméleti munka legfontosabb feladata.

Következik ez már a forradalmian dialektikus marxista—leninista szemléletből is. Lenin számtalanszor hangsúlyozta, hogy csakis a konkrét körülmények gondos tanulmányozásával lehet felfedni az egyes szakaszokat egymástól megkülönböztető legfontosabb vonásokat, és az ebből következő, változó feladatokat. A legfontosabb a tudományban — mondotta — nem elveszni az apró részletek tömegében, hanem mindent abból a szempontból vizsgálni: „Hogyan jött létre..., milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során..., mivé lett most".[3] És másutt: A legfontosabb, figyelemmel kísérni az egyes korszakok „fő megkülönböztető vonásait".[4]

[2] *Lenin:* Filozófiai füzetek. Szikra 1954. 189. old.
[3] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 484. old.
[4] *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 138. old.

Lenin a fejlődés új elemei alapján szüntelenül tökéletesítette az egyes jelenségekről kialakult elképzeléseket. Elég utalni arra, hogy 1921-ben a szövetkezeteket még államkapitalista formációknak tekintette, míg két évvel később — 1923-ban — már arról beszélt, hogy „teljesen egybeesnek a szocializmussal".[5] Két esztendő tapasztalata alapján is indokoltnak tartotta egy rendkívül fontos jelenség értékelésének a megváltoztatását, mert úgy érezte, a körülmények módosulása igényli ezt. E lenini módszer szem előtt tartása különösen fontos a szocialista építés egyes szakaszainak elhatárolásánál, mert a körülmények megváltozása ilyenkor a legnagyobb méretű, s kihat a feladatok meghatározására, a fejlődés irányának megválasztására is. Ezt saját és nemzetközi, pozitív és negatív tapasztalatok egyaránt bizonyítják.

Pártunk lényegében helyesen értékelte például az 1945-től 1948-ig terjedő periódus tartalmát, és ez nagyban hozzájárult az akkori eredmények, győzelmek kivívásához. Az ismert körülmények miatt (személyi kultusz, szubjektivizmus stb.) azonban a párt vezetése helytelenül ítélte meg az 1949-től kezdődő szocialista átalakulás belső erőtényezőit, amikor például a szükséges objektív és szubjektív feltételek hiányában már 1949-ben, az ötéves terv eredeti változatában is célul tűzte, hogy az ötéves terv eredményeként túlsúlyra kell jutni az egész mezőgazdaságban a szocialista termelési viszonyoknak. Ez az eleve hibás megítélés csak súlyosbodott a párt II. kongresszusán, a terv mértéktelen felemelésével, melynek következményei ismeretesek. Az egyes szakaszok helyes vagy helytelen megítélésének gyakorlati következményei számunkra tehát nem ismeretlenek. Ehhez hasonló problémák más szocialista országokban is felvetődtek. A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának 1958 szeptemberi plénuma élesen megbírálta azokat, akik a szocializmus teljes felépítését már rövid lejáratú feladatnak tekintették, és adminisztratív módszerekkel igyekeztek nyomást gyakorolni „a cél gyorsabb elérése" érdekében. Sztálin hibás tétele arról, hogy a kolhoztulajdon már fékezi a termelőerők fejlődését, ártott a szovjet mezőgazdaságnak, gátolta az anyagi érde-

[5] *Lenin* Művei. 32. köt. 326. old. és 33. köt. 443. old. (oroszul)

keltség, a kereskedelmi kapcsolatok, azaz a mezőgazdaság szempontjából legfontosabb emeltyűk fejlődését, és kétségkívül szerepet játszott abban is, hogy a mezőgazdaság kérdéseivel általában sem foglalkoztak kielégítően.

A szakaszok helyes megítélése fontos továbbá a jobb- és baloldali elhajlások, de különösképpen a dogmatizmus elleni harc szempontjából. A dogmatikus gondolkodás egyik legtipikusabb, mondhatnánk „klasszikus" ismérve: az újabb fejlődési szakaszok követelményeinek meg nem értése, és emiatt görcsös ragaszkodás a szocializmus építésének más szakaszaira jellemző nézetekhez és gyakorlathoz; régi kategóriákban való gondolkodás, általános igazságok hangoztatása, az új körülményekhez való alkalmazkodás képességének hiánya.

A dogmatikus — vagyis a fejlődés, a változás mögött lemaradó — gondolkodás veszélye mindig jelen van, mégis különösen élesen lép felszínre a nagyobb méretű, gyökeresebb változások idején, tehát éppen az újabb történelmi szakaszok kezdetén. Nem véletlen, hogy igen erősen jelentkezett például 1945—1946-ban a párt régebbi tagjai között, akik még nem értették meg a pártnak már évekkel előbb meghirdetett és most a legális küzdelem körülményei között megvalósuló irányvonalát: a nemzeti összefogás politikáját, az antifasiszta, antimonopolista harc sajátosságait. Ismét erősödött (részben az előbbi gyökerek nem kellő kiirtása miatt) 1948—1949-ben, a szocialista szakaszra való áttérésnél. És objektíve ismét erősödhet, sőt talán néhány területen erősödött is, azzal kapcsolatban, hogy a szocializmus alapjainak lerakása gazdasági és társadalmi rendünkben nagyméretű változásokat idézett elő, amelyek csak fokozatosan és nem is könnyen foghatók fel. Ahhoz, hogy megérthessük és megértessük az új szakasz igényeit, elsősorban az szükséges, hogy mélyen átgondoljuk: miben állt a régi, most lezárt szakasz, miben különbözik az új, most kezdődő szakasztól, és melyek az elkövetkező időszak főbb vonásai.

Korunk fő tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet. Hazánk a szocialista országok közösségének tagja, mely országok mindegyike azonos úton jár. A szocializmus építése a közös eszme, a marxizmus—leninizmus tanításainak megvalósítását jelenti minden nép számára. Hazánkhoz hasonló hely-

zetben, és a fejlődés hasonló szakaszában vannak a baráti népi demokratikus országok, az ő mindennapos tapasztalataik tehát követlen gyakorlati jelentőséggel bírnak számunkra. Ami pedig a Szovjetunió tapasztalatait illeti, azok gyakorlati hasznosíthatóságuk mellett egyben iránymutatóak is. A Szovjetunió már teljesen végigjárta a szocializmus építésének útját, s annak minden szakaszát; a világon elsőként megvalósította a gyakorlatban a marxizmus—leninizmusnak addig csak könyvekben lefektetett elméletét. Ezzel megteremtette a szocializmus felépítésének klasszikus, minden ország számára utat mutató példáját, mely a legfontosabb törvényszerűségeket fejezi ki, minden nép számára általánosítható példaképül szolgál.

A Szovjetunió gazdag tapasztalata olyan forrás, melyhez újból és újból vissza kell térnünk, melynek szüntelen tanulmányozása — a Szovjetunió testvéri segítsége mellett — jelentősen megkönnyíti a szocializmus építését a népi demokratikus országokban, és nagy helyzeti előnyt ad számunkra. Azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a Szovjetunió gyakorlata az átmeneti korszak *összes* kérdéseire kimerítő és mindenre kiterjedő választ adott volna, amit ezek után már legfeljebb csak új példákkal lehet illusztrálni. A Szovjetunió tapasztalatai semmiképpen sem menthetnek fel bennünket az átmeneti korszak magyarországi elvi kérdéseinek és gyakorlatának beható tanulmányozása alól. Ezt több szempontból is fontos hangsúlyozni.

A második világháború után létrejött népi demokratikus országok gyakorlata tovább gazdagította az átmeneti időszakról szóló marxista—leninista tanításokat. Ezek a tapasztalatok megerősítették azt, hogy a marxista—leninista tanítások általános érvényűek, hogy a fejlődés alapvető tényezői mindenhol feltétlenül azonosak. Viszont arra is rávilágítottak, hogy az egyes országok sajátosságainak megfelelően, ezek is eltérő formában valósulnak meg. Több ország együttes tapasztalata ily módon hozzásegített az átmeneti korszak *közös* törvényszerűségeinek konkrétabb, mélyebb megértéséhez, világosabb és sokoldalúbb megfogalmazásához. Az átmeneti korszak elmélete mindezzel tovább fejlődött, és olyan mozzanatokkal is gazdagodott, amelyekre a Szovjetunió példája még nem mutathatott rá.

A Szovjetunió tapasztalatainak tanulmányozásánál — az előbbiek mellett — három körülmény érdemel figyelmet. Az elsőre már Lenin is többször utalt, hangsúlyozva, hogy a szocializmus szovjetunióbeli építésének a meghatározó, általános érvényű vonások *mellett* vannak specifikus, sajátságos oldalai is, melyek Oroszország rendkívüli körülményeivel kapcsolatosak. Ezek miatt Lenin kifejezetten óva intett attól, hogy a szovjet tapasztalatokat mechanikusan átvegyék más országok. Ennek ellenére nálunk a múltban sajnos gyakran az általános tanulságokkal együtt a sajátos, átmeneti vagy éppen véletlen elemeket is átvették, a hibákat is lemásolták.

A második tényező a személyi kultusz megjelenése. Figyelmet érdemel, hogy a Szovjetunióban a személyi kultusz az 1930-as évek derekától bontakozott ki, tehát éppen a szocializmus alapjainak lerakása után, röviddel azután, hogy elkezdődött a szocialista építés utolsó szakasza. Fő vonalaiban kétségkívül továbbra is helyesen folyt a szocializmus építése. Mégis, nyilvánvaló (különösen az SZKP Központi Bizottságának 1953 szeptemberi ülésén és a XX. kongresszuson elhangzottak alapján), hogy ezekben az években sok dolog megzavarta a Szovjetunió fejlődését. Tovább bonyolította azután a helyzetet a közben kitört — szörnyű terheket és áldozatokat kívánó — háború, amely több mint egy évtizeddel visszavetette az ország fejlődését. Kézenfekvőnek látszik a feltevés, hogy azoknak a nagy jelentőségű intézkedéseknek egy része, amelyeket a Szovjetunióban 1953 után megvalósítottak (az ipar és a mezőgazdaság irányítása és a tervezés átszervezése stb.), már a harmincas évek derekán, végén is esedékes volt. Ezek egyfelől a szocializmus alapjainak lerakásából és az új fejlődési szakaszból következtek, tehát szükségszerűen, mondhatnánk törvényszerűen vetődtek fel a fejlődés eredményeként, és megoldásuk csakis az említett kedvezőtlen tényezők miatt *halasztódott el.* Viszont másfelől bizonyos mértékig a korábban elkövetett hibák kijavítását is célozták, s ennyiben természetesen nem tekinthetők egy meghatározott szakasz szükségszerű velejáróinak.

Az előbbi körülmények visszatükröződtek az ez időben folyó és az akkori időszakkal foglalkozó elméleti munkában is. Az utóbbi időben megjelent szovjet művek egybehangzóan álla-

pítják meg az e korszakkal foglalkozó elméleti írások gyengéit: a sokszor alacsony színvonalat és a többnyire leíró jelleget, a szocialista építés kérdéseinek gyakran leegyszerűsített tárgyalását,[6] hogy kevés elméleti igényű mű van, mely a szocialista gazdaság fejlődésének és keletkezésének elvi kérdéseivel foglalkoznék stb.[7] Több művet bírálatban részesítettek a fejlődési szakaszok nem megfelelő felfogásáért, vagy azért, mert témájukat e szakaszok figyelembevétele nélkül tárgyalták![8] Meg kell itt jegyezni azt is, hogy éppen a szocializmus építésének utolsó — és számunkra jelenleg legfontosabb — szakaszáról a szovjet irodalom nem nyújt annyira világos és egyértelmű képet, mint az azt megelőző vagy követő időkről, és ezért, sajnos, nem ad olyan biztos támaszt sem. Véleményünk szerint ennek az időszaknak a gyakorlata csak az SZKP által a legutóbbi tíz évben kidolgozott elvi tételekkel és a megtett gyakorlati lépésekkel *együttesen* ad szilárd alapot a tanulmányozáshoz. A kép teljességéért hozzá kell ehhez fűzni, hogy a népi demokráciákban — és ez alól természetesen hazánk sem kivétel — a helyzet semmivel sem volt jobb (különösen 1950—1956-ig).[9]

A fent elmondott, többnyire negatív tünetek mellett vannak pozitív jelenségek is, melyek arra késztetnek bennünket, hogy témánkat *ne elszigetelten,* hanem az európai népi demokratikus országok tanulságait is figyelembe véve tárgyaljuk. Gondolunk itt arra a számottevő megélénkülésre, akitivizálódásra, ami az elmúlt négy-öt esztendő folyamán a szocialista országok — és ezen belül is elsősorban a Szovjetunió — ideológiai életét jellemzi. Jelentősen megnőtt az átmeneti időszakkal

[6] Voproszi Isztorii, 1957. 1. sz.

[7] Lásd: *Balasov:* A Tudományos Akadémia vitája a modern revizionizmusról. 26., 30. old., kéziratban; Voproszi Filoszofii, 1962. 3. sz.; A XXII. kongresszusról. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1962. 7. és 1962. 9. sz.; Kommunyiszt, 1962. 3. sz. stb.

[8] Lásd: *Fedoszejev:* A szovjet állam harca a szocializmus és kommunizmus felépítéséért című könyv bírálata. Voproszi Filoszofii, 1957. 4. sz.

[9] Az elméleti elmaradást bírálta például a Román Munkáspárt kongresszusa 1960-ban, a Bolgár Kommunista Párt és a Csehszlovák Kommunista Párt 1962. évi kongresszusa és pártunk VIII. kongresszusa is. A román párt kongresszusán kifejezetten a szocialista építés *jelenlegi szakaszával* való nem kielégítő foglalkozást hiányolták.

vagy annak egyes szakaszaival foglalkozó elméleti igényű írások száma. Elgondolkoztató tény, hogy a Szovjetunióban, ahol a kommunizmus építésével összefüggő sok nagy horderejű, új elméleti kérdésen dolgoznak, emellett az ideológiai front munkásainak még arra is futotta erejükből, hogy alapos elvi műveket alkossanak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet problémáiról. Az utóbbi években a baráti népi demokratikus országokban is napvilágot látott több ilyen jellegű mű.[10] Mindezt természetesen nem hagyhattuk figyelmen kívül.

E munkákat nem azzal a céllal tanulmányozzuk, hogy ítéletet vagy véleményt mondjunk róluk. Ehhez nyilvánvalóan nem elégségesek az egyes országokról rendelkezésre álló ismereteink sem. Csupán arról lehet szó, hogy megkeressük azokat a hasonló, vagy lényegében megegyező jelenségeket, melyek tanulmányozása hozzásegíthet bennünket saját problémáink mélyebb megértéséhez, miközben elmélyíti a testvéri országok helyzetéről szóló ismereteinket is.

Az a körülmény, hogy a népi demokratikus országok a fejlődésnek nagyjából azonos fokán, azonos vagy rendkívül hasonló feltételek mellett építik a szocializmust, nagy helyzeti előny, mely elméletileg is kellőképpen gyümölcsöztethető. Fejlődésünk egyes kérdéseinek eldöntéséhez bizonyos támpontot nyújthat az is, ha megkíséreljük az egyes jelenségek összehasonlítását a fejlődés hasonló fokán álló öt-hat országban. Való igaz, hogy itt helyénvaló a rendkívüli óvatosság és elkerülendők a mechanikus párhuzamok. De történelmileg nézve mégis tény, hogy a népi demokratikus országok számos területen egyre közelebb kerülnek egymáshoz. Maga az a célkitűzés is, hogy a szocialista országok nagyjából egy időszakban lépjenek a kommunista társadalom felső fokára, fokozódó közeledést tételez fel. Az életben pedig ez a folyamat ténylegesen és nagy erővel máris zajlik. Tagadhatatlan, hogy ezekben az országokban egyre *hasonlóbbak, ismertebbek, közelebbiek* a mindennapi problémák. Egyre szorosabbak a KGST-ben megvalósuló gazdasági kapcsolataink. Továbbra sem felejtkezhetünk el az egyes országok sa-

[10] Itt eltekintünk e művek felsorolásától, miután az anyag tárgyalása során ezekre még konkrét összefüggésükben visszatérünk.

játosságairól, mégis egyre kevésbé lehet egy-egy ország fejlődését helyesen megítélni, ha csak önmagában vizsgáljuk, és mindinkább szükség lesz arra, hogy a fejlődés rövidebb szakaszain belül, konkrét elméleti kérdések megválaszolásánál is súlyt helyezzünk a hasonló helyzetben levő országok tapasztalataira. Így fejlődik, gazdagszik szüntelenül a szocializmus építésének elmélete a Szovjetunió és a népi demokratikus országok *együttes, egymást megtermékenyítő tapasztalatai* révén.

Közvéleményünkben, és benne tudományos közvéleményünkben nincsen teljes egyetértés a tekintetben, mit jelent a szocializmus alapjainak lerakása, a szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése stb. Találkozhatunk szép számban egymással ellentétes véleményekkel, némely kérdésről vita folyik, az e fogalmakkal kapcsolatos elméleti munkát tehát még távolról sem tekinthetjük befejezettnek. A továbbiakban megpróbáljuk kifejteni az egyes vitatott kategóriákról kialakult nézetünket, abban a reményben, hogy ezzel valamelyest hozzájárulhatunk e kérdéskomplexum további tisztázódásához.

Foglalkozni kívánunk például magával a „fejlődési szakasz" fogalmával. Az „új szakasz", mint különösen fontos események jelentőségének hangsúlyozására szolgáló kifejezés, a mindennapi életben polgárjogot nyert. Ilyen *mindennapi, közhasználatú* értelemben beszélhetünk és beszélünk is arról, hogy egy-egy ötéves terv új szakaszt jelent a gazdasági fejlődésben, hogy a közoktatási reform új szakaszt nyit a kulturális életben stb. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyen esetben az „új szakasz" kifejezés nem tudományos értelemben szerepel, nem azt jelenti, mintha meghatározott kritériumok szerint valóban új, az előzőtől sokban eltérő szakasz kezdődne, hanem a kiemelés, a hangsúlyozás célját szolgálja. Ettől — nézetünk szerint — világosan meg kell különböztetni a tudományos értelemben vett tényleges fejlődési szakaszokat.

Megjegyezzük itt, hogy véleményünk szerint az „új szakasz" kifejezés túl gyakori használata nem indokolt, és alkalmas lehet arra, hogy csökkentse e rendkívül fontos megjelölés értékét, elmossa igazi tartalmát. Elég utalni arra, hogy 1956 előtt nemritkán került e fogalom nem megalapozottan a köztudatba.

Az előbbihez hasonlóan szükségesnek tartjuk, hogy foglalkozzunk a szocializmus „alapjai" és a „gazdasági-műszaki bázis" kifejezések tartalmával, mert e kifejezéseket szerintünk gyakran összekeverik,[11] különbözőképpen használják.

A kategóriák meghatározása számunkra csak *eszközül* szolgál, amely arra hivatott, hogy megkönnyítse legfontosabb célunk elérését: annak tisztázását, mi a szocializmus alapjai lerakása és a szocializmus teljes felépítése *szakaszainak* tartalma, melyek e szakaszok ismérvei és jellemzői, és milyen következtetések vonhatók le belőlük a jövő fejlődése számára. Ezek kutatása szükségszerűen elvezet az egyes szakaszokat egymástól megkülönböztető ismérvek vizsgálatához, amelyeket komplex módon a termelési viszonyok és a termelőerők állapota fejez ki. A szocializmus alapjainak lerakása *elsősorban* a termelési viszonyokban végbement átalakulásokat fejezi ki; a termelési viszonyok változása viszont a termelőerők állapotához igazodik. *Ezért vizsgálatunk középpontjába a termelési viszonyok elemzését állítjuk, a termelőerőkkel való szétszakíthatatlan kapcsolatában.*

Elemzésünknél messzemenően támaszkodunk a VIII. kongresszus ezzel kapcsolatos tételeire. Helyenként arra törekszünk, hogy nagyobb részletességgel elemezzük a *számszerűen*, nagyságrendileg is meghatározható összefüggéseket, a tulajdonvi-

[11] Egy kirívó példa e fogalmak nem világos használatára: „Az SZKP története" 1959. évi magyar kiadásának 288. oldalán olvassuk: „Lenin bebizonyította, hogy Oroszországban... (a kapitalizmusban — a szerző megjegyzése) *létrejött* a szocializmus gazdasági bázisa." Ez eléggé jelentős fordítási hiba. Az orosz eredetiben az áll, hogy a kapitalizmus *előkészítette* a szocializmus anyagi alapját (1. kiadás 228. old., 2. kiadás 237. old.), ami teljesen megfelel Lenin felidézett gondolatának is, amelyre itt utalnak. Lenin az eredeti helyen a koncentráció szerepét elemzi, hangsúlyozza, hogy a szocializmust semmiféle felkelés nem hozhatja meg, ha az gazdaságilag nem érett meg, és hogy ilyen értelemben a „monopolista államkapitalizmus" a szocializmus legteljesebb anyagi *előkészítése* — „a szocializmus előcsarnoka". És csupán néhány oldallal később jönnek híres szavai: „Elpusztulni, vagy teljes gőzzel előreiramodni", melyek teljesen kétségtelenné teszik, hogy Lenin itt egy pillanatig sem hitte, hogy már létrejött a szocializmus gazdasági bázisa. (Lásd: *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 386., 391. old.) Feltehető, hogy a fogalom tisztázatlansága is hozzájárult a fordítási pontatlansághoz.

szonyok változását, az osztályszerkezet átalakulását stb. Ugyanakkor foglalkozni kívánunk a változásoknak hagyságrendileg nem mindig pontosan kifejezhető, de semmivel sem kisebb jelentőségű minőségi oldalaival is.

Vitathatatlan, hogy a gyakorlati építést a legközvetlenebbül az egyes, lehetőleg minel kisebb részterületek vagy részkérdések konkrét elemzése segíti. Mégis hiba volna azt gondolni, hogy a nagyobb összefüggések — mondjuk a termelési viszonyok vagy a törvények — vizsgálatának nincsen gyakorlati haszna. Elképzelhetők, és szerintünk vannak is olyan napi problémák, melyek hosszú ideig *újból és újból* felvetődnek, nem utolsósorban azért, mert csak „tüneti kezeléssel" próbálják őket „gyógyítani", holott az adott esetben éppen a nagyobb összefüggések homályos volta gátolja a kibontakozást. A későbbiekben, a szocializmus egyes gazdasági törvényeinek elemzése során igyekszünk rámutatni arra, hogy ezek konkrétabb, a fejlődési szakaszok tényleges követelményeinek figyelembevételével történő felfogása mennyiben segíthet ezen.

Az elmondottakból következően most nem azt tűzzük célul, hogy a szocializmus alapjai lerakásának egyik vagy másik kérdését *önmagában* vegyük bonckés alá, hanem azt, hogy a szocializmus alapjai lerakásának szakaszát, továbbá a szocializmus teljes felépítésének szakaszát *mint egészet,* azaz magukat a szakaszokat, a rájuk mint szakaszokra jellemző sajátosságaikkal vizsgáljuk.

Vajon indokolt-e, helyes-e az ilyenfajta vizsgálati módszer, nem lenne-e célszerűbb az elemzést csak *egy* kérdésre korlátozni? A magunk részéről helyesnek, indokoltnak, sőt szükségesnek érezzük mindkét formát. Vitathatatlanul szükségesek és rendkívül fontosak az *egy-egy* kérdéssel foglalkozó kutatások, de nem teszik feleslegessé, és nem is helyettesíthetik a bizonyos történelmi időszakokkal *egészében* foglalkozó elemzéseket. Ellenkezőleg, a kettő kiegészíti és feltételezi egymást, mindegyiknek megvan a maga jelentősége.

Az egyes szakaszokkal foglalkozó kutatások lehetővé teszik olyan összefüggések meglátását, amelyek a jelenségek mozgási irányát világítják meg. Itt tulajdonképpen a rész meg az egész

viszonyáról van szó. A rész a valóság alapegysége, benne tükröződnek annak fő vonásai is. Ugyanakkor viszont az egész nem egyszerűen a részek összege, hanem minőségileg is több és más annál, mert a részre megnyilvánuló fő hatásokat is kifejezi. A marxizmus klasszikusai például igen részletesen elemezték a kapitalizmus egy-egy elemét, részjelenségét (az árut, a munkabért, a válságokat, a piaci kapcsolatokat stb.). De nem kevesebb gonddal vizsgálták a társadalmi formációk fejlődési szakaszait, a kapitalizmus kialakulásának szakaszát, vagy később a kapitalizmus halódó szakaszát. Hozzáfűzhetjük ehhez, hogy a kapitalizmus egyes fejlődési szakaszairól — a legutolsó időszak tényei alapján — külföldi és hazai marxisták egyaránt alapos elemzéseket jelentettek meg, melyek többnyire éppen az e fejlődési szakaszok *egészére jellemző* összefüggéseket, ismérveket vizsgálják, s kitérnek e szakaszok szinte valamennyi fontos kérdésére.

Ennek meglepő kontrasztjaként ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a szocializmus fejlődési szakaszait vizsgáló művek száma eddig viszonylag kevés. A szocializmus fejlődési szakaszai megközelítőleg sincsenek annyira részletesen feldolgozva, mint a kapitalizmus egyes periódusai. Kissé eltúlozva a dolgot, azt is mondhatnánk, hogy az átlagos műveltségű magyar állampolgár jobban eligazodik a kapitalizmus egyes szakaszai (imperializmus, általános válság) között, mint a szocializmus felépítésének szakaszaiban. Legalábbis pontosabb elképzelései vannak az előbbiekről, holott az utóbbiak gyakorlati jelentősége számunkra nyilvánvalóan nem kisebb, hanem nagyobb.

Nem kívánjuk a dolog jelentőségét nagyobbnak feltüntetni a valóságosnál. Nem állítjuk és nem is állíthatjuk, hogy jelenleg különösen nagy bajaink lennének a fenti jelenségek miatt. A szocializmus építése folyik, és egészében véve igen eredményesen folyik. De az általános pozitív kereten belül a fent említett tényt mégis hiányosságnak kell tekintenünk. Főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy a szocialista rendszer a „tudományosabb" rendszer, szemben az „anarchikus" kapitalizmussal. Ezt is figyelembe véve feltétlenül jogos az az igény, hogy a szocializmus fejlődési szakaszainak átfogó jellemzését *legalább olyan tudo-*

mányos pontossággal oldjuk meg, mint ahogy ezt a marxista elméleti irodalom a kapitalizmus egyes szakaszaival kapcsolatban tette.

Az a tény, hogy vizsgálódásunk középpontjába a termelési viszonyokat állítjuk, azt is jelenti, hogy *mindenekelőtt közgazdaságilag elemezzük az egyes szakaszok problémáit.* Nem gondolunk azonban „szűk gazdasági" megközelítésre. Így például feltétlenül szükségesnek tartjuk a kulturális forradalom, az osztályharc egyes kérdéseinek érintését, esetleges egyoldalúságok elkerülése végett, továbbá azért, mert az életben e dolgok összefonódnak, komplexen jelentkeznek.

És végül: a szocializmus alapjainak lerakása a szocializmus felépítésének *egyik* fontos szakasza. Ebből már önmagában is következik, hogy marxista alapon vizsgálva a dolgot, nem járnánk el helyesen, ha ezt az időszakot kiszakítanánk a szocializmus felépítésének folyamatából, és önmagában elemeznénk. A helyes megközelítés azt kívánja, hogy a dolgot történelmi összefüggésében nézzük, hogy abból induljunk ki, hogyan illeszkedik ez a szakasz a szocialista építés egész menetéhez, milyen helyet foglal el ebben a folyamatban, milyen szakasz előzi meg, és főleg milyen követi. Elemzésünk csak így juthat el reális eredményhez.

A SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS AZ ÁTMENETI KORSZAK FOGALMÁRÓL

Szocialista forradalmon értik magának a hatalom megragadásának az aktusát is, de tulajdonképpeni értelme szélesebb: felöleli a hatalom kivívásától a szocializmus felépítéséig terjedő időszakot, annak minden küzdelmével, harcával és az ezzel összefonódó építő tevékenységgel. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a szocialista forradalom korszaka lényegében a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszaka, a kettő egyet jelent. Ezt a megállapításunkat azonban később még pontosabbá kell tennünk.

Melyek a szocialista forradalomnak — vagy az átmeneti korszaknak — minden ország számára kötelező érvényű szakaszai? A szocialista forradalom első aktusa a hatalom kivívása, a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály által, és ennek birtokában az állami, gazdasági, kulturális élet döntő fontosságú kulcspozícióinak elfoglalása. Ez előfeltétele is, kiindulópontja is a szocialista építésnek. Az első szakasz a hatalom megragadásától a szocializmus alapjainak lerakásáig tart. A második szakasz a szocializmus teljes felépítéséig terjed. *Ily módon a szocialista forradalomnak — nézetünk szerint — két általános érvénnyel bíró és minden ország számára kötelező szakasza van.*

Annak leszögezése, hogy csak két fontos szakasz megkülönböztetését tartjuk indokoltnak, értelemszerűen azt jelenti, hogy nem értünk egyet több szakasz vagy más szakaszok kötelező érvényűvé tételével. Nem értünk egyet azzal az — egyes szovjet szerzők műveiben szereplő — tétellel sem, mely szerint minden ország számára kötelező az alapok lerakása és a szocializmus teljes felépítése között még egy szakasz, melyet a Szovjetunióban úgy jelöltek, hogy a szocializmusnak alapjában, lényegében

történő felépítése.[1] Nézetünk szerint ezek nem eléggé megalapozott állítások.

Úgyszintén helytelenítjük azt a közelmúltig gyakran használt periodizálást, amely szerint a szocializmus építésének külön szakaszát képezi a szocialista iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, sőt azt megelőzően a népgazdaság rekonstrukciója is. A fentieket nem tekinthetjük *általános érvényű* szakaszoknak, mert mindegyiket az egyes országok sajátos körülményei indokolják, nem pedig az általános vonások; bármelyikük elmaradhat és már eddig is elmaradt egy-egy országban. A fenti szakaszolás továbbá azért sem helyeselhető, mert az nem a *leglényegesebb* szerint választja el a folyamatokat. Márpedig az egyes szakaszokat meghatározó tényezők: a termelési viszonyok, a termelőerők, a kultúrforradalom stb. közül a termelési viszonyok jelentősége kétségkívül kiemelkedően fontos. Nem is szólunk arról, hogy az iparosítás és a kollektivizálás történelmileg *sem egymás után,* hanem *egyszerre* valósult meg.[2] A Szovjetunióban az utóbbi évek során igen behatóan foglalkoztak a szocializmus építésének szakaszaival és számos új megállapításra jutottak. Ezt is figyelembe véve, és általában szem előtt tartva, hogy a Szovjetunió útja a klasszikus példa erejével is bír, helyesnek tartjuk a szocialista forradalom szovjetunióbeli szakaszainak rövid áttekintését.

Oroszországban 1917-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével egy csapásra létrejött a proletariátus dikta-

[1] Lásd: A szocialista társadalom keletkezésének és fejlődésének törvényszerűségei. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Kiadója, Moszkva 1960. 72. old. (oroszul).

[2] Ez utóbbi tény hatására változott meg az SZKP történetének fejezeti beosztása. Míg azelőtt az iparosítás és a kollektivizálás külön fejezetet alkotott, az új tankönyv ezeket egy fejezetben tárgyalja. (Lásd: Az SZKP története. Goszpolityizdat 1962. 396. old.) Ugyancsak az előbbiek hatására jelentek meg olyan érdekes javaslatok a szovjet sajtóban, melyek szerint még az oktatásban sem helyes külön az iparosítást és külön a kollektivizálást tárgyalni, hanem helyesebb együtt vizsgálni, ismertetni a termelési viszonyok szocialista átalakítását, majd utána a termelőerők fejlődését, a műszaki bázis létrehozását az iparban és mezőgazdaságban egyaránt. (Lásd: Moszkvai Állami Egyetem [továbbiakban: MGU], főiskolai tudományos füzetek. 1960. 4. sz. 7. old.)

túrája, határozottan és gyorsan felszámolták a feudális maradványokat, megoldották a polgári demokratikus forradalomban befejezetlenül maradt feladatokat. Ezzel kezdetét vette a forradalom első szakasza, melynek célja a szocializmus alapjainak lerakása volt. Az első ötéves terv teljesítése után (1932-ben) az SZKP XVII. konferenciája már megállapította, hogy befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása. A második ötéves terv eredményeként először a Szovjetunió alkotmánya (1936-ban), majd a Központi Bizottság 1937-es plénuma, végül a XVIII. pártkongresszus szögezte le, hogy: „Oroszországban a kommunizmus első foka, a szocializmus *alapjában* megvalósult".[3] (Az én kiemelésem. — *L. S.*) E megfogalmazásból külön is kiemeljük az „alapjában" szót. Mit értsünk az alatt, hogy alapjában felépült a szocializmus? Ennek megvilágítására a szovjet ideológusok képletesen a szocializmus építését egy ház építéséhez hasonlítják. Az alapok lerakása: a ház alapozása. Az alap az, amin egyáltalában építeni lehet. Az „alapjában felépült" azt jelenti, hogy már felhúzták a falakat, hogy a házat *nagyjából* már felépítették, de még nincsen tető a házon. A ház tehát csak nagyjában, de még nem egészen kész. Be kell még fejezni az építést, be kell tetőzni a félig kész házat (ezért használják egyébként a szocializmus betetőzése kifejezést is), és ehhez szükséges a szocialista építés utolsó szakasza.

A részletesebb elemzés mellőzésével *egyelőre* csupán azt kívánjuk itt kiemelni, hogy a szovjet elméleti irodalom, de a pártdokumentumok is, szigorúan megkülönböztetik az „alapok lerakását" attól, hogy „alapjában felépült" a szocializmus. Annak ellenére, hogy történelmileg nem nagy idő, mindössze öt esztendő (1932-től 1937-ig) választja el az egyiket a másiktól, e két állapot közé elvi választóvonalat húznak. Végül a harmadik szakasz, a szocialista építés „befejeződésének", vagy ha akarjuk, „teljes felépítésének" a szakasza, mely ezek szerint a Szovjetunióban az 1937—1938-as évekkel kezdődött és 1958-ig (!), az SZKP XXI. kongresszusáig tartott, amikor elkezdődött a kommunista társadalom általánosan kibontakozó építésének szakasza.

[3] Lásd: Az SZKP határozatai. III. rész. Szikra 1954. 398. old.

Egyeseket talán megdöbbent az a tény, hogy a Szovjetunióban „csak" 1958-ra fejeződött be a szocializmus *teljes* felépítése. E meghökkenés egyik oka kétségkívül az az egyébként eléggé elterjedt közhiedelem, mely szerint a Szovjetunióban az 1936-os alkotmány elfogadásával teljesen felépült a szocializmus. A szovjet elvtársak sem az alkotmány elfogadásakor, de később sem állítottak ilyesmit, ellenkezőleg, mindig hangsúlyozták, hogy csak *alapjaiban* épült fel a szocializmus. Ennek a szónak, mint láttuk, az adott esetben fontos jelentése van. Ezt ismételte 1945, sőt 1950 után is több pártdokumentum. Az általános kép tehát világos.

A Szovjetunió fejlődésében azonban voltak speciális mozzanatok is, amelyeket a szakaszok megítélése szempontjából figyelembe kell venni. Két legfontosabb ilyen tényezőre már utaltunk: a háborúra és a személyi kultusz okozta károkra. Ez utóbbival kapcsolatban az SZKP történetének 1962-ben megjelent új tankönyve — nyilván nem véletlenül — részletes, az előző kiadásban még nem szereplő tényeket közöl arról, hogy a mezőgazdasági ár és adó helytelen megállapítása hogyan vetette vissza a mezőgazdaság egészének, a kolhozparasztok háztáji gazdaságának termelését, hogy a kollektivizálás ütemének helytelen erőltetése az önkéntesség elvének megsértéséhez vezetett, hogy a hibás szubjektivista elképzelések hogyan fékezték a technikai haladást, hogy mindez milyen károkat okozott a munkásparaszt szövetségnek stb.[4] (Csak szemléltetésként: a szarvasmarhaállomány például 1929—1930-ban, 1 év alatt 14,6 millióval csökkent. Ennek, valamint a háború pusztításainak eredményeként még 1953-ban is alacsonyabb volt mint 1916-ban![5]) Teljesen megalapozott az a feltételezés, hogy a háború és a személyi kultusz hibái nélkül a Szovjetunió jóval előbb, években nehezen kifejezhetően, de legalább 10—12 esztendővel előbb (kb. 1945—1946-ra) befejezhette volna a szocialista társadalom teljes felépítését. Ebből viszont fontos tanulságok származnak számunkra.

[4] Lásd: Az SZKP története. 442—445., 622—623., 659—660. old. Goszpolityizdat 1962.

[5] Lásd: *Rumjancev* Béke és szocializmus, 1959. 8. sz. 79. old.

Az első és legkézenfekvőbb: nálunk megvan a lehetősége annak, hogy az alapok lerakása és a szocializmus teljes felépítése közötti időszak megrövidüljön. Egyrészt, mert jogosan remélhetjük, hogy fejlődésünket nem szakítja félbe egy háború, másrészt, mert előrehaladásunkat a szocialista tábor léte és baráti segítsége nagy mértékben gyorsítja és könnyíti.

A másik tanulság: nagyon fontos reálisan értékelni az alapok lerakásának tényét. Nagy hiba lenne, ha például abból a tényből, hogy nem voltak látványos fordulatok, arra következtetnénk, hogy semmi sem változott nálunk. Ez tévedés. A szocializmus alapjai lerakásának nagyon nagy a jelentősége, és konzekvenciái éppen a jövő fejlődésében fognak megmutatkozni, annak arányában, ahogyan lépésről lépésre levonjuk e nagy horderejű változás gyakorlati következtetéseit. Viszont az sem lenne helyes, ha elszakadnánk a realitások talajától és lebecsülnénk a szocializmus teljes felépítéséig még előttünk álló feladatok nagyságát abban a hiszemben, hogy lényegében már csak egy jogi aktus van hátra, hogy most már elsősorban szubjektív elhatározás kérdése, mikor mondjuk ki a szocializmus teljes felépítését. Az ilyen nézetekben az a veszély, hogy *elsikkadnak az objektív tényezők*, és ezért alkalmasak arra, hogy meg nem alapozott előreszaladást, nem megérett gyakorlati lépéseket szüljenek. Az ilyen nézetekkel szemben nem felesleges emlékeztetni arra, hogy a Szovjetunióban az alapok lerakása és a szocializmus teljes felépítése között tekintélyes idő telt el, amelyet nem lehet kizárólag a rendkívüli körülményekkel magyarázni.

S végül a harmadik tanulság: egyaránt hibás a szakaszok merev beskatulyázása, de a túl rugalmas egymásba olvasztása is. A társadalmi fejlődés szakaszai általában is, de a szocialista társadalomban különösen erősen egymásba fonódnak, amit elősegít a feladatok egyneműsége (az azonos elvi tartalom). E tökéletesen helyes tételt azonban nem szabad az abszurditásig fokozni és már-már kétségbe vonni az egyes szakaszok elhatárolásának lehetőségét. Ez a dialektika túlzottan rugalmas kezelése. A kölcsönös feltételezettség *mellett* fontos felismerni a meghatározó vonásokat. Nem sokra megyünk, ha egyre csak a szakaszok egymásba fonódását ismételgetjük, mert ez nem men-

tesít bennünket az alól a kötelezettség alól, hogy megkíséreljük a meghatározó, a jellemző vonások alapján mégis csak megkülönböztetni az egyik szakaszt a másiktól.

Az átmeneti időszak összes periódusainak közös tartalma van, mely azonos minden szocializmust építő országban. Ebben az időszakban történik a termelési viszonyok átalakítása, az ipari és mezőgazdasági termelési eszközök társadalmasítása, a termelőerők fejlesztése, a népgazdaság átszervezése, az emberek ideológiai és kulturális átformálása. Mindez hosszabb időt igényel. Ebben az időben kell a munkásoknak magukat átformálniuk ahhoz, hogy a világot átformálhassák (Marx). A szocialista forradalom nem „egyetlen csata", hanem „a legkülönbözőbb gazdasági és demokratikus átalakításokért folyó csaták egész korszaka".[6] Ennek a korszaknak közös törvényszerűségeit fogalmazta meg a kommunista és munkáspártok 1957-es moszkvai nyilatkozata. (A munkásosztály, a párt vezető szerepe, a proletárdiktatúra létrejötte, a munkás-paraszt szövetség erősítése, a termelési viszonyok átalakítása, a kulturforradalom megvalósítása stb.)[7]

Meddig terjed az átmeneti időszak? A külföldi és magyar közgazdászok, marxista ideológusok között nagyjából három felfogással találkozhatunk. Az első csoportba azokat sorolhatjuk, akik úgy vélik: az átmeneti időszak a szocializmus alapjainak lerakásával végződik. Ezt az álláspontot képviseli — ha nem is teljesen egyértelműen megfogalmazva — „A marxizmus—leninizmus alapjai" című tankönyv (677. old.), valamint Kozlov professzor és mások. Az érvek nagyjából a következők: hivatkoznak Leninre, aki megállapította, hogy az átmeneti szakasz szükségképpen egyesíti magában a társadalmi gazdaság mindkét rendszerének vonásait, hogy amíg ez a korszak *nem múlt el*, a megdöntött kizsákmányolók okvetlen megőrzik reményüket a restaurációra, amiből kísérletek lesznek. A fentiekből kiindulva nem teljesen alaptalanul, úgy vélik: a szocialista termelési viszonyok osztatlan uralomra jutásával

[6] *Lenin* Művei. 21. kot. Szikra 1951. 416. old.

[7] Az emberiség békéjéért. jövőjéért. Kossuth Könyvkiadó 1957. 22., 23. old.

megszűnik a sokszektorúság, irreálissá válnak a restaurációs kísérletek, s ebből logikusan következik, hogy az alapok lerakásával véget ért az átmeneti időszak.

A másik felfogás mellett szól nemcsak az elméleti irodalom, hanem a Szovjetunió gyakorlata is. A Szovjetunióban — mondja „Az SZKP története" — a második ötéves terv teljesítésével „befejeződött a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszaka".[8] Ez más szóval annyit jelent, hogy a Szovjetunióban az átmeneti időszak nem az alapok lerakásával végződött, viszont nem is tartott a szocializmus teljes felépítéséig, hanem addig a bizonyos közbeeső állomásig, melyet a szocializmus alapjában történő felépítésének neveznek. Végül vannak, akik úgy gondolják, hogy az átmeneti időszaknak a szocializmus teljes felépítéséig kell tartania. Milyen álláspontra helyezkedjünk e különböző nézetekkel kapcsolatban?

A magunk részéről határozottan vitába szállnánk azzal a meghatározással, amely az átmeneti korszak érvényét korlátozni kívánja az alapok lerakásáig. Ez véleményünk szerint tarthatatlan felfogás. Igaz, hogy a különböző szektorok felszámolása gyökeres változást idéz elő, de az is igaz, hogy a tulajdonviszonyok megváltozása *önmagában* még nem teszi szocialistává sem a falut, sem a tőkés viszonyok volt hordozóit. Lenin kapitalista *vonásokról*, a kapitalizmus elemeiről beszél, mint olyanokról, amelyeknek jelenléte az átmeneti korszak ismérve. Azt hisszük, korai lenne még tagadni az ilyen *elemek* meglétét, mert ezzel tagadnánk az egyes osztályok, rétegek között még megmaradt ellentmondásokat, ellentéteket.[9] Ha elfogadnánk a fent bírált érvelést, a következő dilemma elé kerülnénk: Senki sem állíthatja, hogy már elértük a szocializmust. Ha viszont az átmeneti korszak befejeződött, de a szocializmust még nem értük el, akkor tulajdonképpen hol is tartunk? A fogalmakkal való játék lenne, ha azt mondanánk: az átmeneti korszak befejeződött, és ezek után most *átmenőben* vagyunk a szocialista társadalomhoz.

Ez az álláspont helytelen gyakorlati konzekvenciákhoz is vezetne. Az átmeneti korszak alapvető ellentmondása a kapita-

[8] Az SZKP története. Kossuth Könyvkiadó 1959. 501. old.

[9] Lásd: *Háy László* cikkét. Társadalmi Szemle, 1962. 12. sz. 15. old.

lizmus és a szocializmus közötti ellentmondás, lezárása értelemszerűen ennek megszűnését, eltűnését jelenti. Még nem mondhatjuk el azonban, hogy a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentmondás nálunk végleg megoldódott. Ez az ellentmondás még létezik, ha megváltozott formában — elsősorban gazdasági és kulturális téren — jelentkezik is. Ha e maradványok létéről nem veszünk tudomást, szavakban megszüntetjük őket, ezzel nem gyorsítjuk végleges eltűnésüket, hanem éppen ellenkezőleg: lehetőséget adnánk helyenkénti megerősödésükre.

Továbbá, ha feltételeznénk a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentmondás teljes megszűnését, ebből nagy horderejű következtetések adódnának például a proletárdiktatúra további szükségességét illetően. A proletárdiktatúra — Lenin szavaival — a legyőzött, de meg nem semmisített osztályellenség elnyomására szolgál, és ha funkciói között maga az elnyomás a fejlődés során egyre kisebb, a gazdasági, kulturális munka pedig egyre nagyobb helyet foglal is el, *valamilyen* mértékben az elnyomás funkciójának is meg kell maradnia mindaddig, amíg egyáltalán szükség van a *diktatúrára, mert a diktatúra elnyomás nélkül képtelen, üres fikcióvá válna.* A diktatúrára az összes forradalmi osztályoknak nem formális okokból, hanem a győzelmük érdekében van elkerülhetetlenül szükségük — mondotta Lenin. Aki ezt nem értette meg, „az semmit sem értett meg a forradalom történetéből".[10] Éppen azért van szükségünk még a proletárdiktatúrára, mert a szocializmus még nem épült fel teljesen, mert a győzelem még nem teljes. És éppen azért nem teljes még a szocializmus győzelme, mert még *nem győztük le teljesen* a kapitalizmus maradványait, mert azok még jelen vannak. Ebből következik, hogy a proletárdiktatúrára a szocializmus teljes felépítéséig van szükség, és ugyancsak erre az időre megy végbe — nagy vonalakban —, az állam átalakulása egyetemes népi állammá. Ez az átalakulás fokozatosan érlelődik, és abban fejeződik ki, hogy egyre kevesebb a régi, ugyanakkor mind több az új, az „össznépi" elem, mely a szocializmus teljes felépítéséig meghatározóvá válik.

Meddig tart tehát az átmeneti korszak Magyarországon? Az

[10] *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 347. old.

említett körülmények miatt nálunk a szocializmus felépítésének folyamata előreláthatóan gyorsabb lesz, mint volt annak idején a Szovjetunióban. Emiatt, és fejlődésünk egyéb eltérő vonásai miatt, úgy gondoljuk — nálunk nem lesz szükség olyan közbeiktatott szakaszra, amilyent a szocializmusnak alapjában történő felépítése ott jelentett. Mai fejlettségi szintünk például közelebb áll az 1937-es, mint az 1932-es szovjet szinthez. Ezért nem helyeseltük az olyan általánosításokat, melyek szerint ilyen szakasz minden országra nézve kötelező. Jelenlegi fejlődésünk egy egységes szakaszt alkot, melynek vége: a szocializmus teljes felépítése. Eddig tart az átmeneti korszak és a proletárdiktatúra időszaka is, bár az „össznépi" elemek előtérbe kerülésével eredeti hatóköre fokozatosan csökken.

A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LEGFONTOSABB ELEMEI

A munkásosztály szilárd hatalma, a proletárdiktatúra *az alapok lerakásának legfontosabb politikai előfeltétele.* Miután építésünk politikai problémáival nem foglalkozunk részletesen, itt említjük meg, hogy a hatalom szilárdságát, a munkásosztály és a párt vezető szerepét természetesen a legfontosabb dolognak tartjuk, olyan *feltételnek,* mely nélkül egyetlen problémánk sem oldható meg. Ha külön nem is térünk ki erre, a fentieket szem előtt tartjuk az elemzésnél. Az alapok lerakása az általános politikai előfeltétel mellett magában foglalja a társadalmi, gazdasági alap *megteremtését* (a szocialista termelési viszonyokat), az anyagi-műszaki bázis létrehozását (a termelőerők bizonyos fejlettségét) és a kulturális, ideológiai forradalom bizonyos szintjét. Végül az alapok lerakásának elengedhetetlen eleme az életszínvonal megnövekedett szintje. Ez egyfelől egész tevékenységünk célja, értelme, másfelől azonban a mindenkori életszínvonal nagysága maga is ismérve a fejlődés elért fokának.

A szocializmus alapjainak lerakása mindenekelőtt a szocialista termelési viszonyok osztatlan uralomra jutását, a kapitalista termelési viszonyok felszámolását jelenti, ami a fejlődés szempontjából a legjelentősebb mozzanat. Ilyen értelemben nevezte

Engels a gazdasági viszonyokat „a társadalom történetét meghatározó alapnak".[11] Az elmúlt évtized legnagyobb horderejű változása Magyarországon feltétlenül az volt, hogy sikerült az ipar után a mezőgazdaságban is egyeduralkodóvá tenni a szocialista termelési viszonyokat. Ezért helyesen tesszük, ha a szocializmus alapjai lerakásának befejezését elsősorban a mezőgazdaság átszervezésével hozzuk kapcsolatba, amely az iparosítás mellett annak egyben egyik legdöntőbb tényezője is.

Úgy gondoljuk, a szocializmus alapjai lerakásának ténye nem kapta még meg közéletünkben azt a kimelkedő helyet, melyet feltétlenül megérdemel. Annak következtében, hogy a győzelem fokozatosan érlelődött és magunk is részvevői voltunk ennek az átalakulásnak, kissé elhomályosult előttünk a történelmi távlatokban mért kihatása. Úgy hisszük, nem túlzás azt mondani: a szocializmus alapjainak lerakása a szocializmus építésének *legdöntőbb, legnagyobb jelentőségű határköve,* mely *bizonyos szempontból* még a szocializmus teljes felépítésénél is kimelkedőbb állomás. Természetesen nem a konkrét eredményekre gondolunk, melyek — akár a termelést, akár az életszínvonalat nézzük — még alatta maradnak a győztes szocialista társadalom színvonalának, hanem a kérdés elvi oldalára. Az alapok lerakásának idején szakad vége az ellentétes osztályokra bomlott kizsákmányoló társadalomnak, mely világméretekben mintegy ötezer éve létezett. A népi hatalom a szocializmus alapjainak lerakásával vet véget *végérvényesen* az ember ember által való kizsákmányolásának, ami történelmileg szemlélve gyökeresebb fordulat, mint az, mely az alapok lerakása és a szocializmus teljes felépülése között lejátszódik, amikor már egy azonos típusú társadalom továbbfejlődéséről van szó. Nem kívánjuk csökkenteni a szocializmus teljes felépítésének jelentőségét, hiszen csak a felépült szocializmus mutatja megvalósult formában az emberiség évezredes álmait. Csupán azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a kizsákmányolási viszonyok végleges megszüntetésének milyen rendkívül nagy hordereje van.

Az alapok lerakásának nélkülözhetetlen eleme a szocialista termelési viszonyok abszolút túlsúlya a népgazdaság minden

[11] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 503. old.

ágában.[12] Ez kifejeződik elsősorban a tulajdonviszonyok átalakulásában, de ugyanakkor több is annál. A szocialista termelési viszonyok létrehozásának döntő, de csak egyik lépése a szocialista tulajdon megteremtése. Az új viszonyok megszilárdítása, az emberek közötti új kapcsolatok építése (Lenin) hosszú évekre terjedő munka.

Az alapok lerakásának idején ezzel kapcsolatban kétfajta torzítástól kell óvakodni. Egyfelől nem szabad túlbecsülni a már elért eredményt, és azt hinni, hogy a termelési viszonyok már tökéletesek, nincsen velük többé gondunk, de óvakodni kell másfelől a másik véglettől, attól, hogy eltúlozzuk a termelési viszonyok terén még előttünk álló teendőket és azt higgyük: továbbra is „nagy forradalmi" átalakulások vagy átszervezések szükségesek.

A termelési viszonyok fejlődésével megváltoznak az átmeneti korszak osztályviszonyai és osztályai is. A kapitalista szektorral együtt teljesen eltűnik a tőkésosztály, a mezőgazdaság átszervezésével jelentéktelenre zsugorodik a kisárutermelők száma, viszont kezd kialakulni az új, szövetkezeti paraszti osztály. Ez természetesen politikai változásokat is maga után von. Jelenti a munkás-paraszt szövetség új, magasabb fokát, a szocializmus felépítésére való szövetkezést.[13] A kulákokkal szemben folytatott korlátozási politika végét és a volt tőkésosztály tagjaival kapcsolatos más tendenciák szükségszerű előtérbe kerülését. S végül, a termelési viszonyok megváltozása módosítja a társadalmi ellentétek problémáját is, hiszen azok végeredményben a termelési viszonyok és a termelőerők közötti ellentmondások tükröződései. Az átmeneti időszak fő ellentmondása: a szocializmus és a kapitalizmus közötti antagonizmus. Ez az ellentmondás továbbra is megmarad, de az alapok lerakása után már csak

[12] Nem mond ellent ennek az az ismert tény, hogy például Csehszlovákiában és az NDK-ban akkor mondották ki az alapok lerakását, amikor a mezőgazdaság szocialista szektora még csak a szántóterület 71, illetve 37 százalékát tette ki, mert mindkét párt hangsúlyozta, hogy csak lényegében rakták le a szocializmus alapjait, s ezzel utaltak arra, hogy a termelési viszonyok átalakítása még nem fejeződött be. (Az NSZEP V. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1958. 32. old.)

[13] Lásd: *Kádár János:* A mezőgazdaság szocialista átszervezése Magyarországon. Béke és szocializmus, 1961. 6. sz. 16. old.

némi fenntartásokkal nevezhetjük *alapvető* ellentmondásnak. Mellette egyre inkább előtérbe nyomulnak más, a szocializmus építésére jellemző ellentmondások. Talán kissé éles a fogalmazása, de van racionális magja Machonin megállapításának, hogy a kapitalizmus és a szocializmus közötti antagonisztikus ellentmondás az átmeneti időszak *elején és nagyobb részében* jelenti az alapvető ellentmondást, de nem végig.[14] Jogos itt az az ellenvetés, hogy egyszerre csak egy alapvető ellentmondás lehet, s hogy ezért hibás az idézett felfogás. Ez elvileg helyes, de azt is figyelembe kell venni, hogy az alapvető ellentmondásokat sem *egyszerre,* kapcsolótábláról kapcsolják át, a régi nem egyszerre tűnik el, s az új sem egyszerre jelenik meg. Azt hisszük, erre utal — nem alaptalanul — Machonin.

A termelési viszonyok elemzésénél bonyolultabb és sokrétűbb problémákat vet fel a termelőerők vizsgálata, melyeket nagyjából két csoportra oszthatunk: 1. a termelőerők színvonalának meghatározása, és 2. az anyagi-műszaki bázis fogalmának tisztázása. Mindkét kérdés jelenleg még vitatott, ezért a későbbi mondanivalónk miatt röviden foglalkoznunk kell e fogalmak tartalmával.

Vajon a szocializmus alapjainak lerakása magában foglalja-e szükségszerűen annak elismerését is, hogy létrehoztuk a szocializmus anyagi-műszaki bázisát? Egyet jelent-e a szocializmus alapjainak lerakása az anyagi-műszaki bázis létrehozásával, vagy legalábbis egybe esik-e ezzel? Nem egységesek ezzel kapcsolatban még a nézetek, de a probléma néhány vonatkozása már lassanként tisztázódik. Így például a műszaki bázis és a teljes felépítés közötti összefüggés.

A szocialista termelési viszonyok erős lökést adtak a termelőerők fejlődésének, s így létrejött az a nagyipari bázis, mely az egész építő munka alapjává vált. A műszaki alapra ugyanakkor nagy szerep vár a termelési viszonyok továbbfejlesztésében is, mert a szocialista termelési viszonyok csakis a saját anyagi-műszaki bázisukon fejlődhetnek ki ténylegesen és teljesen. Ezt az oldalt domborítja ki például a kommunista és munkáspártok

[14] Lásd: *Machonin* Út az osztály nélküli társadalomhoz. 69—70. old., kézirat.

1960-as moszkvai nyilatkozata, amikor a kommunizmusról szólva leszögezi, hogy *„ezen az alapon* — (a műszaki alapon — *L. S.)* kell kifejleszteni a kommunista társadalmi viszonyokat".[15] Ez az igen fontos gondolat egyszerre két dolgot is megvilágít. Először megmutatja, hogy miért van elkerülhetetlen szükség az alapok lerakása után a szocialista építés befejező *szakaszára* (mert csakis akkor fejleszthetők ki *teljesen* a szocialista termelési viszonyok), és másodszor, hogy csakis az anyagi-műszaki alapokból nőhetnek ki a szocialista termelési viszonyok. Ebből következik, hogy ennek a műszaki alapnak a szocialista építés befejező szakasza *előtt* már meg kell lennie.

Nagyjából azonosak a vélemények a tekintetben is, hogy a szocializmus alapja a szélesebb, a műszaki alap a szűkebb terjedelmű fogalom, hogy az előbbi magában foglalja *valamilyen mértékig* az utóbbit. Elvi és gyakorlati szempontból ugyan megengedhető és jelentőséggel is bír e két fogalomnak egymástól való elkülönítése, mert ez fontos önálló vonásokat világít meg. Konkrét történelmi összefüggésben nézve, azonban ezek rendkívül szorosan egymáshoz kapcsolódó dolgok, szinte el sem képzelhetők egymás nélkül. Az elkülönítés csak eléggé szűk keretek között lehetséges. Ezt bizonyítja számos történelmi példa.

A Szovjetunióban az „alapok lerakásán" a harmincas évek elején két dolgot értettek: a mezőgazdaság szocialista átszervezését (a szocialista termelési viszonyok uralomra jutását az egész népgazdaságban) *és* a szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozását (a termelőerők fejlesztését). Ez egyértelműen kiderül „Az SZKP története"-ből, ahol azt olvashatjuk, hogy „felépült a szocializmus fundamentuma: az erős ipar, a falun *pedig* győzött a kolhozrendszer", vagy másutt: „Az első ötéves terv célja a szocialista gazdaság alapzatának lerakása volt, *valamint* a falusi és városi tőkés elemek további kiszorítása."[16] E tapasztalatokat általánosítva, a moszkvai nyilatkozat is a

[15] A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó 1961. 29. old.

[16] Az SZKP története. Kossuth Könyvkiadó 1959. 516. és 577. old., vagy Az SZKP határozatai. III. rész. Szikra 1954. 66. old. stb. (Mindenhol az én kiemelésem. — *L. S.)*

mezőgazdaság szocialista átalakításáról *és* a szocialista gazdasági és technikai bázis megteremtéséről beszél.[17]

Annak ellenére. hogy elvi dokumentumokban elkülönítve szerepel e két fogalom, a valóságban a Szovjetunió esetében ezek elszakíthatatlanul egymáshoz kapcsolódtak. A szocializmus alapjainak lerakása azt is kifejezte, hogy létrehozták az anyagi-műszaki bázist, e két dolog tehát gyakorlatilag egybeesett. Hasonló volt a helyzet Csehszlovákiában is, ahol a szocialista termelési viszonyok győzelemre juttatása „időben megközelítőleg egybeesett a szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtésével".[18] Ugyanez volt a helyzet Romániában is, ahol a párt III. kongresszusán, 1960-ban, egyidejűleg állapították meg a szocializmus alapjainak lerakását, valamint az anyagi-műszaki bázis megteremtését.[19] Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a szocializmus alapjai és az anyagi-műszaki bázis *elvileg* nem azonos fogalmak — az „alap" jelentősen szélesebb, átfogóbb fogalom —, de több ország példájának egybehangzó tanúsága szerint gyakorlatilag mégis igen közel állnak egymáshoz.

Miután az előzőekben a kettő közötti elvi különbségeket hangsúlyoztuk, fordítsuk most figyelmünket a közöttük levő szoros összefüggésekre. Hogyan kapcsolódik egymáshoz a szocializmus *alapjainak lerakása* és a szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása? Ez úgy is felfogható, mint a termelési viszonyok és a termelőerők közötti kölcsönhatás, miután az alapok lerakása elsősorban a termelési viszonyok létrehozását, a műszaki alapok felépítése pedig a termelőerők fejlődését jelenti. Az alapok és a műszaki bázis közötti kölcsönhatások azonban szélesebbek is ennél, miután a szocializmus alapjai sem *csak* a termelési viszonyok átalakítását foglalják magukban, hanem annál lényegesen többet.

[17] Lásd: Az emberiség békéjéért, jövőjéért. Kossuth Könyvkiadó 1957. 17. old.

[18] Lásd: *Hendrich* Béke és szocializmus 1952. 1. sz. 22. old., vagy 1961. 6. számban megjelent cikkét. „A CSKP vezetésével 15 év alatt megteremtettük a szocializmus anyagi-technikai bázisát."

[19] Lásd: A Román Munkáspárt III. kongresszusa. Politikai Könyvkiadó, Bukarest. 1960. 12. old.

Az alapok és a műszaki bázis közötti kapcsolatot elsősorban meghatározza az a körülmény, hogy az utóbbi része az előbbinek. Ne vitassuk most, hogy milyen mértékű ez az összetartozás, úgyszintén tekintsünk el egyelőre az elnevezéstől is (hogy műszaki bázisnak nevezzük-e vagy sem). Ehelyett fordítsuk figyelmünket most kizárólag a lényeg felé. *Az, amit mi műszaki bázisnak nevezünk, lényegében a termelőerők bizonyos fejlettségi fokát jelenti,* és ez vitathatatlanul szükséges a szocializmus alapjainak lerakásához. Ennek tagadása olyan szubjektivista, idealista elképzeléseket erősítene, mintha a termelési viszonyok átalakítása *önmagában,* függetlenül a termelőerők szintjétől, bárhol, bármikor a szocializmus megalapozására vezetne. Ez súlyos tévedés. Szó sem lehet a szocializmus alapjainak lerakásáról a termelőerők megfelelő szintje nélkül. Csakis arról lehet vitázni, hogy *mekkora* az a szükséges szint, hogy megfogalmazható-e konkrétan stb. Ehhez úgy kerülhetünk közelebb, ha megkíséreljük pontosabban meghatározni az anyagi-műszaki bázis tartalmát.

Első pillanatra úgy tűnhet, mintha az anyagi-műszaki bázis értelmezése körül igen jelentős eltérések volnának a hazai és a baráti országok marxistáinak felfogása között. Míg például a csehszlovák elvtársak 1961 elején, a román elvtársak pedig 1960-ban beszéltek arról, hogy felépítették „a szocializmus anyagi-műszaki bázisát",[20] addig a bolgár elvtársak azt tűzték ki célul, hogy a húszéves tervben építik ezt csak teljesen fel.[21] Míg egyes országokban a már meglevő műszaki bázis *továbbfejlesztéséről* beszélnek, addig mások a *létrehozásán* fáradoznak. Hajlandók lennénk azt gondolni, hogy e kifejezésbeli különbségek voltaképpen csak visszatükröződései az egyes országok gazdasági fejlettségi fokában mutatkozó különbségeknek. Ez elképzelhető lenne Bulgária és Csehszlovákia esetében. De ilyen *nagy* időbeli eltolódást — húsz esztendőt —

[20] Lásd: *Novotny:* Felépítettük a szocializmus anyagi és műszaki bázisát. Új Szó, 1961. május 14. 4. old.; A Román Munkáspárt III. kongresszusa Politikai Könyvkiadó, Bukarest 1960. 109. old.

[21] Lásd: A Bolgár Kommunista Párt VIII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1963. 47. és 95. old.

ez semmiképpen sem indokolna. Még kevésbé lehet erről szó Bulgária és Románia esetében, ahol semmi esetre sincs *ilyen* mérvű színvonalbeli különbség. A kifejezések különbözőségét tehát nem magyarázhatjuk *csupán* az eltérő gazdasági színvonallal. Elsősorban másról van itt szó, arról, hogy a kifejezéseket némileg más értelemben használják. A közelebbi vizsgálat azonban megmutatja, hogy ezek a szóhasználatbeli eltérések távolról sem olyan nagyok, ahogyan azt gondolnánk.

Elvi állásfoglalások — de a gyakorlati fejlődés iránya is — arról tanúskodnak, hogy ennek a kérdésnek *alapjait illetően* egyetértés uralkodik. Hruscsov elvtárs a XXII. kongresszuson a „hatalmas ipart" nevezi a szocializmus anyagi bázisának. „A szocialista iparosítás... a gazdasági elmaradás leküzdésének fő útja" — olvassuk a szocialista országok által közösen jóváhagyott „A nemzetközi munkamegosztásról" szóló irányelv tervezetében.[22] A szocializmus elképzelhetetlen a modern nagyipar nélkül — hangsúlyozta Lenint idézve a Román Munkáspárt III. kongresszusa.[23] A termelési viszonyok uralkodóvá tételével egyidejűleg mindegyik szocialista ország „fejlett ipart hozott létre"[24] — állapítja meg az 1960. évi moszkvai nyilatkozat. Az effajta idézeteket tetszés szerint lehetne szaporítani, melyekből nem nehéz a közös lényeget meglátni: a szocializmus felépítése elképzelhetetlen olyan modern nagyipar nélkül, mely az egész népgazdaság átszervezésére képes. Ez széles értelemben a szocializmus anyagi-műszaki bázisa is, ez az, amire minden országnak elkerülhetetlenül szüksége van. Nem az a törvényszerű ebben, hogyan hozták létre ezt a műszaki bázist (a szocialista iparosítás folyamán, vagy másként), hanem az, hogy az ilyen szintű bázis meglegyen.

Sokáig nálunk is, külföldön is az összes szocialista országok számára kötelező érvényűnek tekintették a szocialista iparosí-

[22] Lásd: A szocialista nemzetközi munkamegosztás elvei, Társadalmi Szemle, 1962. 7. sz. 19. old.

[23] Lásd: Román Munkáspárt III. kongresszusa. Politikai Könyvkiadó, Bukarest 1960. 57. old.

[24] A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó 1961. 23. old.

tást.[25] Ez azonban feleslegesen misztifikálta a dolgot. Azóta kellően tisztázódott e probléma. Helyesen állapították meg, hogy a szocialista iparosítás feltétlenül szükséges az elmaradott országokban, de nem törvényszerű a fejlett országok esetében.[26] Elképzelhetők a kapitalista fejlődés oly magas fokán álló országok (Egyesült Államok, Svédország), ahol a szocialista termelési viszonyok megvalósítása után a szocializmus alapjainak lerakásához már nem szükséges a termelőerők *külön* fejlesztése, mert a termelőerők adott színvonala megfelelő ehhez. Itt a meglevő ipari bázis tervszerű alapon történő átszervezése lehet az „iparosítás" helyett a feladat. Semmivel sem jutunk közelebb a lényeg megértéséhez, ha a műszaki bázis létrehozását sajátos fétisként kezeljük, ahelyett, hogy a lényegre, a tényleges bázisra összpontosítanánk figyelmünket. Kevéssé meggyőző számunkra és meglepő is, hogy a helyes álláspontot olyan plasztikusan kifejező szovjet írások *után* még mindig találkozni olyan nézetekkel, melyek szerint a legfejlettebb országok számára is szükséges a szocialista iparosítás, mert „csakis ez, és semmiféle kapitalista iparosítás nem teremtheti meg a szocializmus műszaki bázisát...", hogy „a műszaki bázist nemcsak színvonala, hanem szocialista *eredete*, jellege is meghatározza".[27] Ha a technikai kérdéseket túlzottan „átpolitizáljuk", ezzel csak zavart keltünk. Tegyünk fel egy egyszerű kérdést: mi jelent a szocializmus számára biztosabb alapot, egy olyan színvonalú ipar, mint mondjuk Svédországé, akkor is, ha az kapitalista „eredetű", vagy egy olyan színvonalú ipar, mint például Albániáé, akkor is, ha az teljesen szocialista eredetű? A kérdésben

[25] Lásd: Társadalmi Szemle, 1957. 3. sz. 47. old.; *A. Szoboljev:* A marxizmus—leninizmus a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetről. Moszkvai Munkás Kiadó 1958. 48., 72. old. (oroszul).

[26] Indirekt módon tisztázta a vitát már az 1957. évi moszkvai nyilatkozat is, mely nem sorolta az általános törvényszerűségek közé a szocialista iparosítást. Világosan kifejtette fenti álláspontját több könyv, például A népi demokráciák iparosítása. Moszkva 1960. 6., 9., 10., 12. old. *K. Zaradov:* A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet formáiról a különböző országokban. Goszpolitvizdat 1958. 29. old. stb. Továbbá több magyar mű is, lásd: Közgazdasági Egyetem jegyzete, 1962. A Pártfőiskola előadásai (kézirat gyanánt).

[27] VPS-cikkgyűjtemény. 75., 77. old.

benne van a felelet. A műszaki bázisnak elsősorban technikailag kell olyan fokon állnia, hogy biztosíthassa a szocializmus felépítését, és ez esetben minden bizonnyal megoldhatók a politikai „eredetéből" származó problémák is.

Meghatározható-e a termelőerőknek az a szintje, mely a szocializmus alapjainak lerakásához szükséges? Véleményünk szerint ez megközelítőleg az előbbiekben kifejtett módon határozható meg: *a termelőerőknek olyan foka szükséges, mely biztosítani tudja a népgazdaság korszerű technikai bázison történő megszervezését.* Szerintünk ezt nevezhetjük egyben a szocializmus anyagi-műszaki bázisának is. Így meghatározva a fogalom tartalmát, kerülünk a legközelebb a lenini elgondolásokhoz is. Lenin, ismert idézetében félreérthetetlenül leszögezi, hogy bázison olyasmit ért, *amin* eredményesen folytatódhat az építés. Csakis így van értelme magának a kifejezésnek is. Lenin nem véletlenül használja a *bázis* szót, hanem a bázist valóban annak tekinti, ami az ténylegesen: *alapnak,* mely biztosítja a további munkát. Lenin ezt úgy értette: ha a szocializmusnak megvan a gazdasági bázisa — szilárd *kiinduló* állásokkal rendelkezik a termelőerők szükséges fejlesztéséhez, és így megteremtheti a felépült szocializmus gazdaságát.

E két fok megkülönböztetésében látjuk a lényeget. Ha elismerjük, hogy az anyagi-műszaki bázis létrehozása *egy fokozat,* a szocialista gazdasági rend teljes kialakulása viszont *egy másik,* az előbbinél lényegesen magasabb fok, akkor függetlenül az elnevezéstől, világos a helyzet. Az elméleti irodalom áttekintéséből azt a következtetést vonjuk le, hogy a marxisták között ebben lényegileg nincsen véleményeltérés. „Az SZKP története"-ben világosan megkülönböztetik a népgazdaság átalakítására *képes* technikai bázis létrejöttét[28] attól az állapottól, amikor már befejeződött a népgazdaság technikai újjáalakítása, rekonstrukciója, amikor a szocializmus már erős ipari hatalommá vált. Ennek megfelelően például Heinman szovjet közgazdász is különbséget tesz a kevésbé fejlett és a fejlett szocializmus anyagi-műszaki bázisa között, és ez utóbbit a szocializmus teljes felépítéséhez kapcsolja.[29]

[28] Lásd: Az SZKP határozatai. III. rész. Szikra 1954. 160., 207. old.
[29] Voprosz Ekonomiki, 1961. 7. sz. 36., 46. old.

Az idézett szerzők, és mások is Marx meghatározásából indulnak ki, mely szerint a társadalom anyagi-műszaki bázisa mindazoknak az eszközöknek és anyagoknak az összessége, amelyekkel az ember a természet tárgyait átalakítja, vagyis a termelőerők *anyagi* elemeinek összessége. Ebből azonban egyáltalában nem következik, hogy az anyagi-műszaki bázis egyenlő lenne a szocializmus összes gazdasági formáival is. Akik ezt a konzekvenciát vonják le, összekeverik az alapot a felépült gazdasági rendszerrel, azaz összekeverik ilyen szempontból az egyes szakaszokat, ami hibás megítélésekhez vezet, például oda, hogy a szocializmus anyagi-műszaki bázisával szemben olyan követelményeket állítanak, amelyek csak a felépült szocializmus gazdaságával szemben indokoltak. A szakaszok — éppen a termelőerők állapota szerinti — megkülönböztetésének fontosságára már Marx is utalt híres szavaival: egy nép vagy korszak mindenkori *gazdasági fejlődési foka* az az alap, amely a jogi, politikai stb. fejlődést magyarázza. A marxizmus szerint minden következő szakaszba való átmenethez bizonyos meghatározott anyagi feltételek szükségesek. *Éppen ebben van a szakaszok elhatárolásának is a lényege.*

Heinman idézett cikkében elvileg ugyan megkülönbözteti a műszaki bázis két fokát, de ugyanakkor úgy véli, hogy a szocializmus anyagi bázisát a *minden területre kiterjedő* nagyüzemi gépi termelés, a harmonikus ágazati struktúra, a termelőerők legésszerűbb elhelyezése jellemzi.[30] Ezek igen fontos követelmények. A szocializmus anyagi bázisa alapjában kétségkívül már tervszerűen szervezett. Ezért, ha például az Egyesült Államokban, a világ legfejlettebb kapitalista országában, győzne a proletárforradalom, ott — annak ellenére, hogy a termelőerők színvonala egészében megfelel a szocialista társadalom követelményeinek — mégis szükség lenne a népgazdaság bizonyos átszervezésére, átépítésére, tervszerűsítésére. De az is kétségtelen, hogy az előbbiek az alap lerakásának idején még nem valósíthatók meg. Az alap éppen azért csak alap, mert még *nem a legracionálisabb,* még nem a *legtervszerűbb* és még nem

[30] Lásd: Voproszi Ekonomiki, 1961. 7. sz. 37., 38. old. Ugyanilyen álláspontot képviselnek más szerzők is. Lásd: VPS-cikkgyűjtemény. 79., 80. old.

terjedt ki *minden* ágra. Vagy fordítva: ha mindez megvalósult már, akkor az már nem csupán a szocializmus anyagi-műszaki alapja, hanem ez már maga a felépült szocializmus gazdasági rendje. Ha e két dolgot összekeverjük, akkor úgy járunk, hogy az alapok lerakása esetére a felépült gazdaság követelményeit állítjuk fel, illetve a felépült gazdaságot csupán alapnak tekintjük. A magunk részéről helyesebbnek tartjuk a felépült szocialista gazdasági rendszert elkülöníteni a lenini értelemben vett anyagi-műszaki bázistól, ami lehetővé teszi ez utóbbinak konkrétabb, precízebb meghatározását is.

Végeredményben persze a hangsúly nem az elnevezésen van — bár a magunk részéről a fent vázoltak szerint értelmezzük a szocializmus műszaki bázisát —, hanem azon, hogy konkrétabban lássuk, a termelőerők milyen fejlettségi foka felel meg a szocializmus alapjai lerakásának. Itt csak néhány általánosabb vonásra utalunk, míg a következőkben még visszatérünk e kérdéshez.

A szocializmus anyagi-műszaki bázisával szemben nem állítható fel az a követelmény, hogy ez a nagyipari forma kiterjedjen a termelés *minden ágazatára*, viszont nyilvánvalóan az sem lenne elegendő, ha csupán két-három iparág felszereltségét jelentené. Következésképpen fontos követelmény, hogy az iparágak *többségére* és különösen a vezető, döntő iparágakra kiterjedjen. A szocializmus műszaki bázisa egészében véve nem szárnyalja túl technikailag a fejlett kapitalista országok színvonalát, de a tervszerű gazdálkodás eredményeként a korszerű nagyüzemi formák egyenletesebben terjednek el, s ezért néhány országos szintű átlagos mutatónál is megközelítheti azt. Egészében véve a gépesítés hagyományos formája jellemzi, valamint ennek nagyüzemi elterjedtsége az iparban, építőiparban, szállításban stb.[31]

A műszaki bázis pontos meghatározásának gyakorlati jelentősége is van. Mindenekelőtt lehetővé teszi azoknak a fő vonás-

[31] A fejlettebb szocialista országokkal való együttműködés eredményeként már ebben az időben is számottevő szerepet játszhat a termelés fokozódó automatizálása is.

soknak kiemelését, amelyek technikai szempontból jellemzik az alapok lerakásáig terjedő időt, továbbá azokat, melyek az ezt követő időszakot jellemzik. Tény, hogy az „alapozás" más igényű munka, mint a „ráépítés", technikailag is mást jelent az alapok lerakása és mást a meglevő alapok továbbfejlesztése. Az „alapozás" képletesen szólva általában a durvább, a „nagyoló", a befejezés a bonyolultabb munkát jelenti. Az alapozás népgazdasági szinten is bizonyos fokig a *mennyiséget,* a továbbfejlesztés ezzel szemben a minőséget, a csiszolást, finomítást állíthatja előtérbe, és ennek megfelelően más gazdasági, műszaki irányokat is. Úgy gondoljuk, hogy igen érdekesek és nem eléggé ismertek az SZKP ezzel kapcsolatos tapasztalatai. A szovjet irodalom rámutat néhány ilyen tapasztalatra, melyek számunkra is tanulságosak.

A szocializmus alapjainak lerakása magába foglalja a *kulturális forradalom* egy részét is. A társadalmi viszonyok és az emberi tudat változásának alapja a gazdaság. Másfelől viszont a társadalmi viszonyok fejlődése, az emberek műveltségének növekedése egyszersmind a gazdasági haladás feltétele is. A szocialista átalakítások nem mehetnek végbe spontánul, ösztönösen. a szocializmus építése csak a tömegek tudatos tevékenységének lehet eredménye. A tömegek viszont csak úgy válhatnak tudatos építőkké, ha általános műveltségi, kulturális, ideológiai színvonaluk felemelésével képessé válnak e folyamatok megértésére. „Csak a művelt munkás lehet öntudatos" — mondotta Lenin. A kulturális forradalom ennek megfelelően elsőrendű feladatának tekinti az általános műveltségi színvonal emelését. Mind a kultúra, mint az ideológia terén először a régi feudális vagy azzal együttjáró lemaradást kell eltüntetnünk, részben már ezzel is párhuzamosan, de teljesen *csak ezen az alapon* terjedhetnek el szélesen eszméink a dolgozók között.

A kultúrforradalom eredményeit nagyon nehéz konkrét mércével mérni. Csak azt tűzhetjük célul, hogy megmutassuk milyen *jellegű,* milyen *típusú* kérdések megoldására kerül sor az alapok lerakásának idején, továbbá, hogy néhány átfogó, jellemző ténnyel érzékeltessük, milyen színvonalon állunk olyan területeken, melyek összemérhetők más országokkal. Minde-

nekelőtt annak bizonyítására törekszünk, hogy a kulturális forradalom elengedhetetlen volt az alapok lerakásához akkor is, ha ennek mértékét nehezen tudjuk érzékeltetni.

Nem kevésbé fontos, de nem is kevésbé bonyolult az *életszínvonal* kérdése. Mindenekelőtt szembeötlők az előbbiekhez hasonló kölcsönhatások. A szocialista társadalom legfőbb célja, hogy az emberi életet jobbá tegye, javítsa az életkörülményeket. Mind a termelési viszonyok átalakításának, mind a termelőerők fejlesztésének és a kultúrforradalom megvalósításának ez a végső célja és értelme. Ugyanakkor a termelőerők legfontosabb eleme: maga az ember. Erről az oldalról nézve például a képzettség növelése, az életre való felkészítés, az ismeretek bővítése a szocializmus számára kétszeresen is fontos. Elsősorban azért, mert ezzel teljesebbé, gazdagabbá válik az egyes emberek élete, másodsorban, mert ebben nyilvánul meg a szocializmus egyik legkézenfekvőbb fölénye a kapitalizmussal szemben, mely pazarlóan, esztelenül bánik az emberi termelőerővel, amivel végeredményben saját magának okoz kárt, hiszen éppen a legfontosabb termelőerő fejlődését gátolja. Az életszínvonal állandó növelését a szocializmusban elsősorban a termelőerők szakadatlan fejlődése biztosítja. A termelőerők növekedésében viszont a legfontosabb tényező az emberek fejlődése. (Nem a gépek teremtik az embert, hanem az ember a gépet.) Az emberek gyors fejlődése a legfontosabb előfeltétele az életszínvonal növelésének is. Fejlettebb termelőerők lehetővé teszik a magasabb életszínvonal elérését, ez utóbbi viszont jobb munkára és többtermelésre ösztönöz.

Vajon az életszínvonal meghatározott mértéke szükséges-e a szocializmus alapjainak lerakásához? Azt hisszük, nem. Az életszínvonal meghatározott mértéke — eddigi ismereteink szerint — csak a kommunizmus felső fokára vonatkozóan nyert megfogalmazást. Viszont, ha nem is precízen, mégis meg kellene kísérelni az eddiginél pontosabban meghatározni az egyes szakaszokban *elérendő vagy elérhető* életszínvonalat, mert a szocializmus jobb- és baloldali bírálói az ezzel kapcsolatos tisztázatlanságot gyakran kihasználták egyesek megzavarására. Ezért a konkrét tények elemzése során arra törekszünk, hogy

egyfelől megállapítsuk, ha nem is az életszínvonal konkrét mértékét, de azokat a határokat, melyek között az egyes szakaszokban mozoghat és másfelől, hogy az életszínvonal fejlődésének néhány általános törvényszerűségét is megvilágítsuk, melyek a szocialista építés sajátos jellegéből következnek.

A TERMELÉSI VISZONYOK ÉS A TERMELŐERŐK KÖLCSÖNHATÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Mint az elmondottakból látható, a szocializmus alapjainak lerakása elsősorban és döntő módon a termelési viszonyok és a termelőerők fejlődésének eredménye. Ezért ahhoz, hogy világossan lássuk e folyamat lényegét, mindenekelőtt éppen e két legfőbb tényezőnek helyét és az őket egymáshoz fűző dialektikus kapcsolatokat kell elemeznünk.

Első pillantásra is szembetűnő e két jelenség szoros összetartozása. Az emberek mindennapi munkájukkal szakadatlanul tökéletesítik a termelés technikáját, viszont az apránként növekvő termelőerők szinte észrevétlenül megváltoztatják a termelési viszonyokat is. A termelési viszonyok az adott társadalmi formáció keretén belül kezdetben elősegítik, ösztönzik a termelőerők fejlődését, később gátolják, gúzsba kötik ezeket, ellentmondásba kerülnek velük. A termelőerőkkel ellentétben levő termelési viszonyoknak el kell tűnniük, és át kell adniuk helyüket új, magasabb rendű termelési viszonyoknak, melyek ismét lehetővé teszik a termelőerők fejlődését. Az új termelési viszonyok — általánosságban szólva — akkor jönnek létre, amikor a társadalomban már jelen vannak a nekik megfelelő termelőerők. Az új termelési viszonyok győzelme viszont megnyitja az utat a termelőerők újabb fellendülése előtt. Erről az oldalról nézve a termelőerők (a termelés) — a lényeg, a tartalom; a termelési viszonyok pedig azt a formát fejezik ki, amelyben a termelés megvalósul, azokat a viszonyokat, amelyek között az emberek termelnek. A klasszikusok egyik fontos felfedezése annak megállapítása volt, hogy a történelmi fejlődés egyes szakaszait — a termelőerők fejlettségével szoros kapcsolatban — a termelési viszonyok állapota különbözteti meg egymástól.

E nagy horderejű megállapítást azonban a marxista irodalomban bizonyos időben mereven, egyoldalúan s főleg nagyon általánosan fogták fel. Szinte csak azt hangsúlyozták belőle, hogy ez a törvény magyarázza a különböző társadalmi formációk váltakozását, és elhanyagolták a lényeget: hogy a termelési viszonyok és a termelőerők közötti összhang tulajdonképpen egy *állandóan* ható és érvényesülő folyamathoz hasonlítható, az egyes társadalmi formációkon belül is, hozzátéve ehhez, hogy alapvető minőségi különbség van a kapitalizmus és a szocializmus között e tekintetben is.

Leegyszerűsített felfogás érvényesült például a kapitalizmus jelenségeinek megítélésénél is, és kifejezésre jutott olyan véleményekben, hogy a kapitalista termelési viszonyok ma már lehetetlenné teszik a termelőerők bárminemű fejlődését, *csakis* a bilincs, *csakis* a fék szerepét töltik be. E nézeteket kellő bírálatban részesítette már a marxista irodalom, de kissé háttérbe szorult a probléma elvi oldala: a termelési viszonyok és a termelőerők összhangjának helyesebb felfogása. Pedig ez nem kevésbé lényeges. Vajon elegendő útmutatást ad-e a termelési viszonyok és a termelőerők összhangjának törvénye a kapitalizmus jelenségeinek megértéséhez, ha csak annyit fejez ki, hogy a termelési viszonyok kezdetben segítik, később fékezik a fejlődést? Hiszen a kapitalizmus, bárhogy is nézzük, háromnégyszáz éve létező társadalmi formáció. Úgy tűnik, e néhány száz év megértéséhez sehogy sem elegendő a fenti formula, itt már szükség van e kölcsönhatás dialektikájának konkrétabb megmutatására.

Erre törekszik többek közt Csapó László és Erdős Tibor írásaiban. Helyesen mutatnak rá arra, hogy jóllehet a kapitalista termelési viszonyok a kapitalizmus egész fejlődése folyamán *lényegüket* nem változtatják meg, mégis *szakadatlan* és eléggé pontosan nyomon követhető fejlődésen mennek át, mert más a kapitalista termelési viszonyok részvénytársasági, monopóliumi vagy állammonopolkapitalista formája. A termelési viszonyok „fejlettebb" foka, ha rövid és átmeneti időre is, de lehetővé teheti a termelőerőknek az előzőkhöz képest nagyobb méretű fejlődését. Ha ez nem így lenne, akkor történelmi szempontból nézve indokolatlan lenne a termelési viszonyok forma-

változása, hiszen értelme csak ez lehet. A tőkés társadalom természetesen nem képes arra, hogy a termelési viszonyok és a termelőerők között bármiféle összhangot teremtsen. De az ösztönösen ható belső erők kikényszerítik a termelési viszonyok továbbfejlesztését és ez *átmenetileg csökkentheti* a termelőerőkkel szemben megmutatkozó ellentmondás mélységét, relatíve kedvezőbb feltételeket teremthet azok fejlődéséhez.[32]

De ez természetesen csak igen rövid ideig tartó állapot, mert a tőkés termelési viszonyok „fejlődése" eredményezi az elkerülhetetlen összeütközést közöttük. Végső fokon hallatlanul fokozza a kapitalizmus ellentmondásait. Az a néhány száz, vagy ezer hatalmas, akinek kezében összpontosul a tulajdon és a hatalom, kerül szembe — jóformán az egész világgal. A kapitalizmusban sem örökkévaló, változatlan a termelési viszonyok és a termelőerők közötti viszony, ha végeredményben egyértelmű és katasztrofális a fejlődés kimenetele.

A termelési viszonyok és a termelőerők összhangja a szocializmusban sem fogható fel merev állapotnak. A termelési viszonyok, azok egyes elemei, oldalai a szocializmusban is megállás nélkül, szüntelenül fejlődnek, mert a termelőerők állapota ezt igényli. Bizonyos idő után a sok apró mennyiségi változás minőségivé válik. Ez esik egybe többnyire az egyes fejlődési szakaszokkal is (lásd például a mezőgazdaság átszervezését). Vitathatatlan, hogy a kapitalizmus fejlődésében az imperializmus külön szakaszt képez, és ezt a termelési viszonyok és termelőerők együttes állapotában bekövetkezett változások különböztetik meg az előző időszaktól. A szocializmusban is vannak fejlődési szakaszok, és e szakaszokat itt is a termelési viszonyok és a termelőerők *együttes* állapotában végbemenő változások jelzik. Éppen ezt kívánjuk a későbbiek során bizonyítani, amikor arra törekszünk, hogy a szocializmus alapjainak lerakását mint a termelési viszonyok és termelőerők *együttes* fejlődésében bekövetkezett változásokat mutassuk be.

E kérdés körül hosszabb ideig zavar uralkodott. A szovjet közgazdászok az 1930—1940-es években többnyire azon a né-

[32] Lásd: *Csapó László:* Az állami monopolkapitalizmus. Kossuth Könyvkiadó 1962. 35, 448., 451. old.; *Erdős Tibor:* Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban. Kossuth Könyvkiadó 1961. 129—130. old.

zeten voltak, hogy a termelőerők és termelési viszonyok közötti ellentmondások a szocializmusban nem létezhetnek, mert ezek létezése nem egyeztethető össze a teljes összhang elismerésével.[33] Sztálin 1952-ben „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" című művében ugyan kijelentette, hogy a teljes összhang kifejezést nem szabad abszolút értelemben felfogni, de ugyanekkor — amit egyébként „Az SZKP története" első kiadásában (1938-ban) ő maga fogalmazott meg először — megtartotta a „teljes összhang" fogalmát, holott az már önmagában is hibás. Ez a megfogalmazás egészen az utóbbi esztendőkig általánosan elfogadott volt, még a „Politikai Gazdaságtan Tankönyv" harmadik, 1956-os kiadásában is megtalálható.[34]

Ez a nézet nagy kárt okozott, s jó ideig visszatartotta a szocialista termelőmód fejlődési dialektikájának tanulmányozását. Mint Fedoszejev akadémikus megjegyzi, Sztálin e dogmatikus magyarázatának az lett a következménye, hogy a filozófiai és közgazdasági irodalomban „levették a napirendről" a termelőerők és termelési viszonyok fejlődése közötti ellentmondások vizsgálatát, holott ezek a szocializmusban is jelentkeznek. A termelési viszonyok és termelőerők összhangjának kérdését ily módon hosszú időn keresztül rendkívül általánosan kezelték. Ez egyébként logikus is. Hiszen ha teljes az összhang közöttük, ha nem lehetségesek a részleges ellentmondások sem, tulajdonképpen nincs is mit vizsgálni.

A teljes összhang teljes megegyezést jelent. A jelenségek fejlődése azonban szükségszerűen magával hoz bizonyos meg nem egyezést közöttük, hiszen ez magából a fejlődésből ered. Teljes azonosság — mutat rá Lenin — még a legegyszerűbb természeti jelenségekben sincsen.[35] Ez különös mértékben vonatkozik a termelőerőkre és a termelési viszonyokra. A termelőerők minden társadalomban — és így a szocialista társa-

[33] „A marxizmus zászlaja alatt" és a „Közgazdasági Problémák" című folyóiratokban megjelent cikkek. Idézi *Fedoszejev:* A társadalmi haladás című művében. 10. old., kézirat.

[34] Lásd: Politikai Gazdaságtan Tankönyv. 3. kiadás. Szikra 1956. 411. old.

[35] Lásd: *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 148. old.

dalomban is — a termelés legmozgékonyabb, szakadatlanul változó elemei. A termelési viszonyok kevésbé mozgékonyak, szilárdabbak, egyes elemeik, oldalaik csak lassabban változnak. Ebből következik, hogy a kettő között, illetve egyes elemeik között szükségszerűen jelentkeznek bizonyos ellentmondások, melyeknek gyors megoldása a szocializmusban teljesen lehetséges. De erre csak akkor kerülhet sor, ha felismerik ezeket az ellentmondásokat, mert megoldani természetesen csak azt lehet, aminek létezéséről tudomást veszünk.

A termelési viszonyok és a termelőerők közötti ellentmondások lehetőségének tagadása oda vezetett számos szocialista országban, hogy megérett problémákat nem oldottak meg idejekorán, amiből nagy károk származtak. A hibás nézetek felszámolása viszont lehetővé tette a részleges ellentmondások felszámolását, a fejlődés meggyorsítását. A Szovjetunióban a mezőgazdaság és az ipar vezetésének formái már ellentmondásban állottak a mezőgazdaság teljes kollektivizálása után keletkezett új helyzetből adódó gazdasági folyamatokkal, de 1953-ig nem vonták le a megfelelő konzekvenciákat. A termelési viszonyok tehát kezdetben, a forradalom győzelme után utat nyitottak a termelőerők fejlődésének, de később egyes régi gazdasági formák mégis útját állták ennek. A termelőerők és a termelési viszonyok fejlettségi színvonalának helyes felmérése viszont jelentős következtetések levonásához és igen fontos változásokhoz vezetett a gazdasági munkában, ez volt az alapja annak is, hogy a párt kimondhatta a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének szakaszába lépést. Az SZKP helyesen választotta ki azt az időpontot, amikor az adott gazdasági formákat újakkal kellett felváltani, nem késleltette a törvényszerű folyamatokat, de nem is ugrott át szükséges láncszemeket.

Az 1953 előtt alkalmazott begyűjtési, mezőgazdasági-adózási, kereskedelempolitikai és általában gazdaságpolitikai módszerek nálunk is éles ellentétben állottak a termelési viszonyok és termelőerők *akkori* fejlettségi fokával, ennek fel nem ismerése hibákhoz vezetett. A mezőgazdaság továbbfejlesztésével foglalkozó központi vezetőségi határozat (1953 szeptember) részletesen és alapjában helyesen vetette fel a mezőgazdasági termelés *agrotechnikai* problémáit. Viszont egyoldalúan, szinte

kizárólag a termelés anyagi, műszaki feltételeivel foglalkozott anélkül, hogy összekötötte volna ezt a termelési viszonyok továbbfejlesztésével, a szocialista átszervezés továbbvitelével. Ezért, bármily részletesen is vizsgálta a konkrét gyakorlati teendőket, mégsem oldhatta meg feladatát.

A termelőerők és a termelési viszonyok követelményeinek helyes összekapcsolásáról folyt lényegében a vita 1958-ban is, amikor az átszervezés anyagi és politikai feltételeinek szerepéről volt szó. A párt akkor elvetette az anyagi feltételek szerepének egyoldalú kiemelését. Álláspontja az volt: a termelőerők *bizonyos* szintje mint az átszervezés szükséges minimuma, nélkülözhetetlen. A többi feltétel megléte esetén végre kell hajtani az átszervezést, természetesen, csak ha már a politikai körülmények lehetővé teszik azt, s utána ismét az anyagi feltételek erősítését előtérbe állítani.[36] Rendkívül plasztikusan látható itt a valódi dialektikus fejlődés: termelési viszonyok — termelőerők fejlesztése — ismét termelési viszonyok (átszervezés) — és ismét a termelőerők fejlesztése, de már magasabb, „új fokon". E példa szemléltetően mutatja a termelési viszonyok és a termelőerők összhangja törvényének konkrét és helyes megvalósítását. Ezzel egyben bizonyítja azt is, milyen nagy gyakorlati jelentősége van annak, hogy az egyes szakaszokban helyesen határozzuk meg azokat a legfontosabb tennivalókat, melyek ezt az összhangot maximálisan biztosítják.

A termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának általános formulája helyesen mutatja meg a fejlődés *fő irányát*, ami különösen fontos a hatalom megragadása és a szocialista termelési viszonyok létrejötte idején. Ha azonban egy adott konkrét fejlődési szakaszt vizsgálunk, már távolról sem elegendő csak az ismert formulához folyamodni, hogy „kezdetben segítik, később gátolják a termelési viszonyok a fejlődést". Itt már konkrét elemzés szükséges. Ha például túl korán szüntetnénk meg még életképes elemeket (ilyenek például ma a háztáji gazdaságok), ezzel nem siettetnénk, hanem akadályoznánk a fejlődést. Ha viszont megengednénk, hogy a szocialista termelési viszonyok már avulóban levő elemei túl hosszú ideig has-

[36] Lásd: *Kádár János:* A mezőgazdaság szocialista átszervezése Magyarországon. Béke és szocializmus, 1961. 6. sz. 16—17. old.

sanak, akkor ez nemcsak fékezné a haladást, hanem egyszersmind a burzsoá csökevények hatását is erősítené.[37] Nyilvánvaló tehát e probléma gyakorlati jelentősége.

Az előzőkben a termelési viszonyok és termelőerők összhangját széles értelemben fogtuk fel, s ezért idesoroltuk a konkrét gazdasági formákban mutatkozó elmaradásokat is. Tisztában vagyunk vele, hogy ezzel természetesen még nem válaszoltunk arra: hogyan is kapcsolódnak, mennyiben függnek a konkrét gazdasági folyamatok, a termelőerők, s különösképpen a termelési viszonyok változásától. Ezt még a későbbiek során megvizsgálandónak tartjuk. Egyelőre megelégszünk annak elvi hangoztatásával, hogy ha sokszor nem is közvetlen formában, hanem bizonyos áttételek útján, de *végső fokon* a termelési viszonyok változása határozza meg a gazdasági folyamatok változását oly módon, hogy eközben maga is ezekben a gyakorlati módosulásokban realizálódik.

A termelési viszonyokról vallott sematikus, szimplifikált nézet — mely azokat tisztán a tulajdonviszonyok szempontjából vette figyelembe — vezetett a termelési viszonyok és a gazdaságpolitika, valamint a gyakorlati gazdaság kategóriáinak merev szétválasztásához. A gazdasági kategóriák — ha a gyakorlati munka szempontjából külön is kezeljük őket — lényegében és alapvetően maguk is *termelési viszonyok*. Marx bebizonyította, hogy a tőke, az áru, a pénz, a munkabér — nem dolgok, hanem *társadalmi viszonyok*. E kategóriák tökéletesítése tehát egyben a társadalmi viszonyok alakítását is jelenti. Az emberi tevékenységek cseréje jelenleg az áru, érték, pénz, munkabér kategóriák közvetítésével valósul meg. A munkabér kategóriája a dolgozók és a vállalatok, valamint ezen keresztül a dolgozók és a társadalom kapcsolatait fejezi ki. Például, ha a természetbeni juttatást pénzbeli fizetéssel helyettesítik, ez csökkenti a

[37] Erre mutat rá nagyon helyesen *Machonin* (I. mű, 222. old., kézirat). Érdekes ezzel kapcsolatban azt is megemlíteni, hogy éppen a termelési viszonyok és a termelőerők egyes elemeinek ellentéte az alapja annak, hogy az osztályharc élesebb, vagy kevésbé éles. Ezért különösen feltűnő Sztálin koncepcióinak elvi gyengesége. *Egyidejűleg* hangoztatja a termelési viszonyok és termelőerők *teljes* összhangját, valamint az osztályharc állandó éleződését, holott első tétele tulajdonképpen már ki is zárja a másodikat.

parasztok viszonylagos elszigeteltségét, intenzívebbé teszi az áruforgalomba — de *szélesebben,* az ország vérkeringésébe — való bekapcsolódásukat, tehát kétségkívül *objektív* gazdasági viszonyaikat is módosítja. A Szovjetunióban az elmúlt évtizedben végrehajtott változások — a vezetés, az anyagi ösztönzés fejlesztése, a kolhozok áttérése a pénzbeli fizetésre stb., stb. — ezek szerint úgy is felfoghatók, mint a termelési viszonyok egyes elemeinek a tökéletesedése.

Ezért nem elegendő a szocializmusban, sőt már annak építése idején sem a termelési viszonyok és termelőerők összhangja *általánosságban,* nagyobb periódusokra vonatkozóan. Ennél sokkal konkrétabb összhangra van szükség. Az ideiglenesen jelentkező ellentmondásokat gyorsan fel lehet számolni, a tartósabb vagy nagyobb aránytalanságok azonban súlyos nehézségeket okozhatnak. Például az egyre tömegesebben kialakuló mezőgazdasági nagyüzemi termelőerők fejlődését gátolhatják a régi kistulajdonosi termelési viszonyok, ugyanakkor a szocialistává alakított termelési viszonyok megszilárdítása függ a termelőerők társadalmasításának fokától is. A szocializmus építésének idején a termelőerőket állandóan „hozzá kell igazítani" a termelési viszonyokhoz, és megfordítva, mert csakis együtt, kölcsönhatásukban fejlődhetnek eredményesen. Nem arról van szó, mintha megszüntethetnénk a közöttük levő ellentmondásokat. Ezek természetesen mindig újból keletkeznek, a fejlődés velejárói. Arról van csak szó, hogy ebben a periódusban már semmiképpen sem a kettő közötti ellentétek, hanem összhangjuk a döntő mozzanat, most már megvan a lehetősége annak, hogy ez a megfelelés a sok átmeneti meg nem felelésen keresztül *állandóan utat törjön magának,* és mint tendencia, *szüntelenül jelenlevő* konkrét gyakorlattá váljon. Ez a termelési viszonyok és a termelőerők kölcsönhatásának az osztály nélküli társadalmakra érvényes sajátossága.

A termelési viszonyok és a termelőerők együttes szerepét, kölcsönhatását hangsúlyozva felvetődik fontossági sorrendjük kérdése is, az hogy melyiknek jut nagyobb szerep a fejlődésben. Nem intézhetjük el a dolgot azzal, hogy mivel kölcsönösen hatnak egymásra, nem lehet őket egymással szembeállítani. Ez tökéletesen igaz ugyan, de nem ad választ sok politikailag

is fontos kérdésre. Tapasztalhatók például néha jobboldalinak nevezhető tendenciák, melyek általában a termelési viszonyok szerepének lebecsülésében és a technikai haladás túlértékelésében jelentkeznek, vagy „baloldali" tendenciák, melyek ellenkezőleg, a termelési viszonyok túlbecsülésében és a termelőerők fejlődésének nem kellő értékelésében mutatkoznak meg. Míg az előbbi nézet például a mezőgazdaság átszervezésében *kizárólag* technikai, gazdasági feladatot lát, addig az utóbbi viszont ugyanezt *kizárólag* a termelési viszonyoknak politikai munkával történő megváltozásaként fogja fel. Világos, hogy egyik nézet sem fogadható el, de mindegyik a maga módján felveti a kérdést: meghatározható-e egyáltalában, hogy az egyes szakaszok szempontjából a termelési viszonyok vagy a termelőerők a fontosabbak? Megengedhető-e egyáltalában ilyen kérdésfeltevés?

Elméletileg és történelmileg nézve a dolgot, mindenekelőtt arra a következtetésre jutunk, hogy a marxizmus—leninizmus a történelem nagyobb szakaszait, az egyes társadalmi formációkat *elsősorban* a termelési viszonyok állapota szerint különbözteti meg egymástól. Rabszolga, hűbéri, kapitalista vagy szocialista termelési viszonyok — így állítja fel a történelem a kérdést. S attól függően, hogy a termelési eszközök kinek a tulajdonában vannak, hogy a termelésben milyen viszonyok alapján kapcsolódnak az emberek egymáshoz, határozhatjuk meg az egyes társadalmak jellegét. Vonatkozik ez természetesen a szocializmusra is. A termelőerők, a termelési viszonyok, a politikai harc és a kulturális fejlődés egymással szorosan összefüggő folyamatai közül kétségkívül a termelési viszonyok átalakítása az átmeneti időszak legfontosabb feladata. A termelési viszonyok szerepe különösen nagy a fontosabb történelmi fordulópontok, így a szocializmus alapjainak lerakása idején, ekkor gyorsítják meg leginkább, *szinte lökésszerűen* a fejlődést.

Ez természetes is, hiszen a termelési viszonyok azokat a leglényegesebb összefüggéseket foglalják magukban, amelyek meghatározzák a társadalom egész életét, annak minden oldalát. A termelési viszonyok azok a keretek, amelyek megszabják, hogyan élhet, mit tehet, mit érhet el az egyes ember. Kereteket mondtunk, és ebből már logikusan következik, hogy bármilyen fontosak legyenek is a termelési viszonyok, mégsem jelenthet-

nek mindent, nem adják és nem is adhatják az élet tartalmát. Az élet tartalmát a termelőerők szolgáltatják. *Az emberek nem azért élnek, harcolnak, hogy bizonyos viszonyokba kerülhessenek egymással, hanem fordítva, azért valósítják meg az új társadalmi viszonyokat, hogy azok felhasználásával bőséget, jólétet teremtsenek,* hogy boldoggá tehessék életüket..

Erről az oldalról nézve azt is mondhatjuk: nem a termelőerők fejlesztése jelenti az eszközt és a termelési viszonyok megváltoztatása a célt, hanem fordítva: ebben az összefüggésben a termelési viszonyok megváltozása játssza az eszköz szerepét, és a termelőerők fejlesztése — amit itt azonosítunk az életszínvonallal — jelenti a célt. Ilyen „történelmi távlatba" helyezve a dolgot, a termelőerők fejlődése *a fontosabb, a döntőbb,* még az egyes szakaszok elhatárolása szempontjából is. A gazdasági korszakokat nem az különbözteti meg egymástól, „hogy mit termelnek, hanem az, hogy ... milyen eszközökkel termelnek"[38] — mondotta Marx. A munka termelékenységének magasabb foka végeredményben a legdöntőbb az új társadalom győzelme szempontjából — állapította meg Lenin. A kommunizmus építésének központi problémája a Szovjetunióban a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása. Kell-e még bizonyítani a termelőerők fontosságát olyan nézetekkel szemben, melyek azzal próbálják ócsárolni a szocializmust, mintha az valamiféle szatyorpolitikát jelentene, és ehelyett szüntelenül és csupa nagybetűvel, a termelési viszonyok további „forradalmi" megváltozását hirdetik?

Az elmondottakból következik, hogy a szocialista építés szakaszait nem lehet *kizárólag* a termelési viszonyok állapota szerint jellemezni. Emellett meg kell kísérelnünk, hogy meghatározzuk, milyen színvonalat kell elérniük a termelőerőknek az egyes szakaszokban. Ez az egyes periódusok megítélésének legfontosabb kritériuma. Nagy vonalakban ezt a következőkben látjuk. A szocializmus alapjainak lerakását az olyan nagyipar jellemzi, amely *képes* az egész népgazdaság nagyüzemi átszervezésére. Az átszervezés tehát még nem történt meg, csak az ehhez szükséges bázissal rendelkezik a társadalom. A telje-

[38] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 172. old.

sen felépült szocializmust ezzel szemben a korszerű nagyipari, nagyüzemi termelési módszerek *általánossá válása*, az egész népgazdaságra kiterjedő elterjedtsége jellemzi, a kommunista társadalom felső fokát pedig az adott korszak legfejlettebb technikai vívmányainak meghonosítása az *egész* népgazdaságban. Ez már több annál, mint amit bármelyik kapitalista ország valamikor is elérhet.

E meghatározásnak is vannak természetesen hiányosságai, s távolról sem tekintjük azt tökéletesnek. Felhozható például, hogy e kritériumok túlságosan merevek. Attól függően, milyen volt a kiinduló szint, egy-egy ország már a szocializmus alapjainak lerakása idején megteremtheti a legfejlettebb technika elemeit is. Vagy fokozható az, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködése és a Szovjetuniónak ebben elfoglalt kulcspozíciója következtében a népi demokráciák már a kommunizmus építésének technikájából is részesülnek. Így Magyarország is hozzájutott a szocializmus alapjai lerakásának idején olyan technikai elemekhez, melyek szintje magasabb az általunk meghatározott mércénél. Végül az is felvethető, hogy a technikai színvonalnak általunk történt meghatározása túlságosan általános, nem elég konkrét.

Ami az említett érveket illeti, természetesen hiba lenne mereven, abszolutizálva kezelni a fenti mércét, de a rugalmasság igénye nem tarthat vissza bennünket attól, hogy meghatározzunk valamit. Továbbá, a KGST keretében megvalósuló együttműködés valóban variálja minden országban a gazdaság különböző fejlettségű elemeit, azonban csak variál, de semmiképpen sem változtathatja meg egyetlen ország gazdasági fő vonásait sem. Így, a lehető legnagyobb segítséget feltételezve sem képzelhető el, hogy ennek következtében egy korábban elmaradott ország gazdaságában a szocializmus alapjainak lerakása idején a kommunizmus anyagi-műszaki bázisára jellemző elemek kerülhetnének túlsúlyba. S végül: igaz, hogy meghatározásunk általános, de bizonyos következtetések levonására így is módot nyújt. Ezek közül kettőt emelünk itt ki.

A fenti ismérvek — úgy gondoljuk — először is elég konkrétak ahhoz, hogy tájékozódást nyújtsanak az egyes szakaszok megítéléséhez, és lehetővé tegyék az indokolatlan, szubjekti-

vista előreszaladással, vagy a kishitűséggel szembeni fellépést. Annak a lenini követelménynek helyes felfogása, hogy a szocializmus alapja csakis olyan nagyipar lehet, mely az egész népgazdaság, de különösen a mezőgazdaság átszervezésére képes, megóvhat a megalapozatlan célkitűzésektől. Például attól, hogy kellő ipari bázis nélkül gyors kollektivizálási terveket tűzzenek ki, vagy hogy napirendre tűzzék a kommunizmus építését, mielőtt az egész népgazdaságban általánossá váltak volna a modern nagyipari termelési módszerek.

A felsorolt ismérvek jelentőségét továbbá abban látjuk, hogy segítséget nyújthatnak a szocializmus anyagi-műszaki bázisa eléggé sokféle értelemben használt kifejezésének konkretizálásához, mivel észrevehető különbséget tesznek a szocializmus alapjainak lerakása idején, valamint a szocializmus teljes felépítése idején meglevő termelőerők színvonala között. Ennek alapján állíthatjuk, hogy a szocializmus anyagi-műszaki bázisa vagy az egyiket, vagy a másikat fejezheti csak ki, de semmiképpen sem mind a kettőt, ahogy ma sokan értik.

A termelőerők színvonala minden országban egészen más a szocializmus alapjainak lerakása idején, mint akkor, amikor a szocializmus teljes felépítéséről beszélünk. Helyes, ha ezt e kifejezés használatánál is figyelembe vesszük.

Eddig azonos fogalomként használtuk a termelőerők *színvonalát* és *jellegét*. Ezen az alapon többnyire arról beszéltünk, hogy a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők színvonalával. Ezt azonban csak az elemzés egyszerűsítése végett tettük, s most pontosabbá kell tennünk az elmondottakat. Amikor a termelési viszonyok és a termelőerők összhangjáról beszélünk, ezen elsősorban a termelési viszonyok és a termelőerők *jellegének* azonosságára gondolunk. Amikor például azt mondjuk, hogy a szocialista termelési viszonyok győzelemre jutása idején már kifejlődtek az ennek megfelelő termelőerők, ezt mindenekelőtt a termelési viszonyok és a termelőerők *jellegére* vonatkoztatjuk. A termelőerők „társadalmasított" jellege összhangban van a termelési viszonyok társadalmi, szocialista jellegével. Ilyen értelemben mondja Lenin, hogy az állammonopolista kapitalizmus a termelés koncentrációjának és társadalmasításának olyan fokát teremti meg, ami tulajdonkép-

pen a szocializmusba való átmenet szükséges anyagi előfeltételeinek felel meg.

Vajon következik-e ebből, hogy a termelőerőknek már a kapitalizmusban is társadalmi méreteket öltött *jellege* egyben kötelezően létrehozza a termelőerőknek a szocialista társadalom követelményeinek megfelelő *színvonalát* is? Ez természetesen attól függ, hogy milyen fokot ér el a kapitalizmus fejlődése az adott országban. Minél magasabb ez a színvonal, annál több a rendelkezésre álló anyagi előfeltétel, és ilyen szempontból annál könnyebb a szocialista forradalom kivívása.

Azokban az országokban, ahol a munkásosztály eddig hatalomra került (beleértve a Szovjetuniót is), nem ez volt a helyzet. Ezek az országok — kevés kivétellel — a kapitalista fejlődés viszonylag alacsony fokát érték el, aminek következtében itt a hatalom megragadásának idején a termelőerők színvonala nem felelt meg a szocialista társadalom követelményeinek.

Elvileg is leszögezhetjük, hogy a szocialista forradalom győzelmének idején — bár a termelési viszonyok megfelelnek a termelőerők *jellegének* — a termelőerők *színvonala* csupán annyiban megfelelő, hogy elegendő a szocialista építés megindításához, fejlettebb országokban esetleg az alapok lerakásához. De a kapitalizmusban kifejlődött termelőerők színvonala például az aránytalanságok miatt, semmi esetre sem felelhet meg a szocialista társadalom teljes felépítése igényének. A termelési viszonyok megváltozása nyitja meg az utat a termelőerők gyors fejlődése előtt, ezért a termelőerőknek minden társadalomban az első időszakban az a hivatásuk, hogy „behozzák" saját termelési viszonyaikat, más szóval, hogy színvonaluk is összhangba kerüljön saját jellegükkel és a termelési viszonyok jellegével.

Ugyanakkor tény, hogy a termelőerők *jellege* és *színvonala* — nagyobb időszakokat véve alapul egy adott társadalmi formáció egészét nézve — nagyjából egybeesik. Ha egészében beszélünk valamelyik társadalomról, nem követünk el pontatlanságot, ha szinonim fogalomként használjuk e megjelöléseket. Az egyes társadalmi alakulatokon belül azonban már jelentőséggel bírnak a fent elmondottak. Kezdetben csak a termelőerők jellege felel meg az új termelési viszonyoknak, a későbbiek során azonban a termelőerők behozzák e viszonylagos lemaradásukat, sőt

olyan hatalmas méreteket érnek el, melyek újból ellentmondásba kerülnek a termelési viszonyok jellegével, illetve annak egyes elemeivel. A termelőerők *színvonala* és *jellege* közötti viszony tehát a termelőerők sajátos belső ellentmondása, melyben a jelleg a szilárdabb elem, az határozza meg a színvonalat is, de nem közvetlenül és azonnal, hanem tendenciában és perspektívában. A termelőerőknek mint olyanoknak a szerepe viszont a szocializmus építésének idején szakadatlanul növekszik, önmagában nézve is, de a termelési viszonyokhoz mérten is.

II. A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LERAKÁSA HAZÁNKBAN

Miután röviden áttekintettük az elvi összefüggéseket, vizsgáljuk meg most azokat a legjellemzőbb konkrét tényeket, melyek a szocializmus alapjainak lerakását jelzik, elsősorban a fejlődést jellemző legfontosabb számokat, adatokat.

A TERMELÉSI VISZONYOK VÁLTOZÁSA

Először azokat a változásokat érintjük, amelyeket a szocializmus alapjainak lerakása a termelési viszonyok, a tulajdonviszonyok területén eredményezett. De ide kapcsoljuk a termelés társadalmasítottságának, koncentráltságának növekedését is, mint az előbbivel szorosan összefüggő kérdést. A fejlődést legátfogóbban az mutatja, hogy mekkora az egyes szektorok részaránya a nemzeti jövedelem termelésében.

1. sz. táblázat

*A szocialista szektor részarányának alakulása**
(százalékban)

Év	A nemzeti jövedelem termelésében	Az ipari teljes termelésben	A mezőgazdasági termelésben
1950	64,7	91,5	12,5
1961	95,8	97,8	95,4

* Összeállítva a KSH adatai alapján.

1949-ben a keresők 52,6, 1962-ben 95,1%-a dolgozott a szocialista szektorban. 1949-ben a mezőgazdasági szántóterület 3,4, 1961-ben 95,6%-a tartozott a szocialista szektorhoz.

A szocialista viszonyok uralkodóvá válása egyfelől a kapitalista tulajdon megsemmisítését eredményezi (ez itt a legfontosabb), másfelől a termelőerők központosításához, társadalmasításához is vezet.

Az új tulajdonviszonyok létrehozásának — a kizsákmányolás megszüntetése mellett — az adja értelmét, hogy a termelés va-

lóban társadalmi méretűvé, azaz központosítottá válhat. Marx és Engels már a Kommunista Kiáltványban hangsúlyozták, hogy a munkásosztály felhasználja hatalmát a termelési eszközök *központosítására.* A valóságban a termelőerők központosítása teremti meg a tényleges összhangot a termelési viszonyok és a termelőerők jellege között. Teljesen elvontan elképzelhető ugyan, hogy miközben az állam válik a régebbi üzemek tulajdonosává, a termelés társadalmasítottsága a régi szinten marad, továbbra is a régi kisüzemek tömegében folytatódik. Ez esetben is fontos változások játszódnának le, a munkások a régi üzemeikben sem lennének már kizsákmányoltak, hanem a maguk gazdái, a tulajdon összpontosulása az állam kezében lehetővé tenné az anyagellátásnak, az értékesítésnek hatékonyabb megoldását stb. Mégis, történelmi távlatból nézve a dolgot, azt kellene mondanunk, hogy a termelőerők társadalmasítása ebben az esetben csak félig történt meg. A termelőerők, melyek már a kapitalizmusban is társadalmi méretűvé nőttek, szükségszerűen megkövetelik nemcsak a tulajdonnak, hanem a termelésnek is megfelelő méretű társadalmasítását. Csak ez esetben lehet teljes az átalakulás, csak ekkor töltheti be ténylegesen az új társadalom a hivatását.

A szocialista tulajdonviszonyok uralkodóvá válásának tehát együtt kell járnia a termelés összpontosulásával, a magas fokú, koncentrált nagyipari termelés kialakulásával. A termelési viszonyok társadalmasítása a szocializmusban ezért törvényszerűen a termelés nagyfokú koncentrációjában, centralizációjában is kifejeződik. Mit mutatnak erről a számok?

Míg 1938-ban az 500 főnél kevesebbet foglalkoztató üzemekben dolgozott a gyáripari munkások 56,3%-a, addig 1961-ben már csak 32,5%-a (ipartelepi megoszlásban).

A fenti adatok az iparban a koncentráció nagyméretű fokozódását bizonyítják. A mezőgazdaságban a szocialista alapon folyó koncentráció csak most van kibontakozóban, aminek egyik mutatója az, hogy a termelőszövetkezetek átlagos területe az 1958-as 534 holdról 1961-ig 1882 holdra növekedett.

Végül az egész népgazdaság koncentrációjának irányában hat az ipar és a mezőgazdaság részarányának változása, az ipar arányának növekedése is.

2. sz. táblázat

*Az ipar és a mezőgazdaság részaránya**

Év	Részesedés a nemzeti jöv. termelésében %		Részesedés az össz. külkereskedelemben %	
	ipar + építő-ipar	mezőgazdaság	ipar + építő-ipar	mezőgazdaság
1938	40,0	44,2	20	60
1961	70,3	20,4	62	19

3. sz. táblázat

*A termelés és a keresők megoszlása**

Év	Ipari + mezőgazdasági termelés = 100**		A keresők megoszlása*** %	
	ipar + építő-ipar	mezőgazdaság	ipar + építő-ipar	mezőgazdaság
1938	42,0	58,0	23,1	50,8
1961	80,6	19,4	41,5	35,2

* KSH évkönyvek. 1936. 130. old.; 1961. 44., 45. old., és KSH adatszolgáltatás alapján. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1939. 173. old.

** 1937—1939-es adat.

*** 1936-os és 1962-es adat.

Az ipar aránya mind a nemzeti jövedelem termelésében, mind a külkereskedelemben 60%-nál nagyobb, s a keresőknek is többségét foglalkoztatja. Ez is a termelés társadalmasítottságának magas fokáról tanúskodik.

A termelőerők fejlődését jelző tények

A termelőerők fejlődését bizonyítja a nemzeti jövedelem alakulása, mely 1962-ben 1938-hoz viszonyítva mintegy négyszeresére növekedett.[1]

Szükséges elöljáróban megjegyezni, hogy ehelyütt — de egész elemzésünknél is —, csak az ipar és a mezőgazdaság termelőerőivel foglalkozunk mint a népgazdaságilag legjelentősebbekkel, mert az adott kereteken belül nem térhetünk ki a népgazdaság minden ágára. Kizárólag ez az oka annak, hogy a kereskedelem, közlekedés és más népgazdasági ágak eredményeiről nem esik szó.

[1] A KSH adatai alapján számítva.

1. Az ipari termelés növekedése

Különösen gyors volt hazánkban az ipar fejlődése ebben az időszakban. Az egész ipar bruttó termelése 1962-ben elérte az 1938-as színvonalnak ötszörösét.[2] A termelőerők fejlődését jól mutatja néhány fontosabb ipari termék egy lakosra számított termelése. Az egy főre jutó acéltermelés két és félszeresére, a nyersvastermelés három és félszeresére, a villamosenergia-termelés ötszörösére, a cipőtermelés kb. kilencszeresére növekedett.

2. Az ipari termelési struktúra változása

4. sz. táblázat

Egyes iparcsoportok részaránya az ipari össztermelésből (Állami ipar = 100)***

Iparcsoport	1938	1960
Vas- és fémipar	13,3	7,1
Gépipar	9,2	30,2
Villamosenergia-termelés	4,2	3,1
Textilipar	14,4	10,0
Élelmiszeripar	28,8	9,3

* Statisztikai Zsebkönyv, 1962. 78. old.; *Berend—Ránki:* Magyarország ipari színvonala a második világháború előtt. Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz. 71. old.

** Netto közelítő mutató.

E számok fontos változásokra utalnak. Az élelmiszeripar részaránya az 1938. évinek kb. egyharmadára, a textilipar aránya egyharmadával csökkent, a gépiparé több mint háromszorosára nőtt. Mivel a gépipar az egész ipar legkoncentráltabb része, nagyobb fajsúlya az ipar egészében növeli a koncentráltság színvonalát.

3. A fejlődése üteme

Az ipari termelőerők jellemzésénél további fontos vonás a fejlődés gyors üteme. Míg a magyar gyáripar termelése 1913-tól 1938-ig, tehát 25 esztendő alatt mindössze 28%-kal — azaz évi 1%-nál alig többel — növekedett, addig 1938-tól 1961-ig, tehát

[2] A KSH adatközlése.

23 év alatt, amelyből még hozzá 8 év háborús, illetve helyreállítási időszak volt, az emelkedés 463%-os, ami 6,9%-os évi átlagnak felel meg. Az előbbiek miatt a fejlődés a valóságban ennél gyorsabb ütemű volt, mert az 1938—1945-ig terjedő éveket nem helyes összevonni a későbbiekkel. Az ipari termelés csak 1948-ra érte el az 1938-as színvonalat. A 463%-os emelkedés tehát 1948-tól 1962-ig — 14 év alatt — következett be, ami 12,5%-os évi átlagos növekedésnek felel meg. És amit ebből a szempontból a legfontosabb eredménynek tekinthetünk, ez alatt az idő alatt olyan szilárd ipari bázist teremtettünk meg, amely folyamatosan, a jövőben is biztosítani tudja a gyors ütemű, évi 8—10%-os fejlődést.

4. A munka termelékenységének alakulása az iparban

A népgazdaságban eszközölt beruházások nagy mérete elősegítette a munka termelékenységének emelkedését is, mely utóbbinak színvonala egy ország gazdasági fejlettségének kétségkívül egyik legfontosabb ismérve. A munka termelékenysége — az egy foglalkoztatottra jutó nettó termelés alapján számítva — az állami iparban 1949-hez képest 1961-ig 74%-kal, az egész iparban 83,1%-kal növekedett.[3] A munka termelékenysége az állami iparban 1950 és 1959 között a termelés növekedésének 40%-át adta, 1960-ban viszont 49%-ot, 1961-ben 65%-át.[4]

5. A mezőgazdasági termelőerők fejlődése

Mezőgazdaságunkban egészen az utolsó esztendőkig a közismerten alacsony termelékenységű kisárutermelés foglalt el uralkodó helyet. Emellett erőinket erősen igénybe vették a mezőgazdaság átszervezésének politikai és szervezési feladatai. Ezért, továbbá az 1956 előtti hibák miatt az eredmények itt kisebbek. Ennek ellenére az elért eredmények — különösen a legutóbbi három-négy esztendő eredményei — jelentősek.

[3] A munkatermelékenység az iparban. KSH 1961. 71. old.

[4] A KSH adatai alapján.

A mezőgazdaság teljes termelése 1960-ban 25%-kal volt nagyobb, mint 1950-ben. A korábban elkövetett hibák miatt azonban 1956-ig a mezőgazdasági termelés csupán 4%-kal növekedett, a fennmaradó 21%-os emelkedést az 1957-től 1960-ig terjedő időszakban értük el.

Nagy eredmény, hogy az ellenforradalmat követő esztendőkben a mezőgazdaság szocialista átszervezését úgy sikerült végrehajtani, hogy eközben az előző évekhez képest a termelés is számottevően növekedett. A mezőgazdaság gyorsuló fejlődési ütemét mutatják a termésátlagok és terméseredmények is.

5. sz. táblázat

*A termésátlagok alakulása**

(mázsa)

Megnevezés	1931—1940	1951—1960	1962
Búza	7,9	8,5	10,3
Kukorica	10,8	12,6	13,0
Burgonya	39,5	55,5	51,9**

* Társadalmi Szemle, 1963. 2. sz. 44. old.; Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1962. 31. old. alapján.

** Előzetes adat.

Növekedett, bár nem egészen kielégítő mértékben az állatenyésztés is. Nagyjából kielégítő a sertésállomány nagysága, viszont igen lassan fejlődik a szarvasmarha-állomány.

6. sz. táblázat

*Az állatállomány alakulása**

(1000 db)

Megnevezés	1935	1962
Sertés	4674	6409
Szarvasmarha	1911	1987
Juh	1450	2350
100 kh-ra jutó számosállat	21,9	23,2

* KSH havi közlemények, 1963. I. 43. old.

A legnagyobb fejlődés a gépesítés terén figyelhető meg. Itt a még meglevő hiányosságok ellenére már a közepesen fejlett országok szintjén állunk.

7. sz. táblázat

*Gepesítés a mezőgazdaságban**

Megnevezés	1935	1961	A főbb munkák gépesítettsége	1958 %	1961 %
Traktorok (traktor egységben)	7014	53 000	Szántás	85	100
1 traktorra jutó szántóföld (kh)	1839	172	Gabona-vetés	68	100** 70***
			Gabona-aratás	19,3	65,8

* Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1962. 147., 150., 151. old. *Csizmadia Ernő*: Két út — két világ. Kossuth Könyvkiadó, 1962. 293. old. Társadalmi Szemle, 1963. 2. sz., 1962. 4. sz.

** Állami gazdaságok.

*** Szövetkezetek.

A nagyüzemi termelés kialakításának folyamata a mezőgazdaságban is együtt jár a termelési struktúra megváltozásával. A kenyérgabona az összes szántóterületnek 1931—40-ben 40%-át, 1951—60-ban 31,7%-át, 1962-ben 25,8%-át foglalta el. Ezzel szemben például a cukorrépa-terület részaránya 2,5-szeresére, a napraforgóé 12-szeresére, a takarmánynövények vetésterületének részaránya 3%-ról 5%-ra emelkedett.

E számok mutatják, hogy a földművelés struktúrája egészében véve egészséges irányban változott, mert csökkent a külterjes, kevés munkát igénylő gabona részaránya és növekedett a munkaigényesebb, értékesebb ipari növények és takarmánynövények hányada.

A felsorolt tények azt mutatják, hogy népgazdaságunk egészségesen és gyorsan fejlődik, s jelentős gazdasági bázissal rendelkezünk. De mindez nem ad még világos képet a termelőerők állapotáról.

A TERMELŐERŐK SZÍNVONALA MEGHATÁROZÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI

A fenti adatok csak megközelítették különböző oldalakról a termelőerők állapotát, de nem mutatták meg világosan, milyen színvonalon állnak. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert ezzel

kapcsolatban gyakoriak a félreértések. Bár a felsorolt tények igen fontosak, s hasonlókat gyakran idézünk színvonalunk jellemzésére, mégis látni kell, hogy ezek *csak megközelítő tények,* olyanok, amelyekből csak következtetni lehet a termelőerők állapotára.

Ez azért van így, mert nem létezik olyan átfogó mutató, amely önmagában helyesen tükrözné a termelőerők állapotát. Ezt csak többféle adat, tény *együttes* vizsgálata tárhatja fel. Fontos ehhez a termelőerők fogalmának elvi tisztázása is. A termelőerők három fő eleme: a munka tárgya (az anyagok), a munka eszköze (a gépi felszerelés) és a munkaerő (összegyüjtött tapasztalataival). A hibás sztálini meghatározás miatt egy időben a termelőerők fogalmából kirekesztették a munka tárgyát, ami oda vezetett, hogy a színvonal meghatározásának szinte egyetlen kritériumaként a munkaeszközöket tekintették. Emiatt, és más tisztázatlanságok miatt egyoldalú és torz volt a kép, amelyet a termelőerők állapotáról magunknak alkottunk. Például: a nemzeti jövedelem kétségkívül egyik legfontosabb mutatónk, de a nemzeti jövedelem emelkedése mégsem mutatja meg pontosan a termelőerők állapotát, mert csak az egy év alatt előállított *új értéket* tartalmazza és nem foglalja magában a meglevő értékeket (berendezés stb.). A termelőerők színvonalát pedig ez utóbbiak kétségkívül ugyancsak befolyásolják. A továbbiakban megkíséreljük a termelőerők állapotát a három fent említett tényező oldaláról megközelíteni.

Nézzük először a problémát a munka tárgyának szempontjából. Magyarországon jelentősen fejlődött sok fontos nyersanyag termelése, mondjuk például a szén- és acéltermelés. Ez önmagában sem lebecsülhető tény. Azonban emellett látni kell először is, hogy ennek ellenére nyersanyagszükségletünk jó részét import útján fedezzük. És másodszor, hogy fejlődésünk főleg egyes *hagyományosnak* nevezhető nyersanyagoknál figyelhető meg, s jóval kevésbé az új, korszerű alapanyagoknál (műanyagoknál). Amellett, hogy néhány létfontosságú anyagból (vasérc, olaj) viszonylag alacsony a saját termelésünk, ez utóbbi a legfontosabb a jövő szempontjából. A négy nagy nyugati tőkésországban 1959-ben egy főre átlagosan kb. 7—8 kg mű-

anyag-felhasználás jut (Angliában 8,5 kg, Franciaországban 5,9 kg stb.), míg nálunk ez 1—2 kg között mozog.[5] Alapanyaghelyzetünk tehát eredményeink ellenére legfeljebb közepes fejlettségűnek mondható. A termelőerők ezen eleme viszonylag elmaradott a többi elemekhez képest.

Lényegesen jobb a helyzet a munkaeszközökkel, vagyis a beépített gépparkkal, gépi berendezéssel kapcsolatban. Közvetlenül ennek színvonalát sem mérhetjük, de közvetve több oldalról is megközelíthetjük. Rávilágít a fejlettség fokára a növekedés mérete is. 1947-től 1960-ig több mint 200 milliárd forintot ruháztunk be a népgazdaságba.[6] 1950-ben az állami ipar termelő állóalapjainak értéke 57,5, 1960-ban 133,2 milliárd forint volt (1959-es változatlan áron). Ennek következtében egy munkásra az állami iparban 1950-ben mintegy 124 000 forint, 1960-ban 153 000 forint értékű berendezés jutott. A nagyarányú beruházások eredményeként megfiatalodott a gépparkunk, melynek 1955-ben 43%-a, 1960-ban viszont már kb. 63%-a volt 10 évnél fiatalabb.[7] Sorolhatnánk még az ehhez hasonló számokat, amelyek kétségkívül arról tanúskodnak, hogy az ipar tekintélyes termelőbázissal rendelkezik.

Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az ipari termelés növekedése önmagában ismét csak nem ad hű képet a termelőerők színvonaláról, többek között azért, mert a meglevő kapacitásokat nem használjuk ki teljesen. A különböző kapacitásvizsgálatok kimutatják, hogy ugyanezzel a berendezéssel jóval nagyobb teljesítményekre is képes volna a magyar ipar, ami más szóval annyit jelent, hogy *a beépített munkaeszközök tekintetében iparunk fejlettebb, mint ahogyan erre a termelés növekedésének számaiból következtetni lehetne.*

A termelőerők színvonala meghatározásánál szólni kell továbbá — a minőségi oldalairól is, amelyet az eddig felhozott adatok nem mutatnak meg, sőt némileg szépítenek is. Vegyük példának az ipar termelési struktúráját. Önmagában kétségkívül

[5] Figyelő, 1963. február 15.

[6] Lásd: KSH évkönyv, 1960. 62. old. 1958-tól 1960-ig (1959-es áron).

[7] Lásd: Az Országos Tervhivatal távlati tervezési főosztályának tanulmánya: „Állóalap-számítások a hosszú távlatú tervezésben", 1962 július. 6., 8., 14. tábla.

örvendetes, hogy a gépipar részaránya 1948-tól 1960-ig 9,2%-ról 30,2%-ra növekedett. De a 30,2% nem fogadható el mégsem színvonalunk ismérvének. Csehszlovákiában ez az arány pontosan ugyanekkora (30,4%), de gépipara közismerten mégis jóval fejlettebb színvonalon áll. Továbbá: mind a csehszlovák, mind a magyar gépipar — sajnos — a világon termelt gyártmányoknak kb. 80%-át állítja elő, ami eleve nem engedi meg sok termék valóban korszerű gyártását. Ugyanakkor léteznek országok, melyekben a gépipar részaránya szintén 30% körül mozog, de a nomenklatúrának csak 30—40%-át gyártják és ezért színvonaluk jóval magasabb.

Vagy egy másik példa: eredménynek szoktuk tekinteni — joggal —, hogy gépparkunk átlagos életkora csökkent. De vajon helyesen tükrözi-e színvonalunkat mondjuk egy olyan szám — hogy a gépek átlagos kora 17 év. Ez egyfelől nagyon fontos tény, de másfelől nem jellemzi a géppark tényleges színvonalát, mert hiszen nagy különbség lehet azonos korú gépek között is. Az Egyesült Államok 1958-as gépleltára alapján végzett számítások például azt mutatták, hogy 1960-as gépparkunk életkor szerint csak mintegy félévvel volt „idősebb" mint az Egyesült Államoké 1958-ban —, de az amerikai géppark mégis sokkal magasabb színvonalon áll mint a miénk. A mennyiségi változásokat tükröző mutatók tehát nem elegendőek a termelőerők színvonalának megítéléséhez. Nagyon hasznos lenne, ha az előbbi számot konkretizálhatnánk, például oly módon, hogy jellemezzük a géppark összetételét: gépfajták szerint, továbbá teljesítmény és korszerűség szerint, ha általában a termelés minőségi mutatóit is figyelembe vennénk. Ezt azonban igen megnehezíti, hogy nagyon kevés ilyenfajta adat áll rendelkezésre, a nemzetközileg is összehasonlítható adat pedig még kevesebb. A meglevőkből annyit megállapíthatunk, hogy a műszaki mutatók kedvezőtlenebb képet festenek, mint a mennyiségi mutatók.

Végül nézzük meg az előzőeknél valamivel részletesebben a legfőbb termelőerőt, az embert. Ezt főleg két szempontból vizsgáljuk: 1. A lakosság mekkora része vesz részt a termelési folyamatban (a termelő és nem termelő lakosok aránya); 2. a dolgozók szakképzettsége, műveltsége. Kezdjük az elsővel.

Egy ország gazdasági erejét igen pontosan mutatja az, hogy lakosainak mekkora része vesz részt a termelőmunkában. A fejlett kapitalista országokban, Varga Jenő adatai szerint, a lakosság mintegy 60%-ának van kereső foglalkozása.[8] Ilyen szempontból vizsgálva termelőerőink állapotát, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy 1949-hez képest a keresők részaránya állandóan és igen gyors ütemben növekedett. Részarányuk az összlakossághoz viszonyítva 1930-tól 1960-ig 46%-ról 53%-ra nőtt. (Lásd Statisztikai Zsebkönyv, 1961.) Ennek alapján a termelőerők magas színvonalú fejlettségét állapíthatjuk meg (bár a fejlett országok szintjét jelenleg még nem értük el).

A termelőerők színvonalának megítélésénél továbbá nagyon fontos tényező az emberek képzettségének, műveltségének számbavétele. Az új gépek magasabb képzettségű kiszolgálókat kívánnak. Ebből következik, hogy a dolgozók képzettségének nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is meg kell felelnie a korszerű technika követelményeinek. Nem lehet hosszú ideig a termelőerők egyik részét — a technikát — fejleszteni, s ugyanakkor elhanyagolni a termelőerők másik részét, az embert. Mint ismeretes, e tekintetben nálunk is, más szocialista országokban is voltak hiányosságok. Az oktatás gyakran elszakadt vagy elmaradt az élet követelményeitől. Ez az elszakadás elvileg a termelőerők belső ellentmondásaként is felfogható.

Abszolút méretekben tetemesen növekedett a termelők szakképzettsége, szélesebben értelmezve az egész nép műveltsége. 1938-ban az állami iparban 34%, 1961-ben 40% volt a szakmunkások aránya. A növekedés tehát nagyon jelentős.

Ami a vezető káderek szakképzettségét illeti, 1949-ben az egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők száma 96 561 és ebből 10 962 mérnök. 1960-ban az előbbiek száma 169 645 és ebből 31 821 mérnök. A felső képesítésű szakemberek száma több mint 80%-kal a mérnököké majdnem háromszorosára növekedett. 1960-ban száz munkásra kb. *négy* felsőfokú képesítéssel rendelkező vezető jutott. (Adatok: Népszámlálás 1960. 5. Demog-

[8] A munkanélküliségtől itt elvonatkoztatunk, most keresők alatt azokat értjük, akik rendszeres kereső foglalkozást űznek.

ráfiai kötet, 29. old.) 10 000 állami ipari munkásra 1949-ben 333, 1961-ben 475 mérnök és technikus jutott, azaz nagyjából minden 20 munkásra egy. Ha csak a mérnököket nézzük is, nagy fejlődést látunk. 1938-ban 10 000 ipari munkásra 106 mérnök, 1960-ban 157 mérnök jutott. (Összehasonlításképpen: az NSZK-ban 1957-ben 10 000 ipari foglalkoztatottra 144 mérnök jutott, de például 4,1 millió összeírt mezőgazdasági dolgozóra egyetlen egy egyetemi végzettségű vezető sem, csak szakiskolás. Lásd NSZK Statisztikai Évkönyv, 1962. 147. old.) Emellett szakembereink nagyobb része fiatal. Ez a jövő szempontjából igen biztató, de ma mégis azt jelenti, hogy kevés a nagy gyakorlattal rendelkező, tapasztalt szakember.[9] A káderek oldaláról nézve is azt kell mondanunk, hogy az alapok lerakása itt is jó, biztató, de *mégis csak alapot jelent.*

AZ OSZTÁLYVISZONYOK VÁLTOZÁSA

Az osztályviszonyok változásának kettős tartalma van. Egyfelől, kifejezik a termelési viszonyok módosulásait. A nagybirtokos tulajdonviszonyok megsemmisítése szünteti meg a földbirtokos osztályt, a tőkés tulajdon kisajátítása a tőkésosztályt. Az azelőtt teljesen nincstelen proletariátus a termelési eszközök birtokbavételével válik uralkodó osztállyá. De másfelől, a munkásosztály a termelőerők fejlődése, az iparosítás nyomán erősödik. A társadalom osztályszerkezetének változásai tehát a termelési viszonyok és a termelőerők *együttes* hatására következnek be. A szocialista termelési viszonyok létrejötte változtatja meg az osztályok helyzetét a tulajdon szempontjából. Ugyanakkor az iparosítás százezreket irányít a mezőgazdaságból az iparba, s ezzel tevőlegesen befolyásolja az osztályszerkezet alakulását, hozzájárul a nép politikai öntudatának, általános műszaki színvonalának növeléséhez.

[9] Adatok *Timár—Ballai.* Társadalmi Szemle, 1961. 12. sz. 48. old.; *Kahulits László:* Szocialista iparosítás és termelékenység. Kossuth Könyvkiadó 1962. A munkások szakképzettsége és kereseti arányai, KSH 1962. 3., 9. old.

1962-ben a keresőknek 95,1%-a dolgozott a szocialista szektorban és csak 4,9%-a a magánszektorban (ez utóbbi családtagokkal együtt kb. 480 000 főt tesz ki).

8. sz. táblázat

*A népesség összetételének változása hazánkban**

Év	Munkások és alkalmazottak	%	Dolgozó parasztok	%	Önálló kisiparosok	%	Tőkések
1949	4 210 000	45,7	3 880 000	42,2	740 000	8,0	550 000
1962	6 940 000	69,0	2 800 000	27,9	230 000	2,3	—

* Összeállítva a KSH adatai alapján.

A táblázatból levonhatunk néhány következtetést. 1. Az összes keresők száma közel kétmillióval, (az ipari keresők száma több mint hatszázezerrel) növekedett. Ez a gazdasági erősödés kétségtelen jele. 2. A munkások és alkalmazottak száma 1949-hez képest közel hárommillióval nőtt, a dolgozó parasztoké kereken egymillióval csökkent. 3. Az önálló kisiparosok száma 500 000-rel csökkent és eltűnt a családtagokkal 550 000-es létszámú tőkésosztály. Az előbbivel együtt ez kétmillió fő, többségük az iparban helyezkedett el, munkás vagy alkalmazott lett. Az iparosítás természetesen minden országban együtt jár a kereső népesség számának növekedésével. A növekedés *nagy méretét* azonban már a szocialista termelési viszonyok hatásának kell betudni. Így például hazánkban 1930 és 1949 között — közel húsz év alatt — a keresők száma csupán 150 000—160 000 fővel növekedett. Ugyanakkor 1949-től 1962-ig — tizenhárom év alatt — a növekedés 728 000 főt tesz ki. Ez kétségkívül a gazdasági erő fokozódásáról tanúskodik, de emellett kedvezően hatott az életszínvonal alakulására is.

Az osztálystruktúra állapota tükrözi a termelési viszonyok és termelőerők változásait, de ugyanakkor befolyásolja is az osztályviszonyok alakulását. Az osztályviszonyok magukban foglalják az osztályok közötti szövetséget és az osztályok közötti harcot. Ezek a gyakorlatban sokszor egybefonódnak, a szövetség egyben harcot is jelent, a harc magában foglalja a részleges

szövetség lehetőségét is. Mégis fontos, hogy világosan lássuk, hol húzódik a közöttük levő határ, hol és miben van szövetség, hol és miben harc.

Ha az osztályviszonyokat először a szövetség oldaláról nézzük, szembetűnő, hogy a szocializmus alapjainak lerakása gyökeres változásokat hoz. A munkásosztály ezelőtt a termelőszövetkezeti parasztsággal és a kisparasztokkal volt szoros szövetségben, és arra törekedett, hogy a középparasztságot, valamint a városi kisárutermelőket is bevonja a szocialista építésbe. Ugyanakkor harcban állt a még megmaradt tőkés elemekkel. Az alapok lerakása után a munkásosztály szövetségben van az egész dolgozó parasztsággal, és — az új helyzet eredményeként — a legtöbb kérdésben a városi kispolgársággal is.

A munkás-paraszt szövetség magasabb foka az a bázis, amely lehetővé teszi a többi rétegek irányában folytatott politika *új módon* történő megoldását is. A szocializmus alapjainak lerakása az osztályszövetség olyan kiszélesedését eredményezi, ami a lényeget tekintve, *már nem is csak a munkásosztálynak a többi rétegekhez fűződő szövetségét foglalja magában, hanem az egész nép kialakuló, erősödő egységét jelzi.* A munkás-paraszt szövetség, mely továbbra is az éltető elem, kezd észrevehetően átnőni népi egységgé.

Ezt természetesen nem szabad úgy felfogni, mintha nálunk megszűnt volna az osztályharc. Az osztályharc súlypontja áttevődött a gazdasági és a kulturális területre, de az osztályharc folytatódik — e területeken is — elsősorban a kapitalista viszonyok maradványai ellen. A társadalmi tulajdon védelme, a harc a spekuláció, az önzés, a régi kapitalista viszonyoknak az emberek gondolkozásában fellelhető maradványai ellen — osztályharc. Osztályharc az is — mondotta Lenin —, amikor megvédjük a munkások érdekeit azokkal a rétegekkel szemben, akik a régi szemmel nézik a szovjetállamot, és igyekeznek minél kevesebb munkát adni, többet kipréselni belőle. A szocialista munkafegyelemért folyó harcot Lenin ugyancsak az osztályharc egyik formájának nevezte. Osztályharc az is, amit az ideológia területén az előbbi jelenségeket dicsőítő, vagy általában a burzsoá nézetek maradványai — mondjuk a nacionalizmus, a sovinizmus, bizonyos szempontból a vallás — ellen

folytatunk. Az osztályharc folytatódik, mert az alapok lerakása után is maradtak „áthúzódó" feladatok. Ezek súlyát, fontosságát az is aláhúzza, hogy Magyarország tízmilliós lakosságának 50%-a polgári, illetve kispolgári származású egyén, amit ebben az összefüggésben feltétlenül figyelembe kell venni.

Az osztályharcot azonban ebben a szakaszban jelentős *új* mozzanatok is jellemzik. Először: ez már nem olyan harc, mely egy másik osztály *ellen* folyik, mert nem létezik több olyan *osztály,* amely ellen harcolni kellene. Az osztályharc *már nem az osztályok közötti harc formájában* folytatódik. Ezt különösen fontos hangsúlyozni azokkal az ellentmondásokkal kapcsolatban, melyek a munkásosztály és a parasztság között még fennmaradtak az árak, az adó kérdésében és egyéb kérdésekben. Osztályharcot jelent-e ezek leküzdése? Machonin idézett csehszlovák szerző véleménye szerint ez már nem tartozik az osztályharc keretébe, mert ezek olyan nem antagonisztikus ellentétek, melyek a szocializmust *végigkísérik.*[10]

A Szovjetunióban annak idején arról beszéltek, hogy *„a proletariátus és az egész parasztság* közötti... ellentétek... harcot idéznek elő e *két osztály között".*[11] (Az én kiemelésem. — *L. S.*) Lehetséges, hogy a fejlődés bizonyos időszakában így vetődik fel a kérdés. (Azért mondjuk, hogy *lehetséges,* mert a Sztálintól származó kifejezés: a két osztály közötti harc, mindenesetre elgondolkoztató.) De teljesen vitathatatlan, hogy ezt a tételt *mostani viszonyainkra* semmi esetre sem alkalmazhatjuk. Lehet-e szó harcról, osztályharcról két alapjában véve szocialista osztály (a munkásosztály és a parasztság) között? E két osztály *között* semmi esetre sem. Szó lehet azonban a parasztságon belüli, de még a munkásosztályon belüli kapitalista vonások elleni küzdelemről. Ez semmilyen vonatkozásban nem az osztály ellen, még csak nem is az egyes emberek ellen folyik. Ez nagy és fontos különbség.

[10] *Machonin:* Id. mű. 75—76., 174. old. A szerzőnek itt adott elemzése általában figyelemre méltó.

[11] *Sztálin* Művei. 7. köt. Szikra 1951. 183. old.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban is kétoldalú veszély fenyeget. Egyrészt, az osztályharc kifejezés babonás kerülése abban a hitben, hogy annak tisztán negatív *csengése* lehet. Ez jobboldali veszély. Másrészt, az osztályharc fogalmának fetisizálása, abszolutizálása, és ezen az alapon minden probléma beleerőltetése e fogalom körébe, ami baloldali veszély.

Mindkét nézet gyakorlatilag is káros. Az osztályharc tényleges, létező elemeinek fel nem ismerése, az osztályharc tagadása a valóságosan meglevő káros tendenciákat erősíti; azok a nézetek viszont, amelyek mindeń jelenséget az osztályharccal azonosítanak, lassítják a nemzeti egység kikovácsolódásának folyamatát, kigondolt, elképzelt ellenség elleni árnyékharccal elriasztják a párt politikájához, a szocializmus építéséhez már igen közel álló tömegeket. A Szovjetunió történetében mindkét elhajlásra volt példa. A buharinisták tagadták a munkásosztály és a kulákság közötti antagonisztikus ellentéteket, és ezzel eljutottak a kulákság békés belenövésének elméletéhez. A trockisták viszont eltúlozták a munkásosztály és a parasztság közötti ellentéteket, egységesen kapitalista jellegű osztályt láttak a parasztságban. A szocialista demokrácia megsértésének *elvi gyökerei* ugyancsak az osztályviszonyok dogmatikus értelmezésével kapcsolatosak. Az SZKP XX. kongresszusán és az 1957-es plénumokon éppen ezért bírálták élesen az osztályviszonyok dogmatikus, szektás felfogását. Nemcsak elvont elméleti probléma tehát, hanem fontos gyakorlati kérdés is az osztályharc értelmezése.

Meg kell még röviden említeni ezzel kapcsolatban az osztályharc élességének problémáját. Ma már közismert, hogy Sztálin tétele, mely szerint az osztályharc a szocializmus sikereivel egyidejűleg törvényszerűen éleződik, hibás. A valóság — ellenkezőleg — az, hogy a szocializmus sikereivel párhuzamosan egyre szűkül a tőkés elemek gazdasági pozíciója, s ezzel végeredményben politikai és ideológiai befolyása is. Csökken a kapitalista viszonyok visszaállításának lehetősége is. Az osztályharc élessége természetesen mindig a konkrét körülményektől függ, s átmenetileg e harc éleződhet is. Ezt nekünk — a hat évvel ezelőtti ellenforradalom tanulságai alapján — különösen helytelen lenne elfelejteni. Azonban *tendenciája mégis*

a csökkenés felé mutat. A szocializmus alapjainak lerakása ilyen szempontból kiemelkedően fontos állomás, mert olyan helyzetet teremt, mely rendkívüli módon kedvez e folyamatnak.

A KULTURÁLIS FORRADALOM EREDMÉNYEI

A szocializmus alapjainak lerakása magában foglalja a kultúrforradalom elemeit is. Itt csupán az a kérdés, hogy milyen részeit, s hogyan határozhatók meg ezek. Ez rendkívül bonyolult kérdés, többek között azért, mert jóllehet nagy vonalakban világos, mit értünk a kultúrforradalmon (a nép műveltségbeli, ideológiai, kulturális felemelkedését), pontosan még magát a fogalmat sem tisztázták.[12] Nem térhetünk ki ennek elemzésére, erre a terjedelem miatt módunk sem lenne. A kulturális forradalom kérdéseit nem tárgyaljuk kimerítő részletességgel. Elsősorban abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mennyiben hat a termelési viszonyok és a termelőerők változására. Ennek megfelelően két kérdésre összpontosítjuk figyelmünket: 1. a kulturális forradalom számszerűen is kifejezhető eredményei hazánkban; 2. a kulturális forradalom kapcsolata a szocializmus alapjainak lerakásával, s elsősorban a termelési viszonyok és a termelőerők fejlődésével. A következőkben szemléltetjük kulturális fejlődésünket a közoktatás és a népművelés néhány adatával.

9. sz. táblázat

A lakosság képzettségének alakulása

Év	Analfabéta	%	Nyolc osztályt végzett	%	Középiskolát végzett	%	Egyetemet, főiskolát végzett	%
1941	454 072	5,9	1 039 055	15	266 368	4,0	85 032	1,6
1960	247 400	3,0	2 454 300	33	610 500	8,8	161 200	2,7

E képet kiegészíti az egyetemi hallgatók, valamint a középiskolai és ipari tanulók számáról készített összeállítás.

[12] A „Voproszi Filoszofii" 1962. 3. számában olvassuk: Teoretikusaink még olyan alapvető fogalmakat sem tisztáztak teljesen, amilyen például a szocialista kulturális forradalom fogalma.

10. sz. táblázat

A tanulók számának alakulása

Év	Egyetemi hallgatók száma	Ebből munkás és paraszt %	Ipari tanulók száma	Középiskolai tanulók száma	Ebből munkás és paraszt %
1937—1938	11 474	3,5	62 267	52 000	4,0
1962—1963	67 324	45,8	143 957	333 261	59,8

1938-ban 9,2 millió példányban nyomtattak ki könyvet, 1961-ben 40,1 millió példányban, 419 200 rádióelőfizetővel szemben 2 314 100 áll.[13]

11. sz. táblázat

*Rádióelőfizetők, tv-előfizetők és mozilátogatók**
(1960-ban)

Ország	Rádióelőfizetők száma (1000 lakosra)	TV-előfizetők száma (10 000 lakosra)	Mozilátogatók száma (100 lakosra)
Magyarország	211,7	105	1401
Franciaország	239,3	303	880
Olaszország	122,6	321	1520
Anglia	287,5	1946	1459
NSZK	274,7	688	1160

* *Forrás:* Lengyel Statisztikai Évkönyv, 1962. 517., 518., 519. old.

E kiragadott számok is bizonyítják, hogy *a)* ugrásszerűen megnőtt népünk általános műveltségi színvonala; *b)* nagyrészt felszámoltuk a félfeudális elmaradottságot; *c)* az általános műveltségi színvonal emelkedésénél gyorsabban növekedett a munkás és paraszt fiatalok műveltségi színvonala; *d)* a kulturális forradalom az általános iskoláktól az egyetemekig, a könyvkiadástól a rádióig stb. szinte az egész társadalmat átfogta, mondhatni *teljes szélességben zajlott* (és zajlik ma is).

Ez egyben arra is utal, hogy ebben a szakaszban kétségkívül előtérben állottak a *tömegesen megoldandó* feladatok, a legnagyobb elmaradás bepótlása. Nem mondjuk, hogy *csak* erre került sor. Tudjuk, hogy sok területen kiugró minőségi eredmények is születtek, ami a felnőtt új értelmiség mellett a régi

[13] *Adatok:* KSH évkönyv, 1960. 5—30. old., 341—342. old.; KSH havi közlemények, 1962. 1. sz. 87. old., 1963. 1. sz. 83. old., 1963. 2. sz. 82. old.

generáció sok kiváló képviselőjének is érdeme. Mégis, ha a kulturális forradalom eddigi szakaszát *egészében* akarjuk jellemezni, azt kell mondanunk, hogy fő feladata a kirívó hézagok pótlása, jó színvonalú, szilárd és széles műveltségi *bázis* létrehozása volt. Alig lehet kétséges, hogy ennek a rendkívül nagy horderejű alapozó munkának, a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliuma megtörésének, a munkás-paraszt fiatalok egyenjogúsításának és felemelésének, százezernyi szakember kiképzésének nagyon nagy jelentősége van. Azt is figyelembe vesszük, hogy egy jó szakembernek — mérnöknek, orvosnak vagy pedagógusnak — az egyetem elvégzése után még öt-tíz évre van szüksége ahhoz, hogy szakmájának mesterévé váljon. Mindezt látva, teljes biztonsággal mondhatjuk, hogy a kulturális forradalom gyümölcsei az eddiginél lényegesen nagyobb mértékben éreztetik majd hatásukat a jövőben.

Nem utolsósorban azért van ez így, mert a kulturális forradalom a kölcsönös kapcsolatok sokaságával tapad a termelési viszonyokhoz és a termelőerőkhöz, érzékenyen reagálva azok változására, miközben maga is befolyásolja mozgásukat. Éppen erről a szoros összetartozásról esik kevesebb szó. A gyakorlati életben sokszor úgy tűnik, mintha a politikai, gazdasági és kulturális munka különálló, önálló életet élnének, holott ezek a dolgok lényegileg szorosan együvé tartoznak.

Kezdjük a legkézenfekvőbb kérdéssel. Az ember, a maga tudásával és termelési tapasztalataival a legfontosabb termelőerő. Minél képzettebb az ember, annál értékesebb mint termelőerő is. Ilyen összefüggésben mondotta Lenin, hogy a munka termelékenysége emelésének legfontosabb feltétele a lakosság kulturális színvonalának növelése. Eddigi eredményeink jórészt éppen e színvonal növekedésével kapcsolatosak, de még inkább kapcsolódnak ehhez a jövőben.

Emlékeztetünk arra a másik lenini intelemre, mely szerint csakis a nagyipar teheti egészségessé a paraszt gondolkodását, lelkületét. A „nagyipar" most, a mezőgazdaság teljes kollektivizálása után törhet be szélesen a faluba. Ezzel kapcsolatban óriási tartalékok tárulnak fel a mezőgazdasági népesség általános műveltségi színvonalának emelése révén. A mezőgazdasági népesség nagy részének szakképzettségi színvonala ma még igen

alacsony. Egy mezőgazdasági dolgozó, mint ismeretes, sokkal kisebb értéket termel, mint egy átlagos ipari dolgozó. Ebben természetesen több ok játszik közre: például, hogy a mezőgazdaság kitermelő ág (ezekben általában kisebb termelési érték jut egy dolgozóra, mint a feldolgozó ágakban); továbbá a természeti tényezők nagy szerepe stb. Hozzájárul ehhez az alacsony képzettségi szint is. A mezőgazdasági dolgozók szakképzettségének növelése a termelőerők fejlesztésének hatalmas tartaléka hazánkban.

A fent elmondottakat figyelembe véve látható, hogy a termelőerők fejlődését és a kulturális forradalmat egyre kevésbé lehetséges *önmagukban,* egymástól elszakítva tárgyalni, egyre nagyobb szükség van arra, hogy ezeket *kölcsönhatásukban* vizsgáljuk.

Az általános és felsőfokú oktatás reformjára a népi demokratikus országok többségében a szocializmus alapjainak lerakása idején került sor, ami a technikában végbement forradalmi változások mellett kétségkívül a társadalmi átalakulással is kapcsolatos. A kulturális forradalom első szakaszában, a megalapozási periódusban még nem tűzhettük ki célul a fizikai és szellemi munka közötti különbségek számottevő csökkentését. Az alapok lerakása után azonban, amikor már szilárd kulturális bázissal is rendelkezünk, ez már nemcsak lehetséges, hanem a fejlődés feltétlenül *megköveteli* e feladat kitűzését. Már nemcsak arról van szó, hogy pótoljuk a kapitalizmustól örökölt hiányokat, hanem arról, hogy saját, szocialista társadalmi és műszaki bázisunkon szervezzük meg a ténylegesen szocialista termelést országszerte. Ebben a folyamatban pedig a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbségeknek is csökkennie kell, amit többek között éppen az oktatási rendszer reformja is elősegíteni hivatott.

AZ ÉLETSZÍNVONAL ALAKULÁSA AZ ALAPOK LERAKÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN

Beszélni kell végül az eddigiekkel szorosan összefüggő folyamatról: az életszínvonal alakulásáról. Már elöljáróban leszögezzük, hogy az életszínvonalat csakis annyiban vizsgáljuk,

amennyiben ez kapcsolatos a szocializmus alapjainak lerakásával, s a további fejlődéssel.

Az életszínvonal hazánkban a háború előtti időkhöz képest jelentősen növekedett. Az egy főre jutó reáljövedelem 1962-ben 65%-kal, egy ipari dolgozó reáljövedelme 58%-kal, a mezőgazdasági dolgozóké 75%-kal haladta meg a háború előttit. Külön ki kell emelni, hogy a háború előtti szinthez képest számottevően bővültek az ún. béren felüli (szociális, kulturális, egészségügyi) juttatások, amelyek 1960-ban a fizetéseknek kb. 24%-át tették ki. A foglalkoztatottság növekedésével erősen csökkent az egy keresőre jutó eltartottak száma, ami ugyancsak emelte az életszínvonalat.

Mindenki előtt ismeretesek azok a sokrétű intézkedések, amelyekkel a forradalmi munkás-paraszt kormány 1956 után — jóvátéve a régi vezetés súlyos mulasztásait — ugrásszerűen megjavította a dolgozók életkörülményeit. Ezek közül az egyik legutóbbi intézkedés a VIII. kongresszus után látott napvilágot, és a dolgozók szociális helyzetének további javítását célozza (a kórházi ellátás, a táppénz, a szülési szabadság újabb szabályozásáról szóló rendelet).

Nem szándékunk, hogy részletesen felsoroljuk az életszínvonal alakulásának tényezőit, már csak azért sem, mert később még visszatérünk e kérdéshez. Egyelőre csupán azt kívánjuk leszögezni, hogy *az életszínvonal emelkedése nélkülözhetetlen tartozéka a szocializmus alapjai lerakásának, ami enélkül elképzelhetetlen lenne.* Hogy meghatározható-e közelebbről az életszínvonalnak az a nagysága, mely a szocializmus alapjaihoz kívánatos, hogy léteznek-e, létezhetnek-e egyáltalában ilyen ismérvek, ezt megvizsgáljuk még a későbbiekben.

Mindez azt jelenti, hogy a szocializmus alapjainak lerakását a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása, a termelőerők fejlődése, e kettő hatására az osztályviszonyok, az osztályszerkezet átalakulása, a kulturális forradalom és az életszínvonal terén elért eredmények együttesen jelzik.

III. A SZOCIALIZMUS ALAPJAI LERAKÁSÁNAK NEMZETKÖZI TÉNYEZŐI

Fejlődésünk néhány jellemző számának felsorolása után azt kell vizsgálnunk, hogy léteznek-e a szocializmus alapjai lerakásának az összes országok számára érvényes *közös* ismérvei?

AZ ALAPOK LERAKÁSA A SZOCIALISTA ORSZÁGOK GYAKORLATÁNAK TÜKRÉBEN

Az előbb elmondottakból egyértelműen kiderül, hogy *bizonyos* ismérvek *általános* érvénnyel bírnak. Az alapok lerakásának idején például minden szocializmust építő országban uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. Az iparban a szocialista szektor részesedése ennek az időszaknak a végére Csehszlovákiában, Romániában, Bulgáriában és Magyarországon is 97%, a nagy- és kiskereskedelemben 99% felett volt, a mezőgazdasági szántóterületnek Bulgáriában és Magyarországon 97%-a, a másik két országban kb. 80%-a tartozott a szocialista szektorhoz. Ennek megfelelően hazánkban az összes keresőknek kb. 95%-a dolgozik a szocialista szektorban, Csehszlovákiában 1960-ban 96,4%-a, ez a szám a Szovjetunióban 1937-ben 94,1% volt stb.

Közös vonás — amely minden országban jellemző a szocializmus alapjai lerakásának idejére — a gazdaság gyors ütemű fejlődése. A háború előtti szinthez képest 1960-ra az ipari teljes termelés Csehszlovákiában és Magyarországon több mint 4-szeresére (Magyarországon 4,5-szeresére), Romániában 5-szörösére növekedett, ami az utóbbi 14—15 évre vonatkoztatva évi átlagos 10—12%-os növekedésnek felel meg. 1950-től 1960-ig a munka termelékenysége az állami iparban Bulgáriában 89%-kal, Romániában 137%-kal, Csehszlovákiában 102%-kal, Magyarországon 63%-kal emelkedett. E növekedés számottevő volta látható

például abból, hogy az egyik legfejlettebb nyugati országban, az NSZK-ban ezen idő alatt a mi 63%-unkkal szemben 32%-os volt a termelékenység emelkedése.[1] A szocializmus alapjai lerakásának időszakában, s különösen ennek az időszaknak a végén, valamennyi szocialista ország olyan termelési bázissal rendelkezik, amely a munka termelékenységének további gyors ütemű növelését biztosítja.

Megegyezik az összes szocialista államokban a gazdaságfejlesztés *iránya* is. Ezt világosan mutatja többek közt az ipar termelési struktúrájának átalakulása az egyes országokban.

12. sz. táblázat

*Néhány fontosabb iparcsoport aránya az ipar össztermelésében**

(%-ban)

Iparág	Időszak	Magyarország	Csehszlovákia	Románia (1950—59)	Bulgária (1950—59)
Gépipar	Háború előtt	9,2	16,5	13,3	7,8
	1960	30,2	30,4	3.0	13,2
Textilipar	Háború előtt	14,4	18,2	11.1	15.0
	1960	10.0	10,3	7.8	13.9
Élelmiszeripar	Háború előtt	28.8	11.1	24,2	42.1
	1960	9.3	8.3	18.7	30.8

* Összeállítva: *Ronki—Berend* idézett cikke, *Kaigl* cikke (Mezinarodni Politika, 1960. 1. sz.), és Die Europäischen Länder in Zahlen, Berlin 1960. 72—76. old.

1960-ban a termelési eszközöket gyártó „A" szektor adta Magyarországon az összipari bruttó termelés 67,5%-át, Csehszlovákiában 59,8%-át, Romániában 62,9%-át stb. Ebben a tekintetben Magyarország lényegében egy vonalban áll a szocialista országokkal, s ez megközelíti egyben a legfejlettebb országok szintjét is. Az ipar „A" szektorához tartozó ágazatok részaránya a bruttó ipari termelésből a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, az NDK-ban, az Egyesült Államokban, Angliában, az NSZK-ban nagyjából azonos szinten — 60—70%-os határok között — mozog.

[1] A munka termelékenysége az iparban. KSH 1961. 8. old.

E hasonlóságok ellenére, a *termelés abszolút színvonalát tekintve* még jelentős különbségek álltak fenn a szocialista országok között az alapok lerakásának idején, ami arról tanúskodik, hogy ebben az időben ez a szint *nem lehet azonos.* Nézzünk erről néhány számot.

13. sz. táblázat

*Néhány fontosabb termékfajta egy főre jutó termelése 1961-ben**

Ország	Villamos energia (kWó)	Nyersvas (kg)	Acél (kg)	Cement (kg)
Magyarország	835	132	205	160
Bulgária	681	26	53	220
Csehszlovákia	1957	361	511	388
Lengyelország	1075	151	241	246
NDK	2483	119	201	308
Románia	465	59	115	178
Szovjetunió	1500	233	325	233

* *Forrás:* Csehszlovák Statisztikai Évkönyv, 1962. 563., 570. old.

A fentiek nem mutatnak eléggé reális képet, mert a villamos energia, az acél és a nyersvas termelését erősen befolyásolják a meglevő adottságok. Megbízhatóbb az egy főre jutó össztermelés összevetése.

A Bogomolov szovjet közgazdász által közölt tájékoztató számítások szerint az NDK és Csehszlovákia egy főre jutó ipari össztermelését száznak véve (szerinte a kettő majdnem azonos szintű, a csehszlovák valamivel magasabb), Lengyelországban az egy lakosra számított ipari termelés 1958-ban kb. 50, Magyarországon kb. 40, Romániában kb. 33, Bulgáriában 30 körül volt.[2] Megközelítően ugyanezeket az arányokat közli Kiss Tibor is, szocialista közgazdászok számításaira hivatkozva. Ha ezeket a számokat tovább vezetjük (a termelés és a lakosság növekedését figyelembe véve), 1961-re kb. a következő arányokat állapíthatjuk meg: Csehszlovákia és az NDK 100, Lengyelország 47,6, Magyarország 42,3, Románia 36,8, Bulgária 35,9. Miután ezek a számok természetesen nem egészen pontosak, azt mondhatjuk, hogy az egy lakosra jutó ipari termelés nálunk a fejlett

[2] Lásd: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1959. 10. sz.

szocialista országokénak kb. a fele. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a baráti országok színvonala a szocializmus alapjai lerakásának idején még jelentős eltéréseket mutat.

Magyarországon az utóbbi években megvolt a termelőerőknek az a szintje, amely szükséges a szocializmus alapjai lerakásának befejezéséhez, amit az ipari termelésnek a háború előttihez képest ötszörös növekedése is mutat. Az évi 28 millió tonna szén, 8 milliárd kWó villamos energia, 2 millió tonna acél, kb. 15 000 db szerszámgép termelése, kétségkívül olyan alap, melylyel megoldható a mezőgazdaság átszervezése, a népgazdaság továbbfejlesztése. Viszont hangsúlyozni kell, hogy ez egyelőre tényleg csak *alap,* hogy nagy eredményeink ellenére gazdasági színvonalunk elmarad a fejlett szocialista országokhoz képest. Legfőbb oka ennek az a nagy kár, amelyet a régi vezetés politikája és gazdaságpolitikája okozott, valamint az ellenforradalom 20 milliárdos számlája. Félreérthetetlenül és világosan kitűnik ez, ha összehasonlítjuk saját fejlődésünket a baráti országokéval.

14. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem alakulása 1960-ban
(1950 = 100)

Ország	Nemzeti jövedelem	Egy főre jutó nemzeti jöv.
Magyarország	182	170
Bulgária	264*	245
Csehszlovákia	201	188
NDK	244	260
Románia	264	233
Szovjetunió	267	224

* 1959-ben

A növekedés — mint látható — nálunk a legkisebb. Ennek fő oka az, hogy 1950-től 1956-ig az emelkedés mindössze 24%-ot tett ki (!), és a nagyobbik rész (több mint 50%) az 1956—1960-as évekre jut. Ugyanezt a tendenciát láthatjuk az ipar fejlődésénél is. Az ipari termelés évi növekedési üteme 1950—1956-ig valamivel alatta maradt a fejlett szocialista országokénak, de 1958 és 1961 között meggyorsult.

15. sz. táblázat

*Az állami ipar netto termelésének növekedése 1958—1961-ig**

(az 1958-as termelés százalékában)

Ország	
Magyarország	39
Bulgária	61
Csehszlovákia	35
Nagyelország	34
DK	29
Románia	50
Szovjetunió	32

* A KSH havi közlemények, 1963. 1. sz. 9. old.

Az ipari termelés növekedésének ütemében Magyarország tehát utolérte, sőt az elmúlt három évben még némileg túl is haladta a szocialista országok átlagát.

Hasonló a helyzet a mezőgazdasággal is, melynek termelése 1960-ban — 1950-hez képest — Magyarországon 25%-kal, Bulgáriában 81%-kal, Romániában 64%-kal, a Szovjetunióban 61%-kal, az NDK-ban 101%-kal növekedett. A régi hibák éppen a mezőgazdaságot vetették vissza leginkább.

1950 és 1961 között a munka termelékenysége az állami iparban Magyarországon átlagosan évi 4,8, míg Bulgáriában 6,1, Csehszlovákiában 7,5, az NDK-ban 8,4, Romániában 8,2%-kal növekedett.[3]

Az előbbiek okára világosan rámutatnak az évenkénti növekedést jelző számok.

16. sz. táblázat*

Az egy foglalkoztatottra jutó netto ipari termelés alakulása

(az előző év százalékában)

Év	%	Év	%
1950	8,5	1956	—11,,2
1951	8,8	1957	14,5
1952	3,6	1958	7,8
1953	—0,8	1959	5,3
1954	—5,8	1960	6,4
1955	7,7		

* Iparstatisztikai Zsebkönyv, 1962. 41. old. (A szocialista iparban.)

[3] Lásd: A munka termelékenysége az iparban. KSH 1961. 9. old.

E számok megmutatják, hogy a kezdetben jól induló gazdasági fejlődésünk — a hibás gazdaságpolitika következtében — szinte zuhanásszerűen visszaesett; mutatják az ellenforradalom kártevésének következményeit és az 1956 után meginduló folyamatot: a fokozatos erősödést.

Az eddig felhozott tények arról tanúskodnak, hogy az 1956 óta elért nagy eredmények az utóbbi évek gyorsabb fejlődése ellenére még nem voltak elégségesek a korábbi évek mulasztásainak kiegyenlítéséhez. Bizonyos szempontból rávilágít erre az alábbi összehasonlítás.

Magyarország lakossága 1960-ban az európai szocialista országok összes lakosságának 3,53%-át tette ki, ugyanakkor villamosenergia-termelésünk az összes országok termelésének 1,88%-át, kőszéntermelésünk 0,55%-át, acéltermelésünk 2,19 %-át, cementtermelésünk 2,30%-át, cipőtermelésünk 2,98%-át teszi ennek.[4] Ez azt jelenti, hogy Magyarország a fent említett cikkek mindegyikében, és az egy főre számított összipari termelésben is elmaradt a népesség arányának megfelelő 3,5%-tól. Ugyanezt bizonyítják más számítások is.[5] E számok a múltra és a jelenre vonatkoztatva nagyjából helyesen tükrözik színvonalunkat, de nem vetíthetők előre. A múltban ugyanis a szocialista országok között még nem létezett számottevő szakosodás. A jövőben viszont ez igen nagy méretű lesz. Ezért helytelen lenne azt gondolni, hogy az egy főre jutó acél- vagy széntermelésben feltétlenül utol kell érnünk a fejlett szocialista országokat. Miután például Lengyelországban a szenet, a Szovjetunióban az acélt jóval gazdaságosabban termelik, mint nálunk, lehetséges, hogy a jövőben az ottani fejlesztést támogatjuk inkább beruházásokkal, és más termékeket fejlesztünk az átlagosnál gyorsabban. A jövőben a fokozódó kooperáció következtében egyes termékféleségeknek egyre inkább az egy főre jutó fogyasztása (azaz *felhasználása*) lesz a színvonal megbízható mutatója és nem az egy főre jutó termelés! A jelenre vonat-

[4] A KSH adatai alapján számítva.

[5] Kiss Tibor szerint 1958-ban Magyarország, a lakosság 3,23 százalékával, az összipari termelés 2,33 százalékát adta. A szocialista országok gazdasági együttműködése. Kossuth Könyvkiadó 1961. 289. old.

koztatva azonban a fentiekben ismertetett, az egy főre jutó termelésre vonatkozó számok nagy vonalakban a reális helyzetet tükrözik.

Viszonylag elmaradtunk például a villamosenergia-felhasználás területén is, ami azért lényeges, mert egy ország gazdasági színvonalának legátfogóbb mutatója a villamos energia helye a termelési folyamatban. Ezt fejezi ki a lenini gondolat, hogy a kommunizmus = szovjethatalom plusz *az egész ország* villamosítása. (Az én kiemelésem. — *L. S.*) Ezt hangsúlyozta az SZKP XXII. kongresszusa is, amikor a gazdasági fejlettség egyik legkomplexebb mutatójaként a villamosenergia-ellátottságot jelölte meg.

Az egy munkásra és alkalmazottra jutó villamos energia mennyisége 1960-ban a következő volt: Magyarországon 3084,5, Romániában 2120,5, Lengyelországban 3482,2, Csehszlovákiában 4208,7, az NDK-ban 5886,0 kWó.[6] Románia kivételével tehát valamennyi felsorolt országban nagyobb mennyiségű energia jutott egy munkásra és alkalmazottra, mint hazánkban. Ha csak az egy ipari munkásra jutó villamosenergia-felhasználást nézzük, az arány még rosszabb. 1958-ban egy ipari munkásra Magyarországon 4155, Csehszlovákiában 8811, az NDK-ban 8676, Romániában 3933 kWó villamos energia jutott.[7] Csehszlovákiában egy ipari munkásra 112%-kal, az NDK-ban 108%-kal több energia jut, mint nálunk.

Érdekes összehasonlításokat tesz lehetővé az is, ha megvizsgáljuk, hogyan oszlik meg a villamosenergia-felhasználás a népgazdaság egyes területei között.

17. sz. táblázat

A mezőgazdaság részesedése az ország összes villamosenergia-fogyasztásából 1960-ban (százalékban)

Magyarország	1,4	NDK	3,6
Bulgária	4,4	Románia	1,4
Csehszlovákia	2,2	Szovjetunió	3,6
Lengyelország	2,5		

[6] A szocialista országok 1961-es statisztikai évkönyvei alapján számítva.

[7] *Kiss Tibor:* Id. mű, 367. old.

A táblázatból kiderül, hogy a felsorolt hét országból ötben több villamos energia jut a mezőgazdaságra, mint Magyarországon, ami annak is mutatója, hogy a mezőgazdasági termelés tényleges nagyüzemesítése nálunk — a többi népi demokráciákhoz képest is — elmaradott.

Érdekes továbbá a közlekedés „villamosítottsági" foka is. 1960-ban egy közlekedési dolgozóra Magyarországon 964, Lengyelországban 698, Csehszlovákiában 1664, az NDK-ban 1596, a Szovjetunióban 1833 kWó villamos energia jutott. Nálunk egy közlekedési dolgozóra kevesebb energia jut, mint átlagosan az európai szocialista országokban. Emellett a közlekedésben az energia túlnyomórészt nem gépesítést szolgál, hanem mint vonóerő szerepel. Ezt is számításba véve, világossá válik, hogy a közlekedési munka nálunk még viszonylag alacsony fokon gépesített. A villamosenergia-ellátottság alapján a mezőgazdaság és a közlekedés viszonylagos elmaradottságát állapíthatjuk meg a baráti országokhoz képest.

Nem kiegyensúlyozott a helyzet az iparban sem, ahol az *átlagos számok* jelentős aránytalanságokat takarnak. Az egy munkásra jutó villamosenergia-felhasználás 1958-ban Magyarországon és Csehszlovákiában a következő képet mutatta. (Az összehasonlítás alapjául a textilipart vesszük, mely az energiaigény szempontjából közel azonos helyet foglal el mindkét országban.) A minisztériumi textiliparban Csehszlovákiában egy munkásra 3700, hazánkban 3300 kWó villamosenergia-felhasználás jut. A textilipar egy munkásra számított energia-ellátottságát 100-nak véve, a többi iparágak ellátottsága a következő:

	Csehszlovákia	Magyarország
Gépipar	106	68
Fűtőanyag-ipar	600	200
Vegyipar	850	250

Magyarországon ilyen alapon számolva az egy munkásra jutó energiamennyiség a futőanyagiparban csupán egyharmada, a gépiparban 65%-a, a vegyiparban 40%-a a csehszlovák szintnek.

Hasonló eredményekhez jutunk a munka termelékenységének vizsgálatával is. A munka termelékenységének nemzetközi

összehasonlítási módszerei még nincsenek kidolgozva, a KGST keretén belül most folyik ez a munka. Ezért az összevetések nagyon sok bizonytalanságot takarnak (a mutatók tartalma, az árak és a termelési struktúra eltérő volta, a statisztikai módszerek különbözősége stb.). E kérdésnek széles marxista irodalma van, de e helyütt nem lehet célunk, hogy bekapcsolódjunk az e kérdés körül folyó vitába. Felhasználjuk azonban a vita végkövetkeztetéseit, és alapul vesszük a többé-kevésbé elfogadhatónak ítélt mutatókat.

Román Zoltán közlése szerint 1956-ban a Szovjetunió termelékenységi színvonalához képest a magyar színvonal 50—55 százalékot tett ki. A szovjet színvonal átlagosan kétszerese volt a magyarnak, ezen belül azonban a textiliparban kedvezőbb, a nehéziparban, különösen a vaskohászatban, kedvezőtlenebb volt az arány. Román végkövetkeztetéseit természetbeni mutatókkal is szemlélteti, melyek nagyjából valóban a fent kimutatott arányokat tükrözik.[8]

18. sz. táblázat

Egy munkásra jutó termelés a Szovjetunióban és Magyarországon

(1956-ban)

Megnevezés	Mennyiségi egység	Magyarország	Szovjetunió	A Szovjetunió termelése a magyar term. % -ában
Szén	tonna	247,0	454,0	185
Martinacél	tonna	400,0	1048,0	278
Gyapjúfonal	km	61,2	102,3	167

A szintkülönbség ma is lényegében ugyanekkora, az elmúlt évek nem hoztak számottevő változást az egy munkásra jutó termelésben.

Hasonló arányokat közöl Bogomolov szovjet közgazdász, aki szerint 1958-ban Csehszlovákiában és az NDK-ban a munka termelékenységének színvonala csaknem azonos, ehhez viszonyítva Lengyelországé és Romániáé több mint a fele, Bulgária és Magyarország színvonala pedig kb. a fele.

[8] Közgazdaságtudományi Intézet közleményei, 1959. 5. sz. 13., 38., 40., 42. old.

Az előbbi, a szocialista országokkal tett összehasonlítást érdemes kiterjeszteni egyes nyugati országokra is, mert ez világosabbá teszi további tennivalónkat a termelékenység emelésére.

A lengyel elvtársak számításai szerint 1960-ban Lengyelországban az egy lakosra jutó ipari termelés Anglia, az NSZK, Franciaország és Olaszország átlagának 55—60%-a volt, viszont az NDK és Csehszlovákia már 1959-ben nagyjából elérte e négy fejlett nyugati ország szintjét. Ugyanezekhez az arányokhoz jutunk, ha az egyes termékek egy főre jutó termelését hasonlítjuk össze a négy európai kapitalista ország átlagával. Ebből az összehasonlításból egyben világosan láthatók eddigi eredményeink is.

Az egy főre jutó villamosenergia-termelés Magyarországon 1938-ban a négy nyugati ország átlagának 29%-a, 1958-ban 50%-a, ugyanezekben az években a kőszéntermelés 22, illetve 56%-a, az acéltermelés 32 és 37%-a, a cementtermelés 22,5, illetve 45%-a volt. E számok azt mutatják, hogy 1958-ra a fejlett kapitalista országok szintjének 40—50%-át értük el.

Hasonló arányokat figyelhetünk meg a munka termelékenységénél. A csehszlovák „Mezinarodni Politika" című folyóirat 1960 januári számában közölt adatok szerint a munka termelékenysége Csehszlovákiában 1958-ban már magasabb volt, mint Angliában és Franciaországban, és csupán 5—15%-kal maradt el a Német Szövetségi Köztársaság mögött. A KSH pontosabb számításai szerint az ipari munka termelékenysége Magyarországon 1958-ban kb. 60%-a volt a csehszlovák színvonalnak, és mintegy 50%-a a nyugatnémet szintnek. Az azóta eltelt évek némileg javították, de nem változtatták meg ezeket az arányokat, miután az utóbbi években (pontosabban az elmúlt 10 év átlagában) nagyjából azonos ütemben emelkedett a munka termelékenysége a Német Szövetségi Köztársaságban és Magyarországon. Ezek szerint az egy főre jutó ipari termelést és a munka termelékenységét közel kétszeresére kell növelnünk ahhoz, hogy utolérjük a fejlett nyugat-európai országokat.

Az előbbiekből látható, hogy a termelőerők Magyarországon elérték azt a szintet, amelyet az alapok lerakása igényelt, de még nem tudtuk teljesen kiegyenlíteni az 1956 előtti lemaradás okozta károkat. Csehszlovákiában az alapok lerakásának

idején (1958-ban) viszonylag kisebb volt a szocialista szektor részaránya, mint nálunk ma, viszont a munka termelékenysége és a gazdaság általános szintje elérte a fejlett tőkésországokét. Tekintetbe véve, hogy az alapok lerakása a termelési viszonyok és a termelőerők *együttes* állapotának eredménye, a termelőerők magas fejlettsége igen fontos tényező.

A szocializmus anyagi alapjának jellemzője a gyors fejlődés, a szocializmus bázisa: gyorsan fejlődő bázis. A gyors ütem ismérve is, de függvénye is, következménye is az alapok lerakásának. A fejlett műszaki bázis és a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása *együttesen* az ütem gyorsulásának irányában hatnak. Néhány esztendő tapasztalata kevés ahhoz, hogy ezt a népi demokratikus országok példáján bizonyítsuk. Tény, hogy Csehszlovákiában 1958 óta gyorsabban növekszik a munka termelékenysége, mint azelőtt. De itt egyelőre csak 2—3 évről van szó, tehát ez más tényezőknek is betudható. Azonban végső tendenciájában aligha lehet kétséges, hogy a szocializmus teljes felépítésének szakaszát az alapok lerakásától éppen a *gyorsabb* előrehaladás különbözteti meg. Ennek így kell lennie, hiszen az uralkodóvá vált szocialista termelési viszonyok és a magas színvonalú termelési bázis *együttesen* éppen ebben a periódusban éreztetik hatásukat.

Mint láttuk, ma még igen nehéz a nemzetközi összehasonlítás, és ezért ritkán folyamodunk ehhez. Annyit azonban az általunk ismert módszerekkel is teljes bizonysággal megállapíthatunk, hogy a lenini követelmény: elhagyni a legfejlettebb tőkésországok termelékenységi szintjét, nem az alapok lerakásának idejére, még csak nem is a teljesen felépült szocializmusra, hanem a kommunizmusra vonatkozik.

A munka termelékenységének növekedési üteme közvetve rávilágít a termelési viszonyok és a termelőerők összhangjára is. Általánosságban szólva azt mondhatnánk, hogy a munka termelékenységének rendszeres emelkedése megfelelő összhangról, stagnálása ennek az összhangnak a megbomlásáról tanúskodik. Igaz, hogy ezt nem szabad mereven felfogni. A munka termelékenysége csökkenhet vagy stagnálhat a munkafegyelem hiánya, a rossz munkaszervezés, a nem megfelelő vezetés,

irreális gazdaságpolitikai célok, az anyagi érdekeltség nem kellő érvényesülése stb. stb. miatt. Durva vulgarizálás lenne éppen ezért azt állítani, hogy a munka termelékenységének növekedése *feltétlenül* a termelési viszonyok harmonikus állapotát, ellenkezőleg, csökkenése *feltétlenül* a termelési viszonyok hiányosságait fejezi ki.

Viszont nem lenne kisebb hiba számításon kívül hagyni e két dolog igen szoros összefüggéseit. Igaz, hogy a munka termelékenységének nem kielégítő alakulása az esetek többségében *konkrét* hibák következménye. Mégsem szabad a jelentős megtorpanásoknál — prakticista módon — kizárólag gyakorlati hiányosságokat kutatni, és figyelmen kívül hagyni, hogy a termelési viszonyok egyes elemeiben is hiba lehet, vagy azokban a formákban, amelyekben azok megvalósulnak.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A fentiekben adott elemzésünk lehetővé teszi néhány következtetés levonását.

1. Az a kísérletünk, hogy az alapok lerakásának idején szükséges termelési bázist precízen, tudományos pontossággal meghatározzuk, lényegében negatív eredménnyel végződött. Ebből arra következtetünk, hogy az ilyen meghatározás nem lehetséges. Mégis úgy véljük, hogy ha számszerűen nem is, de elvi vonatkozásaiban közelebb kerültünk a probléma lényegéhez. Ez a vizsgálódás hozzásegített bennünket ahhoz, hogy az eddiginél világosabban lássuk, a termelőerőknek milyen színvonala szükséges a szocializmus teljes felépítéséhez. Az e fejezetben felhozott tények alapján az egyik korábban adott megfogalmazásunkat most ki kell bővítenünk. Fenntartjuk, hogy a szocializmus alapjainak lerakásához a termelőerőknek olyan színvonala szükséges, mely a népgazdaság új technikával való felszerelésére *képes*, és hogy a szocializmus felépítésének idejére viszont már a fejlett és korszerű technikának, a népgazdaság magas fokú szervezettségének általánossá kell válnia (nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban és más ágakban is.

Hozzátesszük azonban ehhez most, hogy az előbbieket úgy is értelmezhetjük, mint a fejlett (nem a legfejlettebb) kapitalista országok utolérését.

Az alapok lerakásához szükséges anyagi-műszaki bázis megteremtésénél nagy szerepet játszik a történelmi tényező, mert az elérhető eredmények nagyrészt a múltban megvolt feltételektől függnek. A teljesen felépült szocializmus technikai színvonalát már *lényegesen kevésbé* befolyásolják a történelmi tényezők, a múlt egyenlőtlenségei, amelyek erre az időre már *jórészt* kiküszöbölődnek. Ezért a szocializmus felépítésének idejére vonatkozó mérce *lényegesen egzaktabb, pontosabb lehet az összes országok számára.* A felépült szocializmus gazdaságát a nagyüzemi jelleg *általános volta,* valamennyi népgazdasági ág korszerű és nagyjából kiegyensúlyozott műszaki színvonala, az ipar és a mezőgazdaság közötti, valamint ezek és a népgazdaság többi ágai közötti harmonikus, racionális arányok jellemzik.

2. Ebből következik, hogy az anyagi-műszaki bázis valóban csak bázis, az előbbiek megvalósulása viszont már maga a szocialista gazdasági rendszer. Azok a követelmények, amelyeket egyes szerzők az anyagi-műszaki bázissal szemben felállítottak — a nagyipari, nagyüzemi módszerek *uralkodóvá* válása, a villamos energia széles körű felhasználása, a termelőerők legracionálisabb elhelyezése stb. — csakis a szocializmus felépítése során valósíthatók meg. Az anyagi-műszaki bázis ilyen meghatározása, a szocializmus alapjainak lerakása idejére vonatkoztatva *túl sokat,* megvalósíthatatlant, a teljesen felépült szocializmushoz mérten viszont *túl keveset* mond, mert nem foglalja magában a — szerintünk — legfontosabb elemet: a fejlett kapitalista országok szintjének vagy (átlagos szintjének) elérését. Enélkül viszont a meghatározás túl általános, nem eléggé kézzel fogható. A felépült szocializmus anyagi-műszaki színvonala ennél konkrétabb, és kimerítőbb meghatározást igényel.

3. Természetesen nagy hiba lenne itt valamilyen változatlan mércére gondolni. Ez a képtelen feltevés figyelmen kívül hagyná az emberiség szüntelen fejlődését. Más fejlettségi szinten győzött a szocializmus a Szovjetunióban 30 évvel ezelőtt,

más fokon áll a fejlődés a népi demokráciákban ma, és ismét más lesz az általános szint azokban az országokban, amelyek esetleg tíz vagy húsz év múlva érnek el a szocializmus győzelméhez. Ezért mélységesen tudománytalan lenne összevetni a Szovjetunió *akkori* gazdasági mutatóit *mai* adatokkal. A Szovjetunió 1936—1937-es eredményeit az *akkori* világszinthez mérhetjük csak, ezzel szemben a népi demokráciáknak ugyanolyan fok eléréséhez is — az egész világon azóta végbement változások következtében — magasabb szintet kell produkálniuk. 1933-ban például a Szovjetunióban 125 000 traktor volt, a világ egész traktorállománya ugyanakkor kb. 1,1 millió volt. A Szovjetunióban élt a világ lakosságának 6,8%-a, traktorparkja viszont a világ össz-traktorállományának 9,8 százalékát tette ki. Az akkori szinthez mérve ez nem volt kevés, teljesen helytelen lenne tehát azt összevetni, hány hektár jutott akkor egy traktorra a Szovjetunióban és hány jut ma nálunk, mert a gyorsabb gépesítés a Szovjetunióban, de világszerte is, csak ezután bontakozott ki.

Hiba lenne tehát azt gondolni, hogy a szocializmus alapjainak lerakása minden országban *azonos nagyságú és színvonalú termelőerőket követel,* hogy mondjuk Magyarországon és Csehszlovákiában *azonos abszolút színvonalon* álló termelőerőket tételez fel. Történelmietlen, és teljesen helytelen útra vinne ez a koncepció, már csak azért is, mert nem veszi figyelembe a technikai haladás okozta módosulásokat. Harminc évvel ezelőtt az egy főre jutó acéltermelés mutatója megbízhatóan tükrözte egy ország gazdasági fejlettségét. Az acél ma is igen fontos alapanyag, szerepe azonban már távolról sem olyan nagy, mert jelentőségét csökkentik egyrészt az alumínium, valamint a műanyagok, továbbá az a körülmény, hogy csökken az egy termékegységre vagy kapacitásra számított fajlagos acélfelhasználás is. Mint Joffe, ismert szovjet akadémikus megjegyzi: nemrég egy lóerő megtermeléséhez még nagyjából 500 kg fém volt szükséges (kb. annyi, amennyi a ló súlya!), ma viszont egy lóerő előállításához 2 kg fém is elegendő, és ez a csökkenés még folytatódik. Ennek tudható be például, hogy — számítások szerint — az Egyesült Államok egy főre jutó acéltermelése az 1955. évi 630 kg-ról 1970-re kb. 490 kg-ra csökken. Súlyos

hiba lenne, ha e folyamatot nem ismernénk fel időben, és mereven az Egyesült Államok 1955-ös szintjét tűznénk ki *egyszer s mindenkorra elérendő célul.*

4. Viszont az sem lenne kisebb hiba, ha az előbbiekből arra következtetnénk, hogy minden ország fejlődése *csak saját magához* viszonyítható, csak magában mérhető; hogy nem létezhetnek kritériumok, tudományos ismérvek, melyek meghatározzák a szocializmus építésének egyes szakaszait és a termelőerők ennek megfelelők szintjét. Az ilyen felfogás tág teret nyitna a szubjektivizmusnak. Vajon megelégedhetnénk-e az olyan meghatározásokkal, hogy a termelőerőknek „jókora" fejlődése szükséges még a szocializmus felépítéséhez? Szerintünk semmiképpen sem. Minden adott történelmi periódusban lehetséges, és szükséges is a termelőerők szintjének meghatározása nemcsak önmagában, hanem más külső tényezőkhöz viszonyítva is. A szocializmus a kapitalizmusból szakadt ki, a kapitalista világ egyidejű léte mellett épül, és nem szakítható el az építés egyes szakaszaiban sem a kapitalista világ helyzetétől. Elvi szempontból is csak ehhez mérhető reálisan, ugyanakkor csak ez az a mérce, amelyet az emberek szubjektíve is megértenek.

Lenin is mindig a kapitalizmushoz mérte a szocializmust, egyes területeit (munkatermelékenység, munkafegyelem stb.), de egyes szakaszait, s azok színvonalát is. Ez derül ki például abból az ismert megjegyzéséből, hogy ha a Szovjetunió (1921-ben) olyan termelési bázissal rendelkezne, mint az akkori Németország, nagyjából meg is lenne az anyagi termelésnek a szocializmus felépítéséhez szükséges szintje. Amikor Lenin Németországra utal, voltaképpen azt hangsúlyozza, hogy a szocializmus felépítéséhez a fejlett kapitalista országok szintjének elérése szükséges.

Ha a termelőerők pontosan meghatározható és szükséges méretétől eltekintenénk, ez ahhoz vezethetne, hogy elvileg lehetségesnek tartsuk a szocializmus felépítését a termelési viszonyok átalakítása után, igen elmaradott gazdasági színvonal mellett is. Teljesen elvontan elképzelhetők olyan országok, ahol a hatalom megragadása és a termelési viszonyok átalakítása viszonylag gyorsan végbemegy, és utána is gyors ütemű gazda-

sági erősödés veszi kezdetét. Ha ezekben az országokban a termelőerők szintjét *csak az ország saját* múltjához viszonyítanánk, minden alap megvolna annak megállapításához, hogy itt teljesen felépült a szocializmus. De ez a valóságban képtelenség lenne.

A szocializmus: világrendszer, mely a kapitalista világrendszert váltja fel. Eredményeit — történelmileg is, elvileg is — csakis annak színvonalához lehet mérni. Az elmaradottabb országoknak nagyobb hátrányt kell behozniuk, nehezebb utat kell bejárniuk, de a szocializmus teljes felépítéséhez a kapitalista világ *átalagos színvonalát* — legfőbb vonásaiban nekünk is — el kell érnünk. A kommunizmus felső fokánál, sőt a kommunizmus alapjainak lerakásánál is, e követelmény már nem elegendő, mert arra az időre a legfejlettebb kapitalista országokat is túl kell szárnyalni.

5. A fenti megfontolások késztetnek bennünket arra, hogy hazánk eredményeit a már említett négy fejlett nyugat-európai kapitalista ország átlagos színvonalához viszonyítsuk. Elvileg is feltétlenül helyesnek látszik ez. Miután a két rendszer békés versenye korunk döntő folyamata, teljesen indokolt, ha a gazdasági mechanizmus, a mutatórendszer — ezt konkrétan visszatükrözi. Ez továbbá megközelítő pontossággal lemérhető és *rugalmasan* változó mérce, mely figyelembe veszi a fejlődést is. A legfejlettebb tőkésországok — az Egyesült Államok, Svédország stb. — túlszárnyalását, vagy akár elérését ma még nem tűzhetjük reálisan célul, viszont az említett négy országnál fejletlenebb tőkésországok ma nem képviselik a kapitalista fejlődés *jellemző típusát*. Azt sem tartjuk elegendőnek, ha csak egyik vagy másik országot veszik az összehasonlítás alapjául, mert rendkívül nagy egyenetlenségek tapasztalhatók a tőkésországok között. Az általunk megjelölt négy állam átlaga kiküszöböli ezeknek az eltéréseknek nagy részét, emellett ezek Nyugat-Európa leghatalmasabb országai (Anglia, Franciaország, Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország). Természetes, hogy ezek az országok nem *egyszerűen a tőkés világ átlagát*, hanem *a fejlett kapitalizmus átlagát* jelentik. A négy ország színvonalának elérése a szocializmus felépítéséig, teljesen reális feladat, ugyanakkor teljesen elegendő is.

Ez az oka annak, hogy a baráti országok is egyre gyakrabban *ehhez* mérik feladataikat. A Román Egyesült Munkáspárt III. kongresszusán arról beszéltek, hogy a következő években a legfőbb termékeknél meg kell közelíteni a gazdaságilag fejlett országok egy főre jutó fogyasztását. Gomulka elvtárs a „Foreign Affairs" 1960 áprilisi számában arról írt, hogy Lengyelország — a jelenlegi tempót véve alapul — 10—12 év alatt utolérheti a nyugat-európai országokat. Az egyik szovjet szerző is 10—15 évet említ (1958-ban), mint ami szükséges, hogy a népi demokráciák ezen országok előnyét behozzák.[9]

Csehszlovákiában és az NDK-ban is ezeket az országokat választják ki az utóbbi években az eredmények összevetéséhez. Mindez egyben arról is tanúskodik, hogy ez a célkitűzés nem önkényes, hanem megalapozott, reális. Csehszlovákiának objektíve is az NSZK a legközelebb eső versenypartnere, ehhez méri saját fejlődését. Magyarország a baráti országok közül viszont leginkább *Csehszlovákiához hasonlítható.* Erre utalunk a 19. sz. táblázatban bemutatott néhány adattal.

19. sz. táblázat

*Magyarország és Csehszlovákia néhány mutatójának összehasonlítása**

Megnevezés	Csehszlovákia	Magyarország
Népsűrűség	106,4	107,2
A népesség megoszlása (százalékban):		
0—14 éves korig	27,6	25,6
15—35 éves korig	59,2	60,9
60 évnél idősebb	13,2	13,5
Férfiak	48,8	48,1
Nők	51,2	51,9
Keresők	45,1	47,3
A nemzeti jövedelem növekedése 1949—1959 között (százalékban)	90,0	92,0

* 1959-es adatok.

[9] Lásd: A Román Munkáspárt III. kongresszusa. Politikai Könyvkiadó, Bukarest 1960. 22. old.; Nemzetközi Szemle, 1960 július. 10. old.; Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1958. 15. sz.

6. Lehet-e gyakorlati haszna annak, ha a fenti mércét állítjuk fel mint elérendő célt? Szerepe lehet ennek például iparvezetési, ösztönzési rendszerünkben. Élénk viták zajlottak le 1955—1957-ben az anyagi ösztönzés módszere körül, s e viták voltaképpen még a mai napig sem zárultak le. Tagadhatatlan eredményük, hogy megnövekedett a gazdaságosság szerepe, fontos helyet tölt be az anyagi ösztönzés rendszerében, annak egyik fontos mutatójává vált. De vajon megoldódott-e ezzel teljesen a probléma? Nem oldódott meg, részben azért, mert a gazdaságosság értékben, pénzben kifejezhető nagyság, s így az árrendszer nagymértékben befolyásolja, felfelé vagy lefelé torzítja azt. A pénzben kifejezhető gazdaságosság „húzó szerepe" emiatt még jó ideig az árrendszer tökéletesítésének a függvénye. De nemcsak erről van szó.

Az akkori vitákban felvetődtek különböző elképzelések. Egyesek, akik e kérdéssel foglalkoztak, azt kutatták, miért nem „ösztönöz" a mi rendszerünk a jó minőségű munkára olyan hatékonyan, mint a kapitalista rendszer. Arra a véleményre jutottak, hogy ennek eléréséhez a kapitalista konkurrenciaharc feltételeit kell utánozni (a vevők versenye helyett az eladók versenyét). E felfogást joggal érte bírálat, mert az eladók versenyén alapuló konkurrenciaharc a tervgazdálkodás körülményei között megvalósíthatatlan.[10] Viszont az azóta eltelt évek tapasztalatai alapján az is megállapítható, hogy maga a probléma felvetése volt alaptalan.

A kérdés még ma is aktuális. Tény, hogy nálunk olyan vállalatok is „megélhetnek", sőt prémiumhoz is juthatnak, amelyek gyenge, rossz minőségű termékeket termelnek. Ugyanez kapitalista országokban viszont nem képzelhető el, mert a rossz termékeket — valóban a konkurrenciaharc miatt — egyszerűen nem lehet eladni, a cég tehát tönkremegy. Ott a tőkés — Marx szavaival — „az elpusztulás terhe mellett" kénytelen fejleszteni termékeinek műszaki szintjét, míg nálunk nincs olyan eszköz, mely *ugyanilyen erővel* ösztönözné a vállalatokat erre. Nálunk nemcsak a jó, de a gyengébb termék is vevőre talál.

[10] Most eltekintünk természetesen attól, hogy az akkori javaslatoknak volt politikai oldala is, és kizárólag az elvi lényegre térünk ki.

Hibás, és szerintünk elvileg sem volt megfelelően végiggondolva az a konzekvencia, mely szerint a konkurrenciaharc „rekonstruálása" oldja meg a problémát, de maga a *gondolat*, hogy a kapitalizmuséhoz hasonló erejű ösztönző kellene — nem elvetendő.

A szocialista rendszerben sok olyan eszközzel is biztosítható a magas műszaki színvonal, amilyen a kapitalizmusban nem áll rendelkezésre. Teljesen nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy *bizonyos* termékekben és *bizonyos megszabott* kereteken belül az eladók is versenyezzenek egymással. De ez a szocialista rendszerben csak alárendelt szerepet játszhat. Ha közelebbről vizsgáljuk a dolgot, először is kiderül, hogy a kapitalizmusban sem maga a konkurrencia a fő, hanem az, hogy a konkurrenciaharc szinte kikényszeríti a technika tökéletesítését. A konkurrencia csak kerete, formája e folyamatnak, de a lényeg, a tartalom: a technikai fejlődés. A konkurrencia az *oka* annak, hogy nem lehet a piacon elavult terméket eladni, de a lényeg, hogy a piacon a termékek *minősége, színvonala* versenyez.[11] Az szerez elismerést — ha megveszik —, vagy elutasítást —, ha nem veszik meg. És éppen ezen a ponton lehetne és kellene a kapitalizmusnak eme mechanizmusát — természetesen figyelembe véve sajátos viszonyainkat — hasznosítani. Az tehát a kérdés, hogy a mi rendszerünk biztosíthatja-e a magas műszaki szintet szervezett módon?

Rendszerünk elvileg vitathatatlanul képes erre, de ehhez ténylegesen igen nagy változások szükségesek az ösztönzés terén. Az eddigieknél alaposabban szakítani kell pl. azzal, hogy a terv mennyiségi teljesítése premizálási tényező legyen. Éppen ennek a gyakorlatnak káros voltát ostorozták 1955—1956-ban — jogosan —, és sajnos, ennek ellenére a probléma még ma is megoldatlan és igen aktuális. Talán elegendő, ha ezt azzal támasztjuk alá, hogy a „Társadalmi Szemle" 1963. 2. számában az MSZMP KB államgazdasági osztályának egyszerre két felelős munkatársa bírálja élesen e helyzetet. *Bálint József* cikkében

[11] Itt fejlett tőkésországokra gondolunk, és eltekintünk attól, hogy félgyarmati országokban a gyengébb termékek is elhelyezhetők.

hangsúlyozza, hogy az éves tervmutatók teljesítésének mérése nem elegendő a vállalat értékeléséhez, *Jánosi Ferenc* pedig megállapítja, hogy a vállalati jövedelmezőség jelenlegi rendszere gátolja a fejlettebb műszaki struktúra kialakítását.[12] Ezek szerint még nagyon is időszerű e rendszer javítása és erre volna is lehetőség.

A terv mennyiségi teljesítése a szocializmusban olyan, mint a nyolc óra ledolgozása: kötelező dolog. A terv teljesítése magától értetődő, azért külön elismerés nem járhat, az a prémium elérésének csupán előfeltétele lehet. Minden vállalatnak azért kell teljesítenie a tervet (most természetesen feltételezzük, hogy a terv helyesen tükrözi a tervszerű arányos fejlődés követelményeit), hogy az összgépezet működése normális lehessen, hasonlóan ahhoz, ahogy egy üzemben is minden dolgozónak el kell végeznie a rá kiosztott munkát, mert ellenkező esetben zavart okozhat az egész üzem menetében. Kiindulva abból, hogy a fejlett országok utolérése a célunk, a premizálást is alapvetően a műszaki teljesítményre kellene építeni. Ehhez szükség volna arra, hogy az üzemek egész munkáját, és külön egyes fontosabb termékeit jellemző legfőbb technikai mutatók (például az anyaghányad, a munkaigény, a minőség, a termelékenység stb. mutatói) — a négy fejlett tőkésország adatai alapján — rendelkezésre álljanak. Természetesen az adott termék általunk ismert legfejlettebb mutatóit kellene alapul venni, mert csak ha ezt tekintjük elérendőnek, érhetjük el a magasan fejlett tőkésországok színvonalát egészében is. Ez a haladó technikai szint lehetne a premizálás alapja, bázisa. Ehhez mérve lehetne megállapítani — a jelenlegi felszereltségi foktól függően —, hogy például e színvonal 90 százalékának elérése x prémiumot, minden újabb százalék x + 2 százalékot jelent stb.

Ez esetben a haladó műszaki szint elérése lenne a központi feladat, elsősorban ettől függne az üzemek, az egyes dolgozók prémiuma is, és akkor üzemeink ilyen szempontból hasonló helyzetbe kerülnének a kapitalista vállalatokkal, mert legnagyobb gondjuk az volna, hogy minden eszközzel elérjék a meg-

[12] Társadalmi Szemle, 1963. 2. sz. 44. és 56. old.

szabott szintet. A haladó mérce maga igényelné, sőt kikényszerítené a legkorszerűbb, legtermelékenyebb módszerek alkalmazását, s ezek megszervezésére, biztosítására összpontosulna a gyári kollektíva munkája. Ma ez nem így van, mert a vállalatok gyakran teljesítik a mennyiségi, az önköltségi tervet stb. stb. — de a műszaki színvonal nem emelkedett, vagy éppen csökkent is eközben.

Természetesen nem könnyű ilyen típusú műszaki mutatók kimunkálása, de szerintünk megvalósítható. A Beruházási Bankban több iparág termékeire vonatkozóan már ma is rendelkezésre állnak igen fontos adatok a felépítendő üzemek optimális méreteiről, felszereltségéről, egyes termékek előállításának leggazdaságosabb módszereiről, technológiájáról, munkaidő- és anyagfelhasználásáról stb. Mindez — elvben — a premizálás alapja is lehet. Még a tőkés sajtóban is olvashattunk megközelítő számításokat, amelyek szerint a magyar szerszámgépipar műszaki fejlettsegi foka (Csehszlovákia és az NDK megfelelő mutatóit 100-nak véve) 55, a román szerszámgépiparé 30 stb. (Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1961. december 10.)

Ez segítené elő a leghathatósabban a gazdaságosság növelését is. A gazdaságosság mutatója természetesen alapvető. A legfejlettebb technika meghonosítása végső soron feltétlenül a leggazdaságosabb is, hiszen a munka, a technológia legkorszerűbb szervezését igényli. Azonban ez ideiglenesen ellentétes irányban hathat. A helyes ármegállapítással megakadályozható, hogy indokolatlanul nagy ráfordításokkal (drága anyag vagy pótlólagos munkaidő) érjék el a termék magas műszaki szintjét vagy fordítva: hogy a korszerűbb gyártmányoknál kezdetben jelentkező „kiesések" a fejlesztést gátolják. Az ilyen ármegállapítás természetesen újabb bonyolult problémákat vet fel, melyekre nem térhetünk ki. Annyi kétségtelen, hogy többé-kevésbé megfelelő árak esetén a haladó technikai szint — mint premizálási tényező — a gazdaságosság nagy segítője.

A korszerű technikai szint csak premizálással természetesen nem érhető el. Ehhez szükséges az egyéb mechanizmusok (például ár, hitel) megfelelő alkalmazása, és számos műszaki feltétel

megléte is. A premizálást arra említettük példának, hogyan kellene az elérendő átfogó céloknak tükröződniük munkánkban, a gazdasági mechanizmusban is.

7. Végül eleve is el szeretnénk hárítani az olyan felvetéseket, hogy fejtegetéseinkben a termelési viszonyok rovására túlhangsúlyozzuk a termelőerők szerepét. Lehetségesnek tartjuk még azt is, hogy az általunk elmondottak első pillanatra olyan benyomást keltenek, mintha némi rokonvonásaik volnának bizonyos reformista nézetekkel. De a tüzetesebb vizsgálat e benyomást nyomban eloszlatja. Igaz, Buharin és Trockij negyven évvel ezelőtt azt vallotta, hogy a termelési viszonyok megváltoztatása *helyett* a fő feladat „a termelőerők ésszerű megszervezése", és az ehhez hasonló reformista nézetek mind a mai napig is tartják magukat, alappillérét képezik a mai szociáldemokrácia elméleteinek. Szerintük a magántulajdonosi termelési viszonyok már nem gátolják a szocializmus győzelmét (B. Kautsky). Ezt ismétli Philipp, a „Humanista szocializmusért" című könyvében, ahol leszögezi, hogy a termelési eszközök kollektív tulajdona már nem kötelező előfeltétele a szocialista társadalomnak, vagy V. Rostov „A gazdasági fejlődés szakaszai" című könyvében (Cambridge, 1960.), melynek egyik fő tézise, hogy *nem* a termelési viszonyok jellege, hanem *kizárólag* a termelőerők fejlődése határozza meg a társadalmi haladást.

Mindezek az elméletek a kapitalista termelési viszonyok létezésének idején, azok megváltoztatása *előtt*, pontosabban azok megváltoztatása *helyett* akarják a termelőerők ésszerű megszervezését központi helyre állítani. Ez nyilvánvaló képtelenség. Ez égbekiáltó elméleti hiba — mondotta erről rendkívül találóan Lenin —, hiszen a politika a gazdaság koncentrált kifejezése. A politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben. Ha a munkásosztály nem biztosítja politikailag a hatalmát és ennek segítségével a termelési viszonyok átalakítását, semmiféle gazdasági, termelési feladatot sem oldhat meg.[13] A fent idézettek tehát nyilvánvalóan antimarxista, op-

[13] Lásd: *Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 74., 75. stb. old.

portunista nézetek. A termelési viszonyok szocialista átalakítása *előtt* a termelőerők megszervezésének nincs és nem lehet meghatározó szerepe. A szocialista termelési viszonyok átalakítása *után* viszont gyökeresen más a helyzet. Továbbra is elsőrendű fontosságú feladat a politikai hatalom és a szocialista termelési viszonyok megvédése, megszilárdítása, de miután itt az alapvető feladat zömében mégiscsak megoldódott, fejlődésünk mai szakaszában a termelési viszonyok és a termelőerők *együttes* mozgásában és *kölcsönhatásában* viszonylagosan és szükségszerűen növekszik a termelőerők szerepe.

A SZOCIALISTA TÁBOR LÉTEZÉSÉNEK HATÁSA

Az eddigi vizsgálat során csupán összehasonlító számokat közöltünk egyes szocialista országokról, de egészében véve eltekintettünk a szocialista tábor létezésének tényétől, és attól, hogy ennek milyen hatása van a szocialista építés folyamatára az egyes országokban. Mivel ez a hatás a valóságban igen jelentős, be kell vonnunk vizsgálatunk körébe ezt az újabb tényezőt is. Nem a szocialista tábort mint olyant, nem is a szocialista országok közötti munkamegosztás kérdéseit kívánjuk tehát vizsgálni, hanem kizárólag az alapok lerakásával összefüggő, szűkebben körülhatárolt problémákat.

A Szovjetunió léte, a szocialista országok kölcsönös segítsége át- meg átszövi a szocialista építés minden területét. Ezt figyelembe kell vennünk azoknak az ismérveknek az elbírálásánál is, amelyek a szocializmus alapjainak lerakását jelzik. Ezért — általánosságban szólva — először is megállapíthatjuk, hogy a gazdasági ismérveket nem szabad elszigetelten tárgyalni. A baráti országok technikai bázisa sok esetben *kiegészíti* a saját alapot, és feleslegessé teszi bizonyos termelési ágak létrehozását vagy fejlesztését. Ez különösen jelentős a viszonylag elmaradottabb, általában a kisméretű országok, valamint a nagyobb befektetéseket igénylő — így a nyersanyagokat kitermelő — iparágak esetében. Világosan látni kell, hogy Magyarország

saját nemzeti céljait egyedül, önmagában nem érheti el, csakis a nemzetközi együttműködés keretében.

A népi demokratikus országok többsége nyersanyagokban, energiahordozókban viszonylag szegény. Az alapanyagokat kitermelő iparágak létrehozása, fejlesztése ugyanakkor óriási beruházásokat igényel, melyek méghozzá jóval lassabban térülnek meg a többi beruházásoknál. Az alapanyag-gyártó iparágakban ezenkívül lényegesen alacsonyabb a munka termelékenységének színvonala, mint a feldolgozóiparban. Az ország saját alapanyaggal történő ellátása ezért szinte megoldhatatlan feladat elé állítaná bármelyik kisebb vagy közepes méretű és fejlettségű országot. Az alapanyagok viszont létfontosságúak, nélkülük nincsen termelés. Itt először is látható, milyen felbecsülhetetlen értékű az a segítség, amelyet a Szovjetunió a szocialista országoknak nyújt, amikor ellátja őket a legfontosabb nyersanyagokkal, s ezzel nem kis mértékben átvállalja a nagyobb tőkebefektetésből, a lassúbb megtérülésből és a viszonylag alacsonyabb termelékenységből adódó hátrányokat is.

De ez másodszor azt is világossá teszi, hogy ez az összes szocialista ország egyik legfontosabb közös problémája, melyet eredményesen csak együttesen oldhatunk meg. Nem volna észszerű, ha Magyarország erőltetné a széntermelés fejlesztését, amikor szenünk kalóriaértéke igen alacsony, és például Lengyelországban ugyanakkora beruházással közel kétszer annyi szén (kalóriaértékben) nyerhető. Ezért az egyes szocialista országok a jövőben fokozódó mértékben vesznek részt beruházási összegekkel a jobb feltételekkel rendelkező ország nyersanyagtermelésének fejlesztésében.

Hasonló okok sürgetik a nemzetközi szakosítást és kooperációt. A népi demokratikus országok — gazdaságuk viszonylag kis méretei miatt — önmaguk nem képesek az ipari termelésnek olyan növelésére (szérianagyságok stb.), amivel elérhetnék általában a világszintet, illetve biztosíthatnák gépi kapacitásuk optimális kihasználását. A szocialista országok közötti munkamegosztás viszont egyszerre több problémát is megold, illetőleg megoldhat. 1. Lehetővé teheti minden ország számára a legmegfelelőbb ágazatok fejlesztését és a ked-

vezőtlenebbek elhanyagolását. 2. A specializált ágakban megteremti a valóban nagyüzemi, nagy szériában folyó gazdaságos termelés feltételeit. 3. Lehetővé teszi a géppark teljesebb, gazdaságosabb kihasználását. 4. Mindez egyúttal a fejlődési ütem gyorsulásának irányában hat. 5. Az alapanyag-ellátás fent jelzett megoldása és a specializáció együttesen, növelik a munka társadalmi termelékenységét, például azzal, hogy csökken a kevésbé gazdaságos, nő a gazdaságosabb termelési ágak részaránya.

Az említett körülmények miatt a népi demokratikus országok fejlődésében a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kezdettől fogva nagyobb helyet foglalnak el, mint annak idején a Szovjetunióban. A KGST fejlődésével pedig ennek mérete még erőteljesebben növekszik. Ennek következtében a népi demokratikus országok saját egy főre jutó termelése csak akkor ad helyes képet a gazdasági színvonalról, ha figyelembe vesszük a külkereskedelem révén ki- és beáramló mennyiségeket is.

Magyarország behozatalból fedezi ásványolaj- és vasércszükségletének több mint 80%-át, színesfém-, koksz- és kőszénszükségletének több mint felét. 1961-ben 1 725 000 tonna fekete szenet, 1 412 000 tonna kőolajat, 2 034 000 tonna vasércet hoztunk be.[14] Csehszlovákia az ásványolajnak több mint 90%-át, a vasércnek és a színesfémeknek több mint kétharmadát, az NDK nyersanyagszükségletének több mint kétharmadát fedezi behozatalból. A külkereskedelem méreteit szemlélteti az, hogy 1961-ben külkereskedelmünk a nemzeti jövedelem kb. egyharmadával volt egyenlő. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a külkereskedelem jelentősen befolyásolja a gazdasági életet, és ezért óhatatlanul a gazdasági fejlettséget jelző mutatókat is.

Kézenfekvő, hogy ha valamely termék mennyiségének viszonylag nagy hányadát exportálják (vagy importálják), akkor az egy főre jutó termelés mutatója nem tükrözi a belföldi felhasználást. Romániában például 1960-ban 160 kg volt az egy főre jutó cementtermelés, viszont ennek több mint egyharma-

[14] Lásd: KSH havi közlemények, 1963. 1. sz. 20—22. old.

dát exportálta. Az országon belül ezért csak 114 kg cement jutott egy főre. Hasonló a helyzet a magyarországi alumíniumtermeléssel és egyéb termékekkel. Búzából 1960-ban saját termésből 177,2 kg jutott egy lakosra, a behozatallal megemelve azonban 201,6 kg, tehát lényegesen több annál. Ezért célszerű a színvonal helyesebb, pontosabb meghatározása végett figyelembe venni az egy főre jutó termelés mellett a kivitel és behozatal egyenlegével helyesbített egy főre jutó fogyasztást is. Különösen hasznos ezt kiszámítani a termelési eszközökre vonatkozóan, mert ebből világossá válik egyrészt, hogy például mennyi gépet termelünk, és másrészt, hogy mennyit használunk fel ebből saját magunk az országon belül. Szemléltetésül: 1960-ban a gépipar termelésének 61,8%-a került az országon belül felhasználásra (termelőmódon) és 31%-a exportra.[15]

A szocialista tábor figyelmen kívül hagyásával a saját gazdasági lehetőségeket sem vehetjük számba helyesen, mert a termékek egy részénél a saját termelés elenyésző, és a baráti országokból származó import a meghatározó. A baráti országok rendszeresen és biztosan érkező termékeit úgy tekinthetjük, mint sajátunkat, ezért — ilyen értelemben — joggal mondhatjuk, hogy a szocialista országok gazdasága már most sem vizsgálható egymástól elkülönítve, csak együttesen. Ebből saját vizsgálatunk számára egyelőre két tanulságot vonhatunk le.

1. Miután a szocialista országok gazdasága kiegészíti egymást, összefonódik egymással, helyes, ha azt már most is *mint egy egészet fogjuk fel.* Saját fejlődésünket ebbe kell beágyáznunk és elsősorban ehhez kell viszonyítanunk. Miután az egyes szocialista országok hiányosságai és eredményei sokban kiegyenlítik egymást, *a szocialista tábor egészének átlagos színvonala értékes útbaigazítást nyújt* saját helyzetünk megítéléséhez. A gazdasági kapcsolatok erősödésével *e mutatók* szerepe növekedni fog, mert ezek jelzik az egyes országok közeledését is, elmaradását is.

2. Az előbbiek kiemelésével nem kisebbítjük az egy főre jutó termelés és az egyéb országos mutatók jelentőségét. El-

[15] Iparstatisztikai Zsebkönyv, 1962. 42. old.

lenkezőleg: fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a külkereskedelem *csak részleteiben, csak egyes területeken* módosíthatja a képet, de nem változtathatja meg az alapvető arányokat. A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatoknak kereskedelmi jellegük van. A behozott áruért ugyanakkora értéket kell adni, tehát az *végső fokon* saját termék, mert ellenértékét saját népgazdaságunk termelte. A behozatallal helyesbített egy főre jutó fogyasztás mutatói tehát tulajdonképpen a valóságos színvonalat tükrözik, mert végső soron mégis csak a saját termelőerőink színvonalát fejezik ki. Ebből következik, hogy bár a konkrét területeken célszerű a külkereskedelemtől elkülönítve is vizsgálni a termelést és a fogyasztást, ami itt fontos, az általános színvonal megítélésénél az átfogó mutatók a pontosabbak, mert népgazdasági szinten a külkereskedelmi kivitel és behozatal értéke elvileg megegyezik. Ezért van nagy jelentősége az egy főre jutó nemzeti jövedelem, az egy főre jutó ipari és mezőgazdasági termelés vizsgálatának.

Különösen szembetűnő a szocialista tábor létezésének hatása az egyes országok színvonalának *közeledése* szempontjából. Abból a felismert szükségszerűségből, hogy a szocialista országok többé-kevésbé egy történelmi korszakban lépnek a kommunizmus felső fokára, már önmagában is következik, hogy a szocialista országok színvonalának szüntelenül közelednie kell egymáshoz. Ezt a közeledést elsősorban az egy főre jutó nemzeti jövedelem, az ipari termelés méretei, a mezőgazdasági termelés hatékonysága, a munka termelékenységének színvonala, az életszínvonal tárja fel.[16] *Bizonyos* közeledés már megfigyelhető 1965-ig, a tervekben. A kevésbé fejlett országok több területen nagyobb fejlődési ütemet írnak elő, mint a fejlettebbek. 1958-ban az egy főre jutó ipari termelés a Szovjetunió szintjéhez mérve Bulgáriában 35, Romániában 38% volt. 1965-ig ez 50, illetőleg 49%-ra növekszik. 1958-ban Csehszlovákiában az egy lakosra jutó villamosenergia-termelés a bolgár színvonal 3,7-szerese volt, 1965-ben (az eredeti tervek szerint) már csak 2,2-

[16] Lásd: A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei. Társadalmi Szemle, 1962. 7. sz. 19. old.

szerese lesz, a széntermelésben a különbség 3,6-szeresről 1,7-szeresre csökken, a pamutszövet termelésénél pedig Bulgária eléri a tervek szerint a csehszlovák szintet.[17] Csehszlovákiában átdolgozták ugyan azóta a tervet, a bemutatott tendenciát azonban ez nem módosítja, sőt erősíti.

Mennyiben és hogyan érinti a szocialista országok színvonalának fokozatos kiegyenlítődése a szocializmus építésének befejezését? Hogyan értékeljük hazánkat: mint viszonylag elmaradottabb országot, melynek az átlagosnál gyorsabban kell fejlődnie, vagy ellenkezőleg, mint fejlettebbet, amely némileg lassúbb ütemben fejlődik? Hogyan hat a kiegyenlítődés folyamata további fejlődésünkre? Fontos és bonyolult kérdések ezek. Ha általánosságban nézzük, először azt mondhatnánk: hazánkat nem sorolhatjuk a legelmaradottabbak, hanem inkább a közepesen fejlettek közé. Viszont a rendkívüli körülmények (1950—1956) Magyarország fejlődését más országokéhoz képest erősebben visszavetették, és ezért mégis az *átlagosnál gyorsabb* fejlődés volna kívánatos. De éppen viszonylagos lemaradásunk nehezíti a gyorsabb fejlődést. És itt szembetaláljuk magunkat a kiegyenlítődés egyik belső ellentmondásával, amely további előrehaladásunkat is érinti.

A fejlettebb technikai bázis — kezdetben — feltétlenül azt eredményezi, hogy a munka termelékenysége is gyorsabban nő, hiszen ez utóbbi a technikai felszereltség függvénye. Szinte elképzelhetetlen, hogy valamelyik országban gyengébb technikai bázis mellett mégis gyorsabban emelkedjék a termelékenység, mint a fejlettebb szocialista országban. Ezek szerint viszont a különbségeknek nem csökkenniük, hanem növekedniük kellene. Ez nemcsak elméleti, logikai feltételezés — a tények is mutatnak ehhez hasonlót. Az eddigi esztendők adatai és az előzetes távlati tervek becslései arról tanúskodnak, hogy a munka termelékenysége és meghatározott termékfajták termelése a fejlettebb országokban gyorsabban növekszik, mint a fejletlenebbekben. A közöttük meglevő különbség ezért csak igen kis mértékben csökken, vagy éppen növekszik.

[17] Lásd: A népi demokráciák iparosítása. Moszkva 1960. 52. old.

20. sz. táblázat

Egy főre jutó termelés néhány szocialista országban

(az 1965-ig terjedő eredeti tervek alapján számítva)

	Cement (kg)	Növekedés (%-ban)	Műanyag (kg)	Növekedés (%-ban)
Magyarország				
1958	132		0,8	
1965	233	77	3,5	338
Szovjetunió				
1958	161		1,1	
1965	361	124	8,1	637
Csehszlovákia				
1958	311		3,5	
1965	614	98	13,7	290
NDK				
1958	205		5,4	
1965	445	77	17,8	230

Mint látható, a cementtermelés két országban, a műanyagtermelés egy országban gyorsabban fejlődik, mint Magyarországon. E területeken a különbségek egyelőre nem csökkennek, hanem növekednek. Ez ma még nem magyarázható az országok közötti specializációval, a megnevezett termékeknél nem törekedtünk viszonylag lassúbb fejlesztésre, hogy más országok gazdaságosabban termelhessék azt. A tervek elfogadása idején nem léteztek erre vonatkozó megállapodások. Ezek tehát figyelembe veendő tények, de mégsem mondanak ellent a kiegyenlítődésről vallott felfogásnak.

Az előbbiek először is átmeneti állapotot tükröznek. Az elmaradottabb ország *azonnal* nem növelheti gyorsabban a munka termelékenységét, viszont a gazdasági tartalékok kiaknázatlansága és a társadalmi munka szervezettségének viszonylag alacsonyabb foka olyan tartalékot jelent, mely biztosíték a későbbi gyorsabb fejlődésre. Erre a fontos mozzanatra mutat rá az MSZMP KB Közgazdasági Előadói Irodájának egyik anyaga. Ilyen szempontból — úgy véljük — Magyarországon az ilyen potenciális tartalékok relatíve sokkal nagyobbak, mint más országokban. A mezőgazdaságban a szocialista átszervezés később történt meg mint több országban, ugyanakkor ipari bázisunk igen jelentős. A legnagyobb tartalékok a *tényleges nagy-*

üzemi termelés meghonosításában rejlenek. Ezek kiaknázása természetesen csak átgondoltan történhet, valószínűleg csak évek munkájával. De az kétségtelenül meghozza a *pótlólagos* eredményt, meggyorsítja a fejlődést.

Ilyen „pótlólagos" eredmény várható elsősorban a szocialista országok közötti szakosítások következetes végrehajtásától. A régi vezetésnek egyebek között az is súlyos hibája volt, hogy nem ismerte fel a tízmilliós ország technikai, anyagi lehetőségeit, azt, hogy itt szó sem lehet korszerű termelésről *igen nagy méretű* kooperáció nélkül. Ha a jelenlegi, sokszor csak gazdaságtalanul és alacsony műszaki szinten gyártható termékek termelését növelnénk gyorsan, ez nem hasznos, hanem káros lenne. Az előnyösen gyártható cikkek fajsúlyának növekedése viszont meggyorsíthatja az ütemet is. Ezt ma sem értik meg sok helyütt, például azok, akik maradiságból ragaszkodnak a régi, de kisméretű profilhoz, vagy sokallják a külkereskedelem méreteit. (Mellesleg: ez ma nagy probléma, de lényegesen kevésbé az perspektívában, mert 20 év múlva a termékek mintegy 75%-a új termék lesz, ahol eleve megoldható a specializáció. Nyilvánvaló, hogy ma termelésünknek az eddiginél jóval nagyobb részét kell elcserélnünk más országokéval, ahhoz, hogy a *megmaradó termékeket gazdaságosan termelhessük.*

Igen kevés az olyan cikkek száma, melyek termelése kizárólag a magyar piachoz mérve is gazdaságos lenne. Elég egy pillantást vetnünk a méretekben hozzánk hasonló nagyságú tőkésországokra, hogy meggyőződjünk erről. Vegyük például a lakosság számában hozzánk közel álló, vagy valamivel alatta levő fejlett tőkésországokat. 1961-ben Hollandia lakosainak száma 11 637 000, Belgiumé 9 203 000, Svédországé 7 520 000, Ausztriáé 7 074 000, Svájcé pedig 5 610 000 volt. Nézzünk továbbá az összehasonlítás érdekében néhány nagy tőkésországot. Franciaország lakossága 45 960 000, Angliáé 52 770 000, az NSZK-é 54 027 000. Mekkora volt ezekben az országokban az egy főre jutó import 1960-ban?[18]

[18] Az egy főre jutó külkereskedelem nem ad teljesen hű képet, pontosabban járunk el, ha a külkereskedelem részesedését vizsgáljuk a nemzeti jövedelemből. Azonban ez is a fenti tendenciát mutatja.

21. sz. táblázat

Egy főre jutó import néhány tőkésországban

(dollárban)

Hollandia	351	Franciaország	151
Belgium	399	Anglia	190
Svédország	343	NSZK	218
Svájc	355	Olaszország	74

Forrás: Lengyel Statisztikai Évkönyv, 1961. 510. old.

Mint látható, a kis országok mindegyikében az egy főre jutó import többszöröse a nagy országokénak. A számok a külkereskedelem egészének méretére is vonatkoztathatók, miután az említett országokban az import és export összege nagyjából azonos. E számok arról tanúskodnak, hogy a kisebb országoknak termékeik viszonylag nagyobb részét kell elcserélniük ahhoz, hogy termelékenyen, nagy sorozatban termelhessenek. Ez teljes mértékben érvényes a szocialista országokra is. A különbség abban van, hogy nálunk a specializáció tervszerűen, szocialista módon, a kölcsönös segítés szellemében valósulhat meg.

A később beérő lehetőségekhez tartozik a termelési kapacitások jobb kihasználása is. Egyes iparágakban viszonylag magas nálunk a berendezés kihasználási foka (pamutipar, kohászat), míg másokban — főleg a gépiparban — alacsony. Itt a három lehetséges műszakból átlagosan csak 1,1—1,2-ben termel a géppark. Hasonló a helyzet egyébként a baráti országokban is, például Csehszlovákiában ez a szám 1,3—1,4.

A kihasználatlan géppark megvan, azt hetek, hónapok alatt munkába lehet állítani, míg új gyárak építése évekig tart. A ki nem használt kapacitás tulajdonképpen olyan meglevő, de elfekvő nemzeti vagyonnak is tekinthető, amely bármikor rendelkezésre áll, s amelynek segítségével a fejlődési ütem *jelentősen és rövid idő alatt gyorsítható.* Ez azonban kizárólag a nemzetközi munkamegosztás keretében oldható meg.

És ebben látható különösen plasztikusan a szocialista országok között kialakuló együttműködés óriási perspektívája, jövője. Milyen hatalmas tartalékokat tárhatna fel egy megálla-

podás, mely biztosítaná mondjuk az egymással szomszédos Csehszlovákiában és Magyarországon a kihasználatlan kapacitások kölcsönös megterhelését (bizonyos alkatrészek egymásnak történő legyártásával stb.). És még nagyobb lenne a hatásfok, ha ez több ország részvételével valósulna meg. Nálunk gyakran még az ellen is szót emelnek, ha — végre — egyik-másik termék gyártásáról lemondunk, hogy másokat korszerűbben termelhessünk, holott ez csak kezdeti lépés. A későbbi, magasabb lépcsőfokokon teljesen elképzelhető, hogy nemcsak egész gépekre, gyártmányokra vonatkozóan történik szakosodás, hanem az alkatrészek termelésében is. Világos, hogy a gépi alkatrészeket is csak óriási, százezres szériában lehet gazdaságosan előállítani. Csak így használhatjuk ki megfelelően az üzemekben meglevő drága és bonyolult gépeket. És ettől sem kell félteni az ipar jövőjét, erről tanúskodik a fejlett tőkésországok közötti kapcsolatok példája. Elég utalni arra, hogy a fél tőkés világ japán tranzisztorokat épít be különböző rádiókészülékekbe. Csakis ehhez hasonló fokú specializálódás teszi lehetővé számunkra is, hogy utolérjük a fejlett országokat. Amíg a cikklista teljes szélességében majdnem mindent termelünk, erre még reményünk sem lehet. Ha viszont néhány területre koncentráljuk erőnket, akkor e területeken igen gyors előrehaladást érhetünk el.

A kiegyenlítődést nem szabad úgy értelmezni, hogy a nálunknál fejlettebbeket csak akkor érjük utol, ha *minden téren* elérjük a szintjüket. Ellenkezőleg: csak úgy közelíthetjük meg őket, ha a termékek viszonylag szűk körében érünk el élenjáró, mondhatni világszintet, ami egyben az anyagfelhasználási, munkatermelékenységi és egyéb széles körű, népgazdasági szintű mutatókat is javítja. A gazdasági színvonal kiegyenlítődésénél tehát nem arról van szó, hogy *minden* ország *minden* téren érje el a másikat, hanem arról, hogy az erősödő specializáció következtében mindegyik ország *néhány* legfontosabb területen kerüljön az élre, mert ezek a kiemelt területek maguk után húzzák a népgazdaság egészét. Így felfogva a dolgot, ez a fejlettebb országoknak sem jelent megállást vagy „hátrányt", mert számos területen ók is az eddiginél gyorsabban fejlődhetnek. A népi demokratikus országok mindegyike arra törekszik, hogy

kevés anyagot igénylő termékeket gyártson. Ha azonos gyártmányoknál törekszünk erre, hallatlan ellentmondások keletkeznek, ha viszont *egymás mellett*, helyesen specializálva folyik ez, akkor mindegyik országban lehetővé válik a sok szellemi tőkét tartalmazó termékek részarányának növelése, és ezzel az általános színvonal emelése.

Végül szeretnénk néhány bíráló megjegyzést tenni egy viszonylag elterjedt felfogásról. A kiegyenlítődés folyamatának túlhangsúlyozására, irreális értelmezésére gondolunk. A szocialista országok színvonalának kiegyenlítődése igen fontos *elvi* probléma, amelynek sok oldala csak most került be az elméleti vizsgálódás körébe. E kérdés jelentősége napról napra növekszik. De ebből mégsem következik az, hogy 1. ez már a *ma*, a közeli jövő problémája lenne; és 2. hogy ez jelölné meg a szocialista országok *fő* tennivalóinak irányát. Egyes elméleti írásokból gyakran ilyen felfogás világlik ki.

Több tanulmány a kiegyenlítődést a közeljövőben megvalósuló folyamatként fogja fel. Így például Kiss Tibor — már idézett könyvében — számításokat közöl, amelyek szerint az európai szocialista országok 5—6 év alatt — zömében 1965—1966-ra — elérik Csehszlovákia és az NDK 1959-es ipari fejlettségi szintjét. (Id. mű, 291. old.) Miután — mint utaltunk rá — Csehszlovákia már 1958-ban elérte, sőt elhagyta sok tekintetben a nyugat-európai országokat, a fentiek szerint a szocialista országok a jelzett időre a fejlett nyugat-európai kapitalista országok 1959-es szintjét is elhagynák. Ez kevéssé látszik valószínűnek.

Nem az évszámokon kívánunk vitázni — hiszen azt *pontosan* úgysem lehet eldönteni —, hanem a felfogással. A szerző először is *három év* (1958—1960) átlagából vonja le következtetéseit. Ilyen rövid időszakot viszont nem tekinthetünk elég megbízható alapnak.[19] De ami a fő: egész tárgyalásából olyan benyomás keletkezhet, mintha ezen országok előtt a fő cél az

[19] Ez például Magyarország esetében kimondottan félrevezető. 1958 előtt jóval lassúbb volt az ipari termelés növekedésének üteme, és részben *emiatt* növekedett a rákövetkező években gyorsabban, annyira, hogy — mint idéztük — hazánk ebben a három évben gyorsabban fejlődött, mint a legtöbb baráti ország.

lenne, hogy utolérjék a fejlett szocialista országokat, mintha az lenne a fő feladatunk. Ebben ugyan van racionális mag is, de így mégsem helyes.

Itt figyelembe kell venni, hogy a szocialista országok mindegyike gyorsan fejlődik, nem várják be egymást, a nivellálódás már csak ezért is hosszú *éveket felölelő feladat.* Ha az 1938—1961-ig terjedő 23 évet vesszük alapul, akkor néhány érdekes jelenségre bukkanunk.

22. sz. táblázat

Néhány főbb termék egy főre jutó termelése

	Villamos energia (kWó)	Acél (kg)	Cement (kg)
Magyarország			
1938	153	37	35
1961	835	132	160
Bulgária			
1938	42	—	36
1961	681	26	220
Románia			
1938	72,4	8.5	32,7
1961	465	59	178
NDK			
1938	866	13	104
1961	2483	119	308
Csehszlovákia			
1938	285	116	88
1961	1957	361	388
A négy megnevezett nyugati ország átlaga			
1938	694,8	311,8	187,4
1961	1900	400	388

E számok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a szocialista országok között a különbségek csak viszonylag lassan csökkentek — vagy éppenséggel növekedtek is —, de igen gyorsan csökkent a szocialista és a kapitalista országok közötti különbség.

A villamosenergia-termelés például Magyarországon évi 7,6%-kal, Csehszlovákiában 8,7%-kal, acéltermelésünk évi

átlagban 5,7%-kal, Csehszlovákiáé 5,1%-kal nőtt. Ezért a csehszlovák energiatermelés 1938-ban 186%-a, de 1961-ben már 228%-a volt a magyarnak.

Ezzel szemben az évi átlagos növekedés a kapitalista országokkal szembeállítva a következőket mutatja.

23. sz. táblázat

A termelés évi átlagos növekedése százalékban
(1938—1961 átlagában)

	Villamos energia	Acél	Cement
Magyarország	7,6	5,7	6,8
A négy tőkésország átlaga	4,5	1,1	3,2

Ez a tendencia nem módosul akkor sem, ha összehasonlítási alapnak az 1950-től 1960-ig terjedő időt választjuk, csak az arányok csökkennek. Ennek megfelelően ipari termelésünk abszolút színvonala jelentősen közeledett a nyugati országokéhoz. Az említett tőkésországok egy főre jutó villamosenergia-termelése 1938-ban 4,5-szerese, 1961-ben már csak 2,5-szerese, az acéltermelés ugyanezen években 8-szorosa, illetve 3-szorosa, a cementtermelés 5-szöröse, majd 2,4-szerese volt a magyar szintnek.

Az előbbiekből következik, hogy a nivellálódás nem öncél, országaink számára a fő célkitűzés kétségtelenül a *fejlett* tőkésországok — és nem egymás — utolérése! Nem a nivellálódás az előtérben álló feladat — ez csak rendkívül fontos melléktermék —, hanem a tőkésországok lehagyása.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÁLTALÁNOS ÉS SAJÁTOS VONÁSAIRÓL

A szocialista építés szakaszainak meghatározásánál az alapvető magyar tényanyag mellett összehasonlításokat tettünk más szocialista országokkal is. Ezeknél többnyire a nemzetközileg *megegyező vonásokat* emeltük ki. Felvetődhet a kérdés: vajon nem feledkeztünk-e meg a sajátos vonásokról? Vajon mennyiben befolyásolják ezek az általunk adott ismérveket? A kérdés, mely itt bennünket foglalkoztat, természetesen nem

az általános és sajátos bonyolult filozófia problematikája, hanem csakis az: mennyiben érinti ez az egyes szakaszok megítélését.

Érthető, hogy az általános és a sajátos addig az időpontig, amíg a Szovjetunió egyedüli szocialista ország volt, szinte fel sem vetődhetett. Viszont a szocialista tábor létrejötte után egyik legfontosabb kérdéssé válik. Ennek egyes részeit Lenin, sőt már Marx és Engels is megvilágították. A munkások egy szép napon feltétlen kezükbe kell hogy vegyék a politikai hatalmat — mondotta Marx és Engels. De mi sohasem állítottuk, hogy ehhez a célhoz azonos eszközök kellenek. Lenin éppen a Magyar Tanácsköztársaságról szólva jegyezte meg, hogy az egység nem a különféleségek kiküszöbölését, hanem a kommunizmus alapelveinek helyes alkalmazását és a részletekben megfelelő módosítását igényli. Ugyanakkor mindig aláhúzta, hogy a sajátosságok a közös tartalmon nem változtatnak, a leglényegesebbet nem érintik. A revizionizmus és dogmatizmus ellen folyó kétfrontos harc közepette a nemzetközi munkásmozgalomban általánosan elfogadottá vált az a végkövetkeztetés, hogy nem a sajátosságokat kell előtérbe állítani, hanem a közöst, az általánost, de ugyanakkor kellő figyelemben kell részesíteni az előbbieket is.

A szocializmus felépítésének általános érvényű követelményeit a kommunista és munkáspártok értekezletei megfogalmazták. Ezek a követelmények megegyeznek a Szovjetunió történelmi tapasztalataival, és ezért általában azonosíthatók velük. De ez esetben is a megfogalmazott fő törvényszerűségek — a munkásosztály vezető szerepe, a proletárdiktatúra stb. — jelentik az *általánost*, és nem a Szovjetunió konkrét körülményei, amelyek között ezek megvalósultak. Nézetünk szerint ezek különböző dolgok, amelyeket nem szabad összekeverni. Többen azt állítják írásaikban, hogy a népi demokratikus országok *sajátos* körülményei *mindenekelőtt* abban állnak, hogy létezik a Szovjetunió és a szocialista világrendszer,[20] hogy léteznek

[20] Lásd: *K. Zaradov:* A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet formáiról a különböző országokban. Goszpolityizdat 1959. 76. old.

olyan sajátosságok, amelyek az országoknak egyes csoportjaira érvényesek, éppen ilyenek a népi demokratikus országok számára az új nemzetközi körülmények.[21]

A szocialista világrendszer fennállása kétségtelenül rendkívül jelentős *új* tényező, mely a Szovjetunió fejlődésétől eltérő módon, *új* módon vetette fel a szocializmus felépítésének számos kérdését. De vajon melyik itt az általános és melyik a sajátos? Ha elfogadnánk az idézett szerzők nézetét, ez esetben a Szovjetunió akkori nemzetközi körülményei — az ti., hogy egyedül, kapitalista környezetben építette a szocializmust — jelentené az „általánost", a népi demokratikus országok nemzetközi körülményei — az, hogy a szocialista világrendszer létezése mellett fejlődnek — lenne viszont az egy vagy több ország számára érvénnyel bíró „sajátosság". Igaz lehet-e ez a tétel?

Nézetünk szerint nem. A közös nyilatkozatok sehol sem állítják, hogy a Szovjetunió akkori *nemzetközi körülményei* az általános példa erejével bírnának. És nem is állíthatnák ezt. A szocialista világrendszer létrejötte történelmi tény, de az marad az elkövetkező évtizedekben is. Ez olyan tényező, amely nemcsak a népi demokratikus országok életében, hanem minden, a szocialista fejlődés útjára *ezután rálépő*, ország esetében is hatni fog. Közelebbről nézve a dolgot tehát, ilyen szempontból (hangsúlyozzuk: csakis ilyen szempontból), kétségkívül a Szovjetunió akkori körülményei jelentik az egyedit, a sajátost, és a népi demokráciákban folyó szocialista építés nemzetközi körülményei az általánost. A jövőben nem képzelhető el többé, hogy bármelyik ország önmaga építse a szocializmust. De még az sem, hogy a szocialista tábortól elkülönítve tegye azt. Ezért nem helyeselhetjük, hogy ennek a ténynek „sajátos" jelleget akarnak kölcsönözni. Pontosabbnak és helyesebbnek tartanánk, ha arról beszélnénk, hogy *új, kedvezőbb* nemzetközi körülmények jöttek létre — ami vitathatatlanul igaz.

Nem szeretnénk, ha félreértenék álláspontunkat. Továbbra is általános érvényűnek tartjuk a Szovjetunió legfontosabb tapasztalatait, csak a szocializmus építése idején fennállott nemzetközi körülményeit nem. Távol áll tőlünk még annak gon-

[21] Lásd: *A. Szoboljev:* A marxizmus—leninizmus a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetről. Moszkvai Munkás Kiadó 1958. 24—25. old.

dolata is, hogy a népi demokratikus országok tapasztalatának jelentőségét túlértékeljük.

Nyilvánvaló, hogy a népi demokratikus forma sem ismétlődhet meg a jövőben *pontosan ugyanilyen módon.* A mi útunknak is vannak speciális oldalai. Ilyen többek közt az a vonás, hogy a népi demokráciák egy világháború végén keletkeztek, ami természetesen semmiképpen sem általánosítható, vagy „törvényesíthető" vonás. Ilyen továbbá a nemzeti függetlenségért és a szocializmusért folyó harc *sajátos* összefonódása is. Világos, hogy a mienktől lényegesen eltér a helyzet Latin-Amerikában, Afrikában vagy a fejlett, másfajta történelmi tradíciókkal bíró nyugat-európai országokban. Viszont az is biztos, hogy a népi demokratikus országok *egyes* tapasztalatai általános érvényűek. Gondolunk itt elsősorban éppen azokra, amelyek megmutatják, hogyan módosíthatja a szocialista világrendszer léte a szocialista építés feltételeit, milyen irányban befolyásolja az általános törvények hatását, milyen új problémákat vet ez fel stb. De ilyen irányban nem kevésbé értékes új tapasztalatokat ad például a forradalmi Kuba fejlődése, és ismét újakat adnak majd az ezután győzedelmeskedő proletárforradalmak. Mindez bizonysága annak, hogy *az átmeneti korszakról szóló marxista elmélet továbbfejlődése még távolról sem fejeződött be.*

Saját témánk szempontjából különösen azok a sajátosságok fontosak, amelyek a szocialista forradalom eltérő gazdasági előfeltételeivel függnek össze. Ami a gazdasági tényezőket illeti, itt is különbséget kell tenni az általános gazdasági szint, a világszint különbözősége, és ezen belül az egyes országok attól sajátosan eltérő körülményei között. Az 1920-as évek imperializmusa soha többé nem támadhat fel. Az egyes népek 5—10, vagy akár 20 év múlva, mindig az *akkori* tőkésosztállyal kerülnek szembe, mert a világ természetesen nem áll egy helyben. Sem a termelés, sem a szükségletek *fejlettebb volta* nem sajátosság, hanem a fejlődés szükségszerű következménye. Ezt már Marx is hangsúlyozta, amikor a munkások szükségleteiről szólva kijelentette, hogy azok terjedelme és kielégítési módja maga is történelmi termék, mely függ az ország kultúrfokától stb.[22]

[22] Lásd: A tőke. I. köt. Budapest 1961. 185. old.

Amennyiben a gazdasági szint tényleges sajátosságait akarjuk megállapítani, az egyetlen megbízható mérce, ha a mindenkori világszínvonalhoz mérjük azt. Nem az a „sajátosság", hogy egy ország ma fejlettebb viszonyok mellett halad a szocializmus útján, mint annak idején a Szovjetunió. Ez teljesen törvényszerű. Viszont sajátosságnak fogható fel, ha valamelyik ország a világfejlődés általános méreteihez képest marad le *különösen*. A valóságban tehat éppen fordítva áll a kérdés, mint ahogy első pillantásra tűnik: nem az a sajátosság, hogy a magyar ipar szintje ma magasabb, mint a Szovjetunióé volt 1936-ban, hanem az lenne sajátos, ha nem annyival lenne magasabb, amennyivel az általános fejlődés következtében ez várható, vagy az, ha ennél jóval magasabb színvonalat érne el.

Mindezt figyelembe véve, azt mondhatjuk, hogy Magyarország gazdasági színvonala a szocialista építés kezdetén magasabb volt, mint a Szovjetunióé 1917-ben. A Szovjetunióban az ipar létrehozását szinte az elejéről kellett elkezdeni. Oroszországban 1913-ban az egy főre jutó széntermelés 205 kg, az acél 30 kg, a villamos energia 14 kWó volt. Magyarországon viszont a háború előtt, 1938-ban a megfelelő számok: szén 653 kg, acél 37 kg, villamos energia 153 kWó. A népi demokráciákban 1945 után alig két-három esztendővel már megkezdődött a mezőgazdaság gépesítése, gépállomások szervezése. A Szovjetunióban csak később kerülhetett sor arra, hogy az ipar a mezőgazdaságot támogassa, a hatalom átvétele után 12—13 évvel jelentek csak meg az első traktorok a falun. Mellesleg az is tény, hogy a gépek megjelenése nagyobb hatást gyakorolt az orosz parasztra, mint a magyarra, mert ott az ismeretlenség erejével is bírt. Végül — bár nem feladatunk itt a politikai sajátosságok elemzése —, a teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a Szovjetunió munkásosztálya és parasztsága lényegesen gazdagabb forradalmi tapasztalatokkal rendelkezett, kevésbé voltak mélyek a magántulajdonosi gyökerek, ami a forradalom menete szempontjából előnynek tudható be. Ugyanakkor a népi demokratikus országokban a kedvezőbb összkörülmények hatására az osztályszövetség jelentősen szélesebb formáit lehetett alkalmazni.

Gazdaságilag is, politikailag is voltak és léteznek tényleges sajátosságok. Ezek többsége azonban a régmúltban kialakult történelmi sajátosság, a fejlődés fokozatosan, de feltartóztathatatlanul csökkenti súlyukat. Maradnak természetesen ilyenek még a szocialista építés befejező szakaszában is. De ezek nemcsak abban különböznek az előbbiektől, hogy csökken fajsúlyuk, méretük, hanem abban is, hogy ezek zömükben már nem *spontánul alakultak ki.* Azok a sajátosságok maradnak meg, amelyek már az országok közötti specializációból adódnak — tehát „új típust" képviselnek —, továbbá a sajátos gyakorlati munkamódszerek (a mezőgazdaság átszervezésének, a kultúrforradalom megvalósításának formái stb. terén).

IV. AZ ALAPOK LERAKÁSA ÉS A SZOCIALIZMUS TELJES FELÉPÍTÉSE

AZ ALAPOK LERAKÁSA ÉS A SZOCIALIZMUS TELJES FELÉPÍTÉSE KÖZÖTTI IDŐSZAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Milyen feladatok megoldása szükséges ahhoz, hogy befejezhessük a szocializmus építését? Nagy vonalakban ez többnyire világos: az ország politikai alapjának további erősítése, a termelési viszonyok tökéletesítése, a termelőerők fejlesztése, a kulturális, ideológiai forradalom továbbvitele és — az előbbiekkel elszakíthatatlan kapcsolatban — a dolgozók jólétének szüntelen növelése. Csak akkor, ha mindezeket a feladatokat *együttesen* megoldjuk, érhetjük el a szocializmus teljes győzelmét. Ha a fentiek közül bármelyiket elhanyagolnánk, munkánk nem lenne eredményes. Ezt itt azért hangsúlyozzuk, mert az elméleti irodalomban néha tapasztalható, hogy az életszínvonal növelését „kifelejtik" a legfontosabb feladatok közül. Ehelyett teljesen elfoglalja a figyelmet a többi, úgynevezett „elvi" tényező. Ez azonban súlyos hiba, mert az életszínvonal növelése egyáltalában nem a többihez hozzábiggyesztett, szokványos formula, hanem munkánk lényegét érintő elvi kérdés, amelynek gondos, sőt egzakt figyelembevétele nélkül nem határozhatjuk meg a szocialista építés folyamatát. Ezt most csak megemlítjük, de később még visszatérünk ehhez.

A felsorolásból úgy tűnhet, mintha a jövőben ugyanazokról a feladatokról lenne szó, mint amelyekről eddig is beszéltünk, mintha ugyanazt kellene továbbra is végeznünk, mint az alapok lerakása előtt, és semmi sem változna. Bizonyos szempontból ez tényleg így van. A párt politikájának vonala változatlan. A fő feladatok — a termelési viszonyok, a termelőerők, a kulturális forradalom, az életszínvonal terén — azonosak, és munkánk kereteit adják, a hatalom megragadásától egészen a kommunizmus teljes felépítéséig. De ebből nem következik, hogy ezek a dolgok mindig „ugyanazt" jelentik. Sok bennük

természetesen a közös vonás, de sok, és eléggé lényeges közöttük az eltérés is. Ez azzal függ össze, hogy e formailag hasonló feladatok a fejlődés új szakaszában sok szempontból másként is vetődnek fel. A társadalmi fejlődés nem körmozgású. Megismétli ugyan a múlt egyes vonásait, de másként, magasabb bázison, az előbbinél magasabb szinten (Lenin).

Ennek megértése különösen fontos mai körülményeink között, amikor találkozhatunk az előttünk álló szakasz tennivalóinak lebecsülésével, annak meg nem értésével, hogy a szocialista építés „betetőzése" — vagy talán helyesebben „befejezése" — nem üres formula, hanem reális és fontos tartalommal bír. Ebben a szakaszban válik a társadalom minden területen *valóban szocialistává*. Ez nem a mi megítélésünktől, hanem a végbemenő objektív folyamatoktól függ. A termelési viszonyoknak nemcsak nagy vonásokban, fő vonalaikban, hanem *ténylegesen, tartalmukban* is szocialistává kell válniuk. A termelőerőknek nemcsak a népgazdaság átépítéséhez szükséges bázist, hanem a szocialista gazdaság erős rendszerét kell nyújtaniuk. Mindezek a feladatok magasabb szinten jelentkeznek, és ezért új követelményeket is támasztanak. Ezeknek az új vonásoknak a felismerése egyben annak a konkrét meghatározása, hogy mi szükséges a szocializmus teljes felépítéséhez. Van ugyan igazság abban, hogy például a termelőerők fejlesztése lényegében véve minden korszakban ugyanazt jelenti, de sem itt, sem általában nem elegendő a sokszor mondott dolgok elismétlése. Világítsuk meg ezt néhány példával.

A termelési viszonyok fejlesztése *lényegében* a hatalom átvételét követően *ugyanazt* jelenti minden szakaszban: a szocialista viszonyok erősítését. Mégis látni kell azokat a különbségeket, melyek az alapok lerakása előtti állapotot az ezt követőtől megkülönböztetik. Az alapok lerakásáig a fő feladat a *különböző típusú* termelési viszonyok átalakítása szocialista termelési viszonyokká. Az alapok lerakása után viszont a már meglevő szocialista típusú termelési viszonyok tökéletesítésén dolgozunk. Ez először is, egészen más jellegű tennivalókat kíván. És másodszor, relatíve csökkenti is némileg e feladat súlyát. Semmiképpen sem akarjuk lebecsülni a termelési viszonyok fejlesztésében még előttünk álló teendőket. Mégis úgy gon-

doljuk: az antagonizmus megszűnésével megváltozik szerepük és viszonylagosan megnövekszik a termelőerőké. Ez a folyamat az alapok lerakása után teljesen érthető okokból erősödni fog.

Más helyet kell elfoglalniuk a termelési viszonyoknak akkor, amikor egymással ellenséges osztályokhoz kötődnek, az osztályharcot, sőt a hatalom kérdését is meghatározzák. Ilyenkor mindent — a gazdasági munkát is — feltétlenül ennek kell alárendelni. Nyilvánvalóan más a helyzet, amikor ezek a körülmények már megszűntek, mert ilyenkor a gazdasági, műszaki kérdések kerülnek a középpontba. Ezzel is kapcsolatosak azok a hosszú évek óta tartó elméleti viták, melyek akörül folynak, hogyan határozható meg a politikai gazdaságtan tárgya a szocializmus körülményei között, azok a nézetek, amelyek már nem tartják elegendőnek a politikai gazdaságtan tárgyának kizárólag a termelési viszonyokra való leszűkítését, hanem javasolják a termelőerők fejlesztésével kapcsolatos feladatok elvi belefoglalását is. Az a tény, hogy a termelési viszonyok már nem változnak meg *alapvetően,* kétségkívül lehetővé teszi a termelőerőkkel való behatóbb foglalkozást. Ez mindenesetre figyelemre méltó új körülmény.

Fokozatos, de mégis igen fontos változásokat figyelhetünk meg az államhatalom, a proletárdiktatúra szerepében is. Az összes gazdasági feladatok természetesen a jövőben is politikai feladatok, hiszen a dolgozó nép érdekeit fejezik ki. De az ellenséges osztályok felszámolása után a proletárdiktatúra hatékonyabban, eredményesebben töltheti be — az egész nép érdekében — gazdasági szervező funkcióját. A XXII. kongresszus útmutatásai alapján világosan és meglehetősen pontosan látjuk, hogy a proletárdiktatúrára lényegében a szocializmus teljes felépítéséig van szükség, addig tölti be funkcióját. Ebből viszont következik, hogy fejlődésünk mostani időszaka — a szocialista építés befejezésének ideje — *egyben a proletárdiktatúra utolsó időszaka is hazánkban.* Rendkívül nagy segítség a mi számunkra, hogy ismerjük a fejlődés irányát, mert ez lehetővé teszi, hogy a most következő években tudatosan készítsük elő az egyetemes népi államra való átmenetet. A mezőgazdaság átszervezése után magasabb minőségi fokot ér el a munkás-pa-

raszt szövetség, az antagonisztikus osztályellentétek megszűnésével pedig új szakaszába lép az osztályharc. Nagyobb lehetőségek teremtődnek a demokrácia szélesítésére, minőségileg is másképpen vetődik fel az állami adminisztráció szerepe, a büntetés és nevelés, a tömegek társadalmi szerepének kérdése stb. Ha el is kezdődött már ezelőtt, teljes erővel csak most kerülhet napirendre, mind e változások eredményeként: az egész nép politikai egységének kialakítása. Mindez megköveteli az állami tevékenység fokozatos átszervezését, a társadalmi funkciók kibontakoztatását, új vezetési, államigazgatási formák keresését, a tömegek fokozottabb és új módszerekkel történő bevonását a közügyek intézésébe stb. Világos, hogy mindez igen közvetlenül érinti a termelési viszonyok és a termelőerők fejlesztését is.

Nagy jelentőségre tesz szert ezzel kapcsolatban a Szovjetunió legutolsó tíz esztendejének a tanulmányozása. Tekintettel arra, hogy 1953-ig a személyi kultusz gátló hatása érvényesült, a szocializmus teljes felépülése viszont 1958—1959-re tehető, az 1953 után foganatosított intézkedések *jó része* közvetlenül kapcsolódik a szocializmus teljes felépítéséhez. „Az SZKP története" a szocialista építés betetőzése részeiként tárgyalja a párt-, állami, iparigazgatási, mezőgazdasági, gépállomási vezetés átszervezését, az anyagi érdekeltség növelését, a tömegek fokozódó részvételét a közügyek intézésében, a helyi szervek szélesedő hatáskörét, az életszínvonal emelését. Természetesen nem lehet szó semmiféle másolásról, ez nem vezetne eredményre. Gondosan ügyelnünk kell sajátos körülményeink számbavételére, az eltérő színvonalra, előzményekre stb. Mégis, egyes elméleti írásokban néha a kellőnél nagyobb tartózkodast figyelhetünk meg e tapasztalatok hasznosításával kapcsolatban, holott azok rendkívül aktuálisak számunkra. Maga az a tény is figyelemre méltó, hogy mindezek az intézkedések a szocialista építés betetőzésének voltak részei.

Teljes mértékben vonatkoztatható a mi viszonyainkra is az, ami a fenti intézkedéseknek egyik legfőbb közös vonása: a tömegek fokozottabb és közvetlenebb részvétele a társadalmi élet szervezésében. Akadnak, akik nem értik ezt még teljesen, és azt hiszik, itt nincsen másról szó, mint az eddigi gyakorlat

egyszerű folytatásáról. Ebben természetesen megint sok az igazság, de ez önmagában mégsem meríti ki ennek a folyamatnak a lényegét. Magától értetődik, hogy továbbra is alkalmazni kell a tömegek bevonásának mindazon módszereit, amelyek az utóbbi időben jól beváltak. És ilyen van sok. De a most következő fejlődési szakaszban ez nyilvánvalóan már nem elegendő. Itt minőségi különbségek is vannak.

Feladatainkat eddig is a tömegekkel együtt oldottuk meg, de mivel még harc is folyt, a tömegek egy részét csak a fő célok helyességéről tudtuk meggyőzni, és *ezekhez* nyerhettük meg támogatásukat. Most azonban már többről van szó. Most már nem elegendő, ha a fő kérdésekben bírjuk a tömegek támogatását, mert olyan problémák kerülnek napirendre, amelyeket csakis *maguk a tömegek* oldhatnak meg közvetlenül is. (Például az átszervezett termelőszövetkezetekben a tényleges szocialista viszonyok kialakítása, a helyi demokrácia fejlesztése stb.) Az eddigiekkel szemben új, vagy jobban előtérbe nyomuló vonás, hogy az egyszerű emberektől egyre inkább igényeljük nemcsak az őket *közvetlenül* érintő kérdésekben, hanem a *látszólag* tőlük *távol álló,* állami, társadalmi ügyek megoldásában való cselekvő részvételt is. Erre szükség van, nemcsak társadalmunk humánus lényege, de az objektív gazdasági viszonyok miatt is, mert csakis ezen az úton valósulhatnak meg a maguk teljességében a szocialista termelési viszonyok.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk: egyetlen területen sincs szükség arra, hogy valami *egészen mást* tegyünk, mint eddig. Hiszen az elmondottakból sok minden megvalósult már, vagy megvalósulóban van. Ha léteznek is a tömegek bevonását gátló hiányosságok (mondjuk a tanácsi vagy az országgyűlési munka bizonyos formális oldalai), egészében véve ez kétségtelenül egészségesen, eredményesen folyik, és sikerült kijavítani a régi politikával együtt járt torzításokat. Csupán arra kívánunk rámutatni, hogy fejlődésünk *új* szakasza *új* követelményeket *is* felvet, új módszerek, formák kutatását és alkalmazását *is* igényli. Ez részben azért is lehetséges, mert mindinkább módunkban áll a Szovjetunió legfejlettebb tapasztalataiból meríteni, és ezekből olyanokat is átvenni, melyek

lényegében már túlmutatnak saját viszonyainkon, a kommunizmus elemeit tartalmazzák.

Az alapok lerakása után kezdetét veszi a „betetőzés" szakasza. Ez nem egy-két hónapra vagy egy-két évre terjed, hanem — az eddigi tapasztalatok szerint — számottevő időszak. A Szovjetunióban — mint említettük — ezt a periódust kettéosztották, és ennek alapján megkülönböztették a szocializmus „alapjaiban történő felépítését" és a szocializmus „teljes felépítését". Már rámutattunk arra, hogy ennek a megkülönböztetésnek megvolt a maga létjogosultsága és jelentősége. Ezt most még azzal is kiemeljük, hogy emlékeztetünk rá: erről a problémáról folyt az SZKP és Molotov közötti első vita. Molotov azt állította, hogy 1936—1937-ben csak a szocializmus alapjait rakták még le. Később Molotov ezért önkritikát gyakorolt a „Bolsevik" című folyóiratban, és azzal védekezett, hogy kifejezése csupán pontatlan fogalmazásnak tudható be. Érvelését azonban nem fogadták el, és a XX. kongresszuson — ha név nélkül is —, de az ő koncepcióját bírálva állapították meg, hogy a fogalmak összekeverése a lényeg meg nem értéséről tanúskodik, hogy az egyes szakaszok nem helyes értékelése a távlatok hibás meghatározásához vezet.

A Szovjetunió esetében e szakasz jelentős, de mégis csak közbeeső állomás volt, amely Magyarországon — mint említettük — nem feltétlenül szükséges. Fontosnak tartjuk azonban — függetlenül a megjelöléstől — e szakasz tartalmának helyes tisztázását, mert ennek igen nagy a jelentősége.

Nemzetközi tapasztalat, hogy *éppen ebben az időszakban* igen nagy az előreszaladás veszélye. Ismeretes, hogy Sztálin szemlátomást lekicsinyelte a szocialista építés utolsó szakaszának feladatait, amikor már 1937-ben a kommunizmusba való átmenetről beszélt, vagy amikor irreálisan szabta meg a termelőerők fejlődésének irányszámait. (50 millió tonna nyersvas, 60 millió tonna acél mint olyan szint, amellyel a fejlett országok elérhetők stb.). Felléptek az előreszaladás veszélye ellen az NDK-ban az említett 1958-as KB-plénumon, Csehszlovákiában, ahol a most lezajlott kongresszus egyik központi jelszava volt: minden erővel a szocialista társadalom *továbbfejlesztéséért* és a

kommunizmusba való átmenet *előkészítéséért!*[1] (Az én kiemelésem. — *L. S.)* Ha az előbbiek mellett arra is gondolunk, hogy a Szovjetunióban még 1956-ban (!) is élesen felléptek olyanokkal szemben, akik „a szocialista építés teljes befejezéséről" beszéltek, nem tartjuk kielégítőknek az olyanfajta megfogalmazásokat, hogy a szocialista építés nálunk „még nem fejeződött be teljesen". Ez a megfogalmazás ugyanis eltakarja azt a fontos tényt, hogy valójában a szocialista építésnek egy szakaszát fejeztük be, de hátra van még ugyancsak egy teljes szakasz.

Ha ilyen nagy és reális az előreszaladás veszélye, nagy jelentősége van annak, hogy pontosan megállapíthassuk a szocializmus teljes felépítésének ismérveit. Álláspontunk az, hogy léteznek, és kell is hogy létezzenek ilyen ismérvek. Úgy gondoljuk, itt általában két dolgot kevernek össze, vagy állítanak mesterségesen szembe egymással. Azt az ismert tényt, hogy a szocializmus felepítése nem rögzíthető egy meghatározott időponthoz, naphoz, órához, és az egyes szakaszok elhatárolását.

Gyakran idézik Hruscsov fontos és ismert szavait, amelyek szerint az egyik szakaszból a másikba való átmenetet nem úgy kell elképzelni, hogy „becsukjuk az egyik ajtót és kinyitjuk a másikat", hogy „nem lehet pontosan meghatározni azt az órát", amikor az egyes országok elérkeznek a kommunizmus felső fokához. Azonban néha elfeledkeznek arról, hogy ugyanezekben a dokumentumokban az SZKP rendkívül pontosan, tudományosan meghatározta a kommunizmus alapjainak konkrét ismérveit,[2] sőt a programról szóló beszámoló még a népi demokráciákra vonatkoztatva is megállapítja, hogy „a kommunista társadalom általánosan kibontakozó építése ezekben az országokban *annak arányában* kezdődik meg, ahogy létrejönnek az ehhez szükséges feltételek"[3]. A kommunizmus általánosan kibontakozó építése a szocializmus teljes felépítésével veszi kezdetét. Az idézett szavak tehát arra utalnak, hogy a konkrét

[1] A kongresszus megállapításai félreérthetetlenek, mert nem a kommunizmus építéséről, hanem e munka előkészítéséről szólnak. Ez annyit jelent, hogy Csehszlovákiában is folytatódik a szocializmus építése.

[2] A „Kommunyiszt" éppen ezt tartja a program legfontosabb vonásának. (1961. 15. sz. 3—4. old.)

[3] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 247. old.

feltételek határozzák meg, mikor épül fel valamelyik országban a szocializmus.

Fontos ez a társadalmi viszonyok helyes megítélése szempontjából is. Mint ismeretes, a szocialista építés idején is kialakulnak már kommunista vonások, de ezek ebben az időben még semmiképpen sem válhatnak általánossá, mert hiányoznak ennek anyagi feltételei. Az emberi társadalom embermilliók közössége, akik közül egyesek fejlettebbek, mások elmaradottabbak. Mint ahogy a kapitalizmusban is sok ember magában hordja a szocializmus eszméjét, teljességgel elképzelhető, hogy a szocialista építés jelenlegi szakaszában egyeseknél már olyan előremutató vonások is jelentkeznek, amelyek a kommunista társadalomnak a jellemzői. De ez csak a legfejlettebbeknél lehetséges. A dolgozók zömére az jellemző, hogy a termelési viszonyok és a termelőerők együttes fejlődése által meghatározott létük ennél lényegesen lassabban alakítja át tudatukat. Amíg a szocializmus felépítése bonyolult feladatainak zöme nem oldódott meg, nincsenek meg az objektív feltételek a kommunizmus elemeinek *tömeges* megjelenéséhez, és ezért az ilyeneket nem állíthatjuk mesterségesen a középpontba, mert az emberiség mindig csak olyan feladatokat állít maga elé, amelyeket meg is oldhat, hiszen pontosabban nézve mindig kiderült, hogy maga a feladat csak akkor jelentkezik, ha megoldásának materiális, anyagi feltételei már léteznek, vagy legalábbis a megteremtődés folyamatában vannak. (Marx)

A jelzett kereteken belül helyes és szükséges rámutatni az átmenetek viszonylagos rugalmasságára is. Az emberi társadalmak fejlődése általában nem egyszerű aktusokban történik, hiszen nem kísérleti lombikokban zajlik, ezért itt az átmenetek sem fejezhetők ki természettudományos pontossággal. Fokozott mértékben így van ez az alapok lerakása után, *amikor már azonos típusú társadalom továbbéréséről*, és nem egy másik típusú társadalom által történő felváltásáról van szó. A szocializmus teljes felépítése, ez természetesen nem naphoz vagy hónaphoz kötött folyamat, hanem leginkább egy rövidebb történelmi szakaszként fogható fel. Az emberi társadalom bonyolultságánál fogva ez nem is lehet másként. Nem képzelhető el, hogy a termelési viszonyok, a termelőerők, a kulturális fejlődés, az élet-

színvonal *együttesen, pontosan egy napra* érik el a kívánt szintet. Annak mérlegelése, hogy e számtalan tényező *együttes szintje* mikorra elegendő ahhoz, hogy konstatálni lehessen az elért eredményt, nyilvánvalóan az ország vezetésére hivatott szervek feladata. Amikor tehát a szocializmus teljes felépítését jelző ismérvekről beszélünk, nem olyanokra gondolunk, amelyek naprakész választ adnak, hanem csakis olyanokra, amelyek a befejezést, a teljes felépülés idejét mint folyamatot — jelzik, és jelzik azt is, hogyan sokasodnak a kommunizmusba való átmenet konkrét előfeltételei, hogy intenzíven elkezdődhessék a kommunizmus építése.

A kommunizmus felső fokán sem tűnnek el az egyes országok között a termelőerők színvonalában fennállott *összes* különbségek, de a lényeges, nagy különbségek feltétlenül megszűnnek. Ezt elvileg úgy fogalmazhatnánk meg, hogy míg a szocializmus alapjainak lerakása és a szocialista társadalom felépítése *nincsen a termelőerőknek bizonyos nemzetközileg is érvényes, konkrét színvonalához kötve*, addig a kommunizmus felső fokának elérése a termelőerőknek már nemzetközileg is többé-kevésbé megegyező színvonalát tételezi fel. (Legmodernebb haladó technika, a népgazdaság villamosítása, a termelés gépesítése és automatizálása stb.[4]) Itt a termékeknek a szükségletek szerint történő elosztása a termékbőséget tételezi fel, ami meglehetősen konkrét követelmény a termelőerők színvonalával szemben. A bőség elérése minden országban viszont feltételezi a fejlettségi fokok között meglevő különbségek eltűnését is, hiszen az elvtársi együttműködés egymás vívmányainak megismerését is jelenti. Ebben a folyamatban az emberi szükségletek bővülnek, gazdagodnak, és eltekintve egyes sajátos nemzeti igényektől — közelednek egymás színvonalához.

A SZOCIALISTA TERMELÉSI VISZONYOK TOVÁBBI ERŐSÍTÉSE

A később felvetendő problémák miatt szükségesnek tartunk két előzetes megjegyzést.

1. Ha az egyes szektorok százalékos részarányát tekintjük,

[4] Lásd: A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó 1961.

nem maradt sok tennivaló a szocializmus felépítéséig, miután a szocialista szektorban dolgozik majdnem az egész felnőtt népesség. A termelési viszonyokon azonban — mint több ízben hangsúlyoztuk — nemcsak a tulajdonviszonyokat kell érteni. A termelési viszonyok — szélesebb értelemben — felölelik emellett az osztályok közötti viszonyokat, az üzemek és termelési ágak közötti kapcsolatokat, az elosztás formáját, módját, sőt a munkamegosztást és a kooperációt is. Ez utóbbiakat úgy is tekinthetjük, mint a mindenkori tulajdonviszonyok megnyilvánulásait, megjelenési formáit, vetületeit.[5] A kapitalizmusban a termelési eszközök a tőkések kezén vannak, és ez meghatározza az emberek viszonyát a termelési folyamatban (ti., hogy a tőkés kizsákmányolhatja a munkást, a gyárban rendelkezik vele, míg a munkás kénytelen eladni munkaerejét). Ez egyben megszabja a munkásosztálynak mint osztálynak viszonyát a tőkésosztályhoz, meghatározza az üzemek és gazdasági ágak közötti viszonyokat, a munkamegosztás formáját stb. A tőkés tulajdonviszonyok létrejötte után a tőkés kis- és középüzemekben még jó ideig jelen voltak a feudális, a manufaktúrára, a céhrendszerre jellemző, patriarchális családi viszonyok maradványai, ami nyomot hagyott a gazdasági viszonyokon, az osztályviszonyokon, a munkamegosztáson. Csak később alakult ki az embertelen bérrabszolgaság, s vele együtt a tőkés társadalmat jellemző gazdasági viszonyok egész rendszere.

Ehhez hasonlóan, a szocialista tulajdonviszonyok alapját képezik ugyan az emberek között kialakuló szocialista, elvtársi viszonyok létrejöttének, de nem oldják és nem is oldhatják meg egy csapásra e feladatot. Az emberek közötti új, szocialista viszony a tulajdonviszonyok átalakítása után csak fokozatosan és több ütemben szilárdul meg. A társadalmi életben még hosszú ideig jelen vannak a kapitalista termelési viszonyok maradványai, azok lerakódásai, elsősorban az emberekben, de ez természetesen tükröződik a gazdasági viszonyokban is.

A gyárak államosítása gyökeresen megváltoztatta az emberek egymáshoz fűződő kapcsolatait. Mégis, a termelésen belüli

[5] Szerintünk feltétlenül a termelési viszonyoknak ilyen széles felfogása a helyes, emellett foglalt állást legutóbb Nagy Tamás is. (Lásd: Mi a politikai gazdaságtan? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962. 32. old.)

új, elvtársi viszonyok olyan mértékben és ütemben erősödtek, ahogyan a munkásosztály képes volt kiképezni új vezető kádereit, ahogyan azok tényleges en is megtanulták új módon vezetni az ipart, amilyen mértékben megismerték a munkások az egész gyár ügyeit, kezdtek részt venni annak igazgatásában, ahogyan gyökeret vert közöttük az új termelési viszonyokat. kifejező szocialista viszony a munkához — a kezdeményezések, az újítások, a munkaverseny —, egyszóval, ahogyan a gyáron belüli viszonyok valóban visszatükrözték azt, hogy a dolgozók közös tulajdonosként, egyenlő gazdaként elvtársiasan együttműködnek. Ez a folyamat hosszú éveket vett igénybe.

A szocialista, kollektív tulajdonviszonyok létrehozása a mezőgazdaságban sem oldja meg egy csapásra az emberek egymáshoz fűződő viszonyainak szocialistává tételét. A volt egyéni paraszt a termelőszövetkezetbe történő belépéssel még nem változott meg gyökeresen, ha maga a belépés jelentős tényező is. Az emberek közötti új viszony kialakítása, a megfelelő vezetők kiválasztása, az új munka és elosztási formák meghonosítása, a parasztemberek megtanítása a demokrácia jogaira — mindez időt követel. Az államosítás, és még inkább a kollektivizálás, csak *kiindulópontja* a termelési viszonyok kialakulásának, amelyet azonban szélességben is, de főleg mélységben követnie kell egy igen összetett, sokrétű folyamatnak, amit úgy nevezhetnénk: *a termelés tényleges társadalmasítása.* A továbbiakban a kérdésnek éppen ezzel a részével foglalkozunk.

2. A másik előzetes megjegyzésben arra kívánunk rámutatni, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése nemcsak a mezőgazdaság termelési viszonyainak megváltozását jelenti, hanem roppant horderejénél fogva — és azért, mert a mezőgazdaságot ezer szál fűzi a népgazdaság többi ágához — kihat a népgazdaság összes viszonyainak alakulására. Itt egyáltalában nemcsak *mennyiségi* változás történt (hogy 90% fölé emelkedett a szocialista szektor részaránya), hanem *minőségileg* új helyzet keletkezett. Eddig gazdaságpolitikánk, az államigazgatás, de még a párt politikája is abból indult ki, hogy jelen van az országban egy igen nagyszámú nem szocialista osztály, és ennek figyelembevételével szabta meg intézkedéseit, munkamódszereit. A me-

zőgazdaság átszervezésével alapvetően és végérvényesen megváltozott a helyzet. Ennek igen mélyreható következményei lesznek.

A kistulajdonosok nagy száma miatt számos területen *alapjában* meg kellett hagyni a régi Magyarországtól öröklött — és éppen a kistermelők tömegéhez szabott — államberendezés formáit. Termelőegységeink, államigazgatási szerveink — például a pénzügyi, a felvásárlási szervek, a mezőgazdasággal kapcsolatban álló egyéb állami szervek, a járási és megyei tanácsok — a termelési, beruházási feladatok megoldásánál mindig a több millió egyéni termelőt is szem előtt tartották. E körülmény rányomta bélyegét az ipar és a mezőgazdaság, valamint általában a népgazdasági ágak közötti munkamegosztásra és viszonyokra. A helyzet megváltozásával szükségszerűen előtérbe nyomult az a feladat, hogy a kisparaszti Magyarországhoz szabott *egész társadalmi berendezésünket* fokozatosan átalakítsuk a nagyüzemi iparral és mezőgazdasággal rendelkező ország igényeihez. Ez sok évre szóló, nagy munka, melynek során számos nehézséggel kell megbirkózni. De kétségkívül napirendre kerülő, sőt lényegében már napirendre került kérdés ez, amely elől nem lehet kitérni. Ez az a széles háttér, amelyet figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy helyesen értékelhessük a termelési viszonyok fejlesztése terén előttünk álló feladatokat.

A magánszektor jelenleg 480 000 keresőt és eltartottat, ebből több mint 100 000 keresőt foglal magában. E szám nem túl nagy. E szektor fajsúlya a Szovjetunióban 1938-ban jóval nagyobb volt, sőt még jelenleg is létezik (igaz, hogy nem nagy — 1960-ban 0,2%-os terjedelemben). Az e szektorhoz tartozók nagy része becsületes dolgozó, akik a teljesen felépült szocializmusban is jogosan foglalják el helyüket. A másokat kizsákmányolók száma ugyan csekély, de — miután addigra teljesen eltűnnek a létezésüket indokoló körülmények — a teljesen felépült szocializmusban már nem maradhatnak fenn. Végső fokon nemcsak a földbirtokosokat és kapitalistákat kell megdönteni — mondotta Lenin —, hanem meg kell szüntetni *mindenféle magántulajdont is*. Bizonyos tennivaló maradt itt tehát még, de semmiképpen sem ez a legfőbb dolog.

A legfontosabb a meglevő szocialista termelési viszonyok megszilárdítása, valódi szocialista tartalommal való megtöltése. Szükség van erre még a következetesen szocialista, állami iparban is. A termelési viszonyok széles értelmét tartva szem előtt, azt látjuk, hogy részben a mezőgazdaság elmaradottsága, részben saját hibáink, a termelési kapcsolatok nem kielégítő szervezettsége miatt is, jócskán van még javítani való az üzemek közötti kooperáción, az országon belüli munkamegosztáson, az elosztási módokon, melyek még nem mindenben szocialista jellegűek.[6] Helyi vagy káros törekvések gyakran elferdítik ezeket. Ilyen szempontból igen nagy a jelentősége az üzemek mostani egyesítésének, összevonásának, ami a tulajdonviszonyok továbbfejlődését, de egyben a népgazdasági ágak közötti kapcsolatok megjavítását is eredményezi.

Külön kívánunk itt szólni a dolgozóknak az üzemen belül létrejövő viszonyairól. A termelési viszonyokon elvileg a gazdasági viszonyok *összességét* értjük, és nem az egyes emberek viszonyait. De az emberek közötti közvetlen viszonyok mégis meglehetősen hűen tükrözik nemcsak a tulajdonviszonyokat, hanem emellett az üzemek közötti kapcsolatokat, a munkamegosztás fokát, mert mindezek befolyásolják az egyszerű dolgozók helyzetét is. A társadalmi vonatkozások tehát általában „egyéni formában" jelennek meg. Ezek vizsgálata elvileg is jelentős.

Egészében véve a helyzet pozitív. Az üzemek jó részében kialakult már egy szilárd mag, a munkások törzsgárdája, akik az új szellemet képviselik. Gyáruk ügyét saját becsületbeli ügyüknek tekintik, gazdáknak érzik magukat, és úgy is lépnek fel. A dolgozók e részének szemléletét mutatja a szocialista brigádmozgalom, mely nem felső intézkedésre, hanem alulról jövő kezdeményezésre alakult, és már célkitűzéseinél fogva is (kitűnő minőségi munka, rendszeres szakmai és politikai képzés, emberi jellemformálás) kétséget kizáróan a munkához, a gyárhoz való új viszonyt, annak tudatos terjesztését jelképezi. Emellett az sem vitás, hogy a dolgozók nem kis részének még nem ilyen a szelleme, gondolkodása. Szerepet játszik ebben többféle

[6] Bizonyos szempontból ide tartozna a gazdasági kategóriák (pénz, ár stb.) tökéletesítése is, ami — mint említettük — a termelési viszonyok fejlődésének ismérve. Ezt azonban a gyakorlati oldaláról fogjuk megnézni.

ok: a munkásosztály feltöltődése nagyszámú falusi elemmel, akik magukkal hoztak sok régi vonást, különböző egyéb elemek (volt tőkések stb.) viszonylag nagy száma, és más okok.

Mindenesetre tény, hogy gyárainkban sok dolgozónál tapasztalhatók még nem szocialista vonások a szocialista tulajdonhoz való viszonyban: olyan felfogás, hogy a társadalmi tulajdon megsértése kisebb bűn, mint a magántulajdon károsítása, önzés, lopás, az üzem vagy a brigád kárára történő lógás, fegyelmezetlenség stb., és mindezek általában is hatnak az emberek közötti viszony alakulására.

Az előbbi tünetek a régi, kapitalista és az új, szocialista termelési viszonyokból fakadó tudatformák közötti harc tükröződései, és jórészt megmagyarázhatók a tudat elmaradásával. De ez nem kielégítő válasz, e jelenségek érintik a termelési viszonyokat is. Nem helyeseljük az objektív (gazdasági) és a felépítményhez tartozó (ideológiai) folyamatok néha tapasztalható merev szétválasztását. Ezek *egymásba fonódó* folyamatok. Az önzés régi tudatforma, az ellene folyó küzdelem — ideológiai harc. De a mások kárára érvényesülő önzés — eltorzítja az elosztás szocialista formájának megvalósulását, tehát az *objektív* viszonyokban is megmutatkozik. E jelenségek hátráltatják, sőt helyenként ellensúlyozhatják is a szocialista termelési viszonyok létéből eredő hatalmas előnyök érvényesülését. Ezek leküzdése tehát egyúttal a termelési viszonyok továbbfejlődését, tényleges megszilárdulását eredményezi.

Az elméleti irodalomban gyakran esik szó a termelési viszonyok (gazdasági alap) és a felépítmény változásának dialektikájáról. Ilyenkor rendszerint — és helyesen — hivatkoznak Marx szavaira, melyek szerint „mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos pontossággal megállapítható átalakulás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek az összeütközésnek tudatára jutnak és azt végigharcolják".[7] A gondolat vitathatatlanul helyes. A magunk részéről azonban a fent elmondottak miatt helyesnek tartanánk a gazdag gyakorlati

[7] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 5. old.

tapasztalatok alapján a folyamat árnyékoltabb ábrázolását, mert ez a valóságban is összetettebb, bonyolultabb. Marx az idézett helyen ti. az *összefoglaló* hatást mutatja be, a nagy vonalakban megrajzolható összefüggéseket.

Ha a termelési viszonyokon csak a tulajdonviszonyokat értjük, persze világos és egyértelmű következtetések adódnak a fenti megfogalmazásból. Ha viszont a termelési viszonyok széles értelme mellett törünk lándzsát [és Marx is használta ezt kifejezetten ilyen értelemben, amikor elsődleges, másodlagos, sőt harmadlagos termelési viszonyokról beszélt (lásd például Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Berlin. 29. old., németül)], akkor már mást is, többet is kell mondanunk. Hová soroljuk azt a folyamatot, amely alatt a tulajdonforma megváltozását *követően* ténylegesen társadalmivá válnak az emberek közötti objektív viszonyok az üzemekben vagy egyes üzemek között? Ezt a folyamatot nem tudjuk természettudományos pontossággal megállapítani, ugyanakkor nem sorolhatjuk egyszerűen az ideológiai formák közé sem. Ez *közbülső* helyet foglal el a két végpont között, *több* mint a tulajdonviszonyok puszta megváltoztatása, de még *kevesebb*, mint e folyamatok ideológiai tükröződése. Pontosabban: ez részben ideológiai tükröződés, de részben a termelési viszonyok objektív megvalósulása is. Ez a folyamat nemcsak elméletben, hanem a való életben is *összeköti* a termelési viszonyok változását a felépítmény változásával. Nézetünk szerint fontos ennek figyelembevétele a termelési viszonyok helyes felfogása érdekében.

A szocialista tulajdonviszonyok nem alakítják át *automatikusan* az emberek gondolkodását. Ezt hinni vulgáris felfogás lenne. Kézenfekvő, hogy az új viszonyok követelményeit az emberek jó része nem rosszaságból nem érti, hanem azért, mert régi tudatával azt még nem képes felfogni, és új tudata még nem fejlődött ki elég erősen. Ez az új, szocialista tudat nem alakul ki ösztönösen, ennek erősödését elő kell segíteni. Ez az egyik legfontosabb oka annak, miért került most annyira előtérbe az ideológiai munka. De ezen nemcsak ideológiai munkát kell érteni, hanem az emberek gondolkodását is formáló olyan konstruktív, gyakorlati intézkedések megtételét, amelyek például a kollektív felelősséget és érdekeltséget fokozzák. Olyas-

mire gondolunk, mint amit az NDK-ban vezettek be kísérletképpen, hogy *együttes normát* állapítanak meg egy brigád vagy nagyobb egységek számára, és ily módon kívánják fokozni a kollektív erőt. Ehhez hasonló kísérletek nálunk is folynak a szocialista brigádoknál. Különösen fontosak az olyan irányú lépések, amelyek nagyobb termelési egységek *egészénél* érvényesítik az anyagi érdekeltséget stb.

Az elmondottak még fokozottabb mértékben vonatkoznak a mezőgazdaságra, ahol a tulajdonviszonyok átalakítása csak rövid ideje történt meg, a termelés társadalmasítása pedig még igen alacsony fokú. A szocialista termelési viszonyok pozitív hatását természetesen itt is sok tény bizonyítja: a régebben alakult termelőszövetkezetek tekintélyes gyarapodása, az egy-két éve alakult szövetkezetek meglepő gyors fejlődése, a közös munkában eltöltött napok, a munkaegységek számának emelkedése, a közös, fel nem osztható alapok növekedése stb. stb. Ezek többségükben az új, szocialista termelési viszonyokkal kapcsolatos jelenségek, bár természetesen nemcsak annak hatását tükrözik.

Az előbbiek ellenére a mezőgazdaságban még jóval több a teendő, mint az iparban. A családtagokkal együtt ma még kb. 280 000 főnyi egyéni parasztság egy része kétségkívül csatlakozni fog szövetkezeteinkhez. Nagyságrendileg azonban ez talán még a kisiparosoknál is kisebb jelentőségű, mert közöttük kizsákmányolók nincsenek, a falusi népességnek pedig mindössze 7%-át teszik ki. Annál komolyabb feladatot jelent a mezőgazdaságban kialakult új termelési viszonyok szocialista tartalommal való megtöltése. Természetesen balgaság volna azt gondolni, hogy a volt egyéni kis- vagy középparaszt a szövetkezetbe történt belépésével *nyomban* szocialista emberré vált. A paraszt belépésével levetett sok régi előítéletet, de magával hozta kisparaszti lelkületének, szokásainak maradványait, melyek helyettesítése új szokásokkal, viszonylag hosszabb időt igényel. Csak ha ez a folyamat lezajlott, akkor beszélhetünk a falun is joggal és a szó teljes értelmében a szocialista termelési viszonyok tényleges megvalósulásáról, megszilárdulásáról. „A szocialista termelési viszonyok a mezőgazdaságban még nem szilárdultak meg eléggé. A termelőszövetkezetekben vannak még

nem szocialista vonások"[8] — mondotta Kádár elvtárs. — Ugyanezt a gondolatot hangsúlyozta a párt VIII. kongresszusa is.

Melyek ezek a vonások? Ilyen például a földmagántulajdon maradványa, amely biztosítja a földjáradékhoz való jogot — azaz munka nélküli jövedelmet biztosít. Igaz, hogy ez a magántulajdon már hosszú évek óta számtalan korlátozásnak volt alávetve — korlátoztuk többek között az adásvételt, a birtok felső határát — és ezért ezt csak fenntartással lehet magántulajdonnak nevezni. Ám mindezek ellenére tény, hogy a földtulajdon munka nélküli jövedelmet biztosít.[9] Jelen pillanatban e körülmény hasznos, mivel a parasztok zöme földet vitt be a szövetkezetbe, a pótlólagos jövedelem pedig a szövetkezetben végzett munkára is serkent. Semmi esetre sem gondolhatunk ezért megszüntetésére. Ha azonban perspektívában nézzük a dolgot, világos, hogy a földjáradék szerepe előrehaladásunk mértékében csökken, és a szocializmus teljes felépítésének idejére gyakorlatilag elveszti jelentőségét, mert a felépült szocializmusban nem tartható fenn munka nélküli jövedelem. A földjáradék főleg azáltal veszti el jelentőségét, hogy erősen megnő az össztermelés, és ehhez viszonyítva egyre kisebb helyet foglal el a parasztság jövedelmében.

A földjáradék valamelyest rögzíti a régi vagyoni különbségeket, különösen a teljesen nincstelenek és a földdel rendelkezők, de a volt földtulajdonosok között is, mert összege a szövetkezetbe való belépés előtti föld nagyságától függ. Így például 1961 márciusában a szövetkezeti parasztok a belépés előtti földnagyság szerint a következő kategóriákra voltak oszthatók: földnélküliek: 15,6%, 7 hold alatt: 57,8%, 7—15 hold: 22,5%, 15 hold felett: 4,6%. Az egyes kategóriáknál a földjáradék eltérő nagyságú.

Ugyanakkor fontos azt is hangsúlyozni, hogy a földjáradék részaránya *egészében véve* ma nem nagy, 1960-ban a parasztság

[8] Béke és szocializmus, 1961. 6. sz. 22. old.

[9] Érdekes megemlíteni, hogy a Szovjetunióban 1928-ban egy ideig létezett ehhez hasonló jelenség. A kolhozparasztok a bevitt földet „sajátjuknak" tekintették, és ezért létezett: „a föld utáni jövedelem" is, a kolhozok 16 százalékában. A kolhozok 1928-ban. A Szovjetunió Állami Tervhivatala 1932. 56. old. (oroszul).

jövedelmének kb. 7%-át tette ki. Ez ma nem okoz nehézséget, nem zavarja fejlődésünket, sőt segíti azt. Éppen ezt kell ma elsősorban megértenünk, mert 1961-ben sok helyütt — helytelenül — nem fizették ki a megfelelő földjáradékot, ami kárt okozott. (E helyeken nem értették meg, hogy a közösbe vitt föld az egész kollektívának is növeli a jövedelmét, méghozzá nagyobb mértékben, mint a volt tulajdonosnak.) Ha azonban perspektívában nézzük a dolgot, úgy ez a jelzett módon megoldandó feladat.

Hasonló a helyzet a termelőszövetkezetek különböző formáival is. 1961-ben a termelőszövetkezetek egy része — kb. 8%-a (319 csoport, közel 400 000 kh földdel)[10] — még nem a legfejlettebb, hanem jóval alacsonyabb típusú csoport volt, amelyekben még viszonylag széles területen léteznek tökéletesítésre szoruló, nem szocialista viszonyok. Ehhez kapcsolódva említjük meg a háztáji gazdaság bizonyos vonatkozásait is.

A háztáji gazdaságra jelenleg, de a felépült szocializmusban is szükség van. A Szovjetunióban még *most is* nagy szerepet játszik. A háztáji gazdaságok kiegészítik a parasztság jövedelmét, segítik a városi lakosság ellátását, egyszóval hasznosak. De elsősorban azzal kapcsolatban, hogy méretük *átmenetileg* a kívántnál nagyobb, némileg fékezik is a közös viszonyok erősödését. 1961-ben a háztáji gazdaságok adták a mezőgazdaság bruttó termelésének 26%-át, az állattenyésztés termékeinek 38%-át. A háztáji gazdaságokból származott 1959-ben a paraszti jövedelemnek országosan 44,7, 1960-ban 50,6%-a.[11] De egyes megyékben, és még inkább egyes termelőszövetkezetekben ez az arány még ennél is nagyobb, helyenként a 60—70%-ot is eléri. Ez természetesen nem tartósítható.

E helyzet abból adódott, hogy az állam nem vállalhatta magára egyszerre az egész nagyüzemi állattenyésztés létrehozását, mert az hatalmas beruházásokat igényel. Ezért jelenleg még különböző közbülső formák, szerződési rendszerek keretében

[10] Lásd: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1962. 133. old.

[11] Az előbbi adatok a KSH adatai, az utóbbiak *Erdei Ferenc:* A mezőgazdasági népesség társadalmi viszonyainak alakulása című tanulmánya, 23. old. alapján. (Kézirat.)

a háztáji gazdaságban nevelik az állam számára szükséges jószág nagy részét. Ma nem lehet szó semmiféle gyökeres változásról — ez csak kárt okozna —, csupán az a feladat, hogy ezeket az átmeneti, kezdeti formákat ne rögzítsük meg, hanem ahogy erre megérnek a feltételek, tovább fejlesszük a szocialista építésnek inkább megfelelő formákká.

A háztáji gazdaságok és egyéb átmeneti intézkedések rendkívül kedvezően hatnak ma a mezőgazdasági össztermelésre, növelik azt. Emellett azt is látni kell, hogy az új viszonyok, kialakítása szempontjából van bizonyos konzerváló hatásuk is. Több helyütt ez is egyik oka például annak, hogy a tagság egy része nem megfelelően vesz részt a közös munkában. Erdei Ferenc közlése szerint 1961. IV. negyedévében a termelőszövetkezeti parasztság közel egyharmada vagy egyáltalán nem dolgozott a közös gazdaságban, vagy koránál fogva csak időszaki kisegítő munkát végzett. (Pontosabban 29,5%, ami 329 028 főnek felel meg.)[12] Ennek több oka van, de az is gyakori, hogy egyeseket túlságosan lefoglal a saját gazdaság. Bonyolítja ezt még a szabadpiac megléte is. A háztáji a szocialista gazdaság része, de a parasztember, amikor eladja a szabadpiacon termékeit, sajátos módon egyesíti magában a szocialista *eredetet* a kisárutermelő *gondolkodással*, sőt nemegyszer a spekulációval, tehát a tervszerűség és az ösztönösség elemeit. A Szovjetunióban éppen mostanában érdekes viták folynak arról, összeegyeztethető-e a kolhozpiacon való eladás a szocializmussal. Ezekben arra az eredményre jutottak, hogy ez természetesen nem kommunista ideál, de gazdasági szükségszerűség, hogy fokozatosan, de nem rendeletek útján kívánatos ennek csökkentése, hogy nem kell eltúlozni, de nem is szabad lebecsülni az ilyen jelenségből származó veszélyt.

Bizonyos szempontból az is a régi viszonyok maradványának tekinthető, hogy a szövetkezetekben a fejlettebb munkaszervezési, elosztási módok mellett fejletlenebbeket is alkalmaznak (pl. családi, részes művelés stb.). Ezzel is az a helyzet, mint a háztájival: ma nagyon hasznos és fontos ezeknek a formáknak alkalmazása. Ezek nélkül ma nem biztosíthatnánk sok növény megművelését. De perspektívában ezek mértéke is csökkent-

[12] *Erdei Ferenc:* Id. mű, 10. old.

hető, mert a családi megművelési forma természetesen nem tekinthető tipikusan nagyuzemi formának.

A parasztokban mélyen gyökereznek a különböző előítéletek, a konzervatív magántulajdonosi felfogás, amelyeket csakis a szövetkezeti gazdaságon *belül* tudnak leküzdeni. A legnagyobb segítséget ehhez éppen a termelőszövetkezetek továbbfejlesztése valódi nagy termelékenységű nagyüzemekké, a nagyüzemi koncentráció és specializáció, a gépesítés, a korszerű termelés adja, mert az alakítja át gyökeresen a parasztok közötti viszonyokat. A termelési viszonyok további erősítése tehát a legszorosabban függ a nagyüzemi termelőerők kiépítésétől, a mezőgazdaság tényleges nagyüzemesítésétől. Az előttünk álló időben sem szakíthatók el tehát egymástól a termelési viszonyok és a termelőerők.

Végül néhány szót a személyi tulajdon „jövőjéről". Országunkban a személyi tulajdon kiterjed elsősorban a saját munka utáni jövedelemből szerzett, és a személyi szükségletek kielégítését szolgáló ingóságokra, lakberendezési, kulturális és kényelmi, ruházati és fogyasztási cikkekre. Felöleli ezenkívül — függetlenül attól, milyen forrásból származik — az örökséget, a hagyatékot, az ajándékozás útján birtokba került javakat és végül a háztáji — városiak esetében a kisegítő — gazdaságokat, haszonállatokkal, felszereléssel. A személyi tulajdon lényegében fogyasztási cikkekre terjed ki, de a kisgazdaságok esetében bizonyos termelési eszközökre is. Az egyes állampolgárok személyes tulajdona a szocializmus építésének folyamán egyértelműen növekedni fog méreteiben, gazdagodni összetételében, ami azért igen fontos, mert a személyi tulajdon, az egyénileg felhalmozott értékmennyiség jelenlegi viszonyaink között a termelés fontos ösztönzője.

AZ OSZTÁLYVISZONYOK VÁLTOZÁSA

A termelési viszonyok és a termelőerők fejlődésével *együtt* változnak az osztályviszonyok is. A múltban az osztályviszonyoknak a politikai harccal kapcsolatos oldalai az egyes osztályok, rétegek ebben való elhelyezkedése, állottak előtérben.

Most viszont — bár az előbbi természetesen végig fontos tényező marad — mégis a gazdasági, technikai változásokkal összefüggő átrendezések kerülnek az előtérbe. Miután a szocialista szektorhoz tartozik majdnem az egész lakosság, a továbbiakban már nem a szocialista szektor számszerű gyarapítása áll előtérben. *Az osztályviszonyokban a szocializmus teljes felépítésének idején a legfontosabb változások a két szocialista osztály egymás közötti arányaiban, továbbá külön-külön e két osztályon belül mennek végbe.* Ezek a változások igen fontosak és rendkívül sokrétűek.

A két osztály kölcsönös viszonyát az előttünk álló időszakban meghatározza a munkásosztály abszolút, és a parasztság számához viszonyított relatív növekedése. 1980-ban, az előzetes számítások szerint, a munkások és alkalmazottak teszik majd ki a keresőképes lakosságnak kb. 84%-át, a parasztság pedig csupán mintegy 16%-át. Mivel a munkásosztály társadalmunk vezető ereje, izmosodása a szocialista viszonyok további erősödésének irányában hat. A munkásosztály a legfejlettebb tulajdonnal, az állami tulajdonnal áll kapcsolatban, amely magasabb színvonalon társadalmasított, és nagyüzemibb, mint a szövetkezeti tulajdon. A munkásosztály gyarapodása a szocialista nagyüzemi vonások térhódításával jár együtt. Általában is jelentős a termelőerők fejlettsége szempontjából, mert egy ipari munkás munkája jóval termelékenyebb, mint a mezőgazdasági dolgozóé. A munkásosztály javára történő arányeltolódás — a társadalom növekvő erejének, nagyobb érettségének a mutatója.

Ami magát a munkásosztályt illeti, mindenekelőtt figyelmet érdemel belső összetétele, a termelő és nemtermelő dolgozók arányának alakulása, továbbá a munkások szakképzettségének kérdése.

Kezdjük az előbbivel. Mindenekelőtt világosan kell látnunk, mit is értünk termelő és nemtermelő dolgozókon. A múltban erről számos helytelen, hibás elképzelés, leegyszerűsített felfogás terjedt el. Csak a fizikai munkát végzőket tekintették termelőknek és azt állították, hogy a többiek mind „nemtermelők". Ez az elképzelés ellentmond a tényeknek, de a marxizmus klasszikusai álláspontjának is, annak sematikus eltorzítása. E hibás elképzelés nem megfelelő elméleti cáfolata sokban hozzá-

járult a múltban a szűkkeblű értelmiség-ellenesség elterjedéséhez, aminek maradványaitól még ma sem szabadultunk meg teljesen.

Vajon igaz-e, hogy csak a fizikai dolgozók a termelők? Nem, ez nem igaz. Ezt a nézetet már Marx is elítélte. Már ő is rámutatott arra, hogy a modern társadalomban a munkamegosztás fejlődése révén nem egy munkás végzi az összes munkaműveleteket, hanem egyre több tevékenység önállósul, és így azok már nem részei a közvetlen termelő folyamatnak. De ezek az elkülönült tevékenységek, illetve többségük ugyanúgy részei az értéktermelési folyamatnak, mint a tényleges fizikai dolgozók munkája. Ahhoz, hogy valaki termelő módon dolgozzék — mondotta Marx — nem szükséges, hogy a munkatárgyat maga vegye kézbe, elegendő, ha az illető az összmunkás része, ha annak valamilyen részfunkcióját végzi el. „A termelő munka olyan munka, amely tőkét termel."[13]

A technika fejlődése. a munkamegosztás fokozódása, az automatizálás, az elektronika alkalmazása egyre több, eredetileg termelési folyamatot alakít át alkalmazotti munkává. Szükségessé válik a termelési folyamatban bizonyos összefüggések feljegyzése, számítások végzése stb. Ezzel egyidejűleg egyes funkciók, amelyek azelőtt elkülönültek a termeléstől, a termelési szféra közvetlen elemeivé válnak. (Például tudományos intézmények, melyek eddig csak kívülről segítették a termelést.) Az előbbivel egyidejűleg megváltozik a vezető munkák jellege is. Nemcsak a mérnökök, technikusok, de a gazdasági folyamatot ténylegesen irányító egyéb vezetők is, a termelőfolyamat közvetlen részeseivé, termelő munkásokká válnak. A mérnökök, technikusok elméletileg nézve már a kapitalizmusban is termelő, sőt zömükben kizsákmányolt dolgozók, akik azonban a sajátos helyzet következtében ott egyidejűleg a tőke altisztjei is, és ily módon részt vesznek, ha nem is a dolgozók kizsákmányolásában, de a kizsákmányolás megszervezésében. A szocializmusban ez természetesen megszűnik. Ez viszont azt jelenti, hogy az alsó szintű nem fizikai dolgozók, vezetők nálunk *egyértelműen termelő munkások.*

[13] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. I. rész. Budapest 1958. 137. old.

Mindennek nemcsak metodikai, nemcsak statisztikai szempontból van jelentősége. A termelő és nemtermelő dolgozók közötti határ helyes megvonásából fontos gyakorlati következtetések adódnak. Ez egyfelől még jobban rávilágít arra, hogy mennyire helytelen volt a múltban az értelmiség egészét mereven, külön kategóriaként kezelni, más elbírálás alá vonni, mint a munkásokat, ami elvileg sem volt megengedhető, mert az értelmiség jó része feladatainál fogva már a kapitalizmusban is a munkásosztályhoz tartozik.[14] Az előbbiek másfelől arra is figyelmeztetnek, hogy a munkásosztály fogalmát statisztikailag is, elméletileg is érdemes az eddigieknél alaposabban, kimerítőbben meghatározni. A munkásosztály társadalmunk vezető ereje, egyáltalán nem lehet mellékes számunkra, hogy kik tartoznak ehhez az osztályhoz, hogy helyes ismérvek alapján állapíthassuk meg fejlődését és helyzetét.

Hogyan alakul a termelő munkások száma? Az összes dolgozókhoz viszonyítva részarányuk nemcsak nálunk, hanem a kapitalista és a többi szocialista országokban egyaránt csökken. A falu fejlődése csökkenti az önálló parasztok számát, ezáltal

[14] Pártunkban elég hosszú ideig kísértett a rosszul felfogott proletárgőg és ezzel kapcsolatban a középosztályok szerepének szektás kezelése. Helyesen jegyzi meg Balázs Bela „A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében" (Kossuth Könyvkiadó 1958.) című könyvében, hogy a harmincas években sok olyan határozat született, mely lényegében lemondott a kispolgári szövetségesekről (például a földreform követelése kizárólag a mezőgazdasági munkások és a szegényparasztok számára stb.). Ez is egyik oka volt annak, hogy a pártnak nem sikerült ebben az időben mélyen beágyazódnia a tömegek közé. Különösen súlyos e hiba, ha figyelembe vesszük, hogy 1941-ben hazánkban a középrétegek az össznépesség 28,5 százalékát — az értelmiségiekkel, tisztviselőkkel, nyugdíjasokkal együtt 38,3 százalékát — tették ki, s ez a réteg 3 617 000 főt számlált. A párt nem ismerte fel e számok tanulságait, e rétegek szerepét. A felszabadulás és különösen 1949 után, e bizalmatlanság újult erővel lobbant lángra, és az 1953 előtti években ez szinte taszította az alkalmazottak és az értelmiségiek jó részét a nemzeti összefogásból. (Lásd: *Balázs Béla:* Id. mű, 140., 147., 155., 207. old.) A fent elmondottak rávilágítanak arra, hogy e politika még a problémákat a legszigorúbb mércével mérve sem volt helyes. Ez nemcsak politikai, hanem elvi tévedésről, az osztályok rétegződésének meg nem értéséről is tanúskodik. Ennek az alapvető kérdésnek a tisztázatlansága is hozzájárult a népfront, a nemzeti egység helytelen felfogásához, és végső soron fellazításához.

egyre nagyobb paraszti rétegek kapcsolódnak be fogyasztóként a kereskedelmi hálózatba. Ezért és a növekvő igények miatt emelkedik a kereskedelmi alkalmazottak száma. A tudomány fejlődése növeli az előzetes kutatások súlyát, ez viszont szélesíti az oktatás terjedelmét. Az orvostudomány fejlődése együtt jár az egészségügyi hálózat kiterjedésével. Nő tehát az értelmiségi dolgozók aránya. Mindezek mellett nő (a kapitalizmusban is) az állam gazdasági tevékenysége, s bár ez ott főleg a kizsákmányolás fokozódásának jele, mindenesetre az államapparátus létszámának növekedésében jut kifejezésre. Számos körülmény hatására nő a nemtermelő dolgozók részaránya. Az Egyesült Államok iparában például 1899-ben az alkalmazottak az összkeresők 6, 1919-ben 19,4, 1954-ben 21,3%-át tették ki, 1957-ben a munkabér egyharmadát kapták. Kanadában 1946-ban 100 termelőre 64, 1960-ban 84 nemtermelő dolgozó jutott. A kereskedelem, pénzügy és hitel, oktatás, egészségügy, közigazgatás területén dolgozók aránya a foglalkoztatottak 46%-át tette ki. Van igazság abban a — tőkésországok marxistái által hangoztatott — tételben, hogy a gazdasági fejlődés első szakaszára a nyersanyagok kitermelése, a másodikra a feldolgozóipar, a harmadikra a szolgáltatások előtérbe kerülése a jellemző. A szolgáltatások relatíve növekvő súlya az általános gazdasági fejlettség mutatója is.[15]

A szocialista országokban hasonló folyamat játszódik le. 1951-ben a Szovjetunióban a nemtermelő dolgozók az összkeresők 13,8%-át, 1960-ban 16,8%-át, ugyanebben az évben Csehszlovákiában 17%-át, Magyarországon 15%-át tették ki. Az SZKP XXII. kongresszusán még külön is hangsúlyozták, hogy növelni kell a nemtermelő szférák súlyát. Csupán két kérdés vetődik itt fel: 1. Egészséges mértékben növekedett-e a nemtermelő dolgozók részaránya nálunk, olyan mértékben-e, amelyet teljes egészében indokolnak a törvényszerűen végbemenő folyamatok? 2. Mennyiben következménye ez a munkamegosztás

[15] E kérdésről hosszú és igen érdekes viták folytak a kapitalista országok marxistái között. Abban teljesen egységes nézetre jutottak, hogy a termelő munkás fogalmába beletartoznak a közvetlen gazdasági irányítók, vezetők is. (Lásd: Béke és szocializmus, 1960. 3., 4., 5., 6. sz.)

fejlődésének, az állam növekvő szerepének, és mennyiben a túlzott bürokráciának?

Ami az elsőt illeti: ha egészében hasonlítjuk össze a fejlett kapitalista országok mutatóit a miénkkel, úgy tűnhet, hogy igen nagy elmaradásban vagyunk. Hiszen míg a tőkésországokban 60—70, nálunk csupán 15—20 nemtermelő jut 100 termelőre. Az ilyen összehasonlításnál azonban óvatosan kell eljárni. A kapitalizmusban a nemtermelők aránya a munkamegosztás mellett más okok miatt is növekszik, az élősdi rétegek, a közvetítők, a spekulánsok, az indokolatlanul nagy kereskedelmi és bankhálózat, a hatalmasra duzzasztott erőszakszervezet révén is. Ahhoz, hogy helyes képet kapjunk, el kellene választani az előbbit az utóbbitól, ami a gyakorlatban rendkívül nehéz. Mindenesetre tény, hogy a 100 termelőre jutó 60—70 nemtermelőből egy nem jelentéktelen rész a kapitalista viszonyok és nem technikai okok következménye. Viszont az is tény, hogy mindezeket a torzító körülményeket kiküszöbölve is fejlettebbek a szolgáltatások a kapitalizmusban, mint nálunk. Egészében véve növelnünk kell tehát a jövőben ezeknek az ágaknak a részarányát. Egyébként ilyen irányú fejlődést irányoznak elő terveink is. 1949-ben az ipari, építőipari és mezőgazdasági keresőknek 71%-a, 1960-ban már csak 66%-a dolgozott kifejezetten az anyagi termelés ágazataiban, 1980-ra pedig ez az arány tovább csökken, kb. 61%-ra.

Ez nem azt jelenti, hogy a jelenlegi nemtermelő létszám teljes egészében egészséges és indokolt. Ennek megállapításához azt is meg kellene vizsgálnunk, kikből tevődnek össze a nemtermelők, milyen szerepet játszanak az értéktermelés folyamatában. Zömük feltehetően a munkamegosztás fokozódása révén, tehát szükségszerűen keletkezett. De ugyanolyan biztos, hogy egy másik rész a munka nem kellő megszervezéséből adódott. Ezért, miközben egészében véve növeljük a nemtermelők fajlagos súlyát, ezzel egyidejűleg arra kell törekedni, hogy egyes területeken csökkentsük a nem indokolt létszámot.

A nemtermelő dolgozók részarányának növekedése az emberek közötti viszonyok fejlettebb fokaként is felfogható. A munkamegosztásnak e formája közvetlenebbé és szorosabbá teszi a társadalom tagjainak egymáshoz fűződő kapcsolatait, a között-

tük fennálló kölcsönös feltételezettséget. Ennyiben e folyamat a társadalmasítottság magasabb foka, a társadalom kulturáltságának, életkörülményeinek magasabb szintjét jelzi. De van a dolognak másik oldala is.

A nemtermelő dolgozók magatartásában sok a munkásétól távol álló vonás. A nemtermelő szférákban elkerülhetetlenül mások, a gyári munka jellegétől erősen eltérőek a munkakörülmények. Nem arról van természetesen szó, mintha a kereskedelemben, a szolgáltató ágazatokban, a szórakoztató ágakban dolgozók kevesebbet tevékenykednének, dolgoznának. Akadnak eladók vagy szolgáltatási dolgozók, akik fizikailag is nehezebb munkát végeznek, mint nemegy fizikai munkás. Ennek ellenére tény, hogy ezekben az ágazatokban kötetlenebb, más a légkör, mint a vasfegyelmet, pontos szervezettséget követelő gyárban. Itt szükségszerűen — tehát nem az emberek rossz tulajdonságai miatt — nagyobb tere van a kispolgári szabadosságnak, fegyelmezetlenségnek, olyan vonásoknak, melyek káros voltára Lenin gyakran figyelmeztetett. Ilyen szempontból a nemtermelő ágazatok fajsúlyának növelése némileg nehezíti a valóban szocialista viszonyok erősödését. Ezt a veszélyt fokozott, és e körökre különös figyelmet szentelő politikai munkával lehet és kell ellensúlyozni.

A nemtermelő ágak súlyának növekedése bizonyos vonatkozásaiban összefügg a fizikai és a szellemi munka közötti különbségek csökkenésével is. Ha szemügyre vesszük az itt dolgozók munkáját, azt látjuk, hogy — a kimondottan értelmiségi foglalkozásúaktól eltekintve — legnagyobb részüknek munkája sajátos *átmeneti esetet* képez a fizikai és szellemi munka között. A kereskedelmi eladó a fizikai erőkifejtés mellett adminisztrál is, leltárt készít stb., a kórházi ápolónők, idegenvezetők munkája pedig jellegét tekintve tipikusan „közbülső" helyet foglal el.

A nemtermelő ágazatokban nagyobb igények jelentkeznek a képzettség fokával szemben és magasabb az átlagos színvonal. 1960-ban például a dolgozók közül az iparban 7,3%, a kereskedelemben 10,8, a közlekedésben 9,2, a szolgáltatási ágazatokban 11,5% érettségizett.[16]

[16] Népszámlálás, 1960. 7. köt. anyaga kéziratban.

Az előbbiek bonyolultabbá is teszik a világos elhatárolást, s tápot adnak az olyan nézeteknek, amelyek szerint a képzettség, a diploma különböztetné meg a termelőket és a nemtermelőket egymástól. Ez azonban tévedés. Ez a nézet a munka konkrét jellegének és értéktermelő oldalának összekeveréséről, ill. leegyszerűsített felfogásáról tanúskodik. Itt a fogalmak világos használatára kell ügyelni. A „fizikai dolgozó" kifejezést nem szabad azonosítani a termelő munkás fogalmával, a nemtermelő dolgozót pedig az értelmiséggel. A munkásosztályhoz, illetőleg a termelő munkásokhoz történő sorolás elvi, gazdaságpolitikai szempontok szerint történik. Ez fontos a politikai tisztánlátás, a gazdaságpolitika elvi irányai miatt. A fizikai és szellemi munka közötti különbség azonban már nem politikai, hanem elsősorban gyakorlati, technikai szempontból vetődik fel. Még ha a munkásosztályhoz tartozónak tekintjük is a szellemi munkások egyes csoportjait, a végzett munka *jellege* szerint akkor is meg kell különböztetnünk az irányító munkát a tényleges fizikai tevékenységtől. A fizikai és a szellemi munka tekintetében viszont éppen arra kell törekednünk, hogy a fizikai munka *jellege* is mindinkább megközelítse a szellemi munka jellegét, amit csakis a termelés korszerűsítésével és a dolgozók képzettségének növelésével érhetünk el.

Még bonyolultabb a helyzet a mezőgazdaságban. A nagy előrelépés megtörtént — a parasztság zöme termelőszövetkezeti tag lett. De hátra van meg a szövetkezeti parasztosztály tényleges kialakítása. Ennek igen fontos, talán legfontosabb feltétele: a parasztság belső összetételének gyökeres átalakítása. Az átszervezés idejéig a parasztság egyes rétegei nem a munka jellege, hanem lényegében csak a tulajdon nagysága szerint különböztek egymástól. A tízholdas, ötholdas vagy nincstelen paraszt azonos típusú munkát végzett, a különbség közöttük csak az volt, hogy többet vagy kevesebbet dolgoztak, illetve kerestek. Még a nagygazda sem volt kivétel ez alól (ha dolgozott). A paraszti munka egységes és — hozzátehetjük — *egységesen elmaradott, primitív munka* volt. A végzett munka fajtái alapján szinte kategóriákat sem lehetett felállítani, mert a paraszti munkának univerzális jellege volt: mindenki mindent csinált. Az első és leggyökeresebb változás e téren (természetesen a

termelési viszonyok megváltozása *mellett*), hogy a falusi munkában kezd kialakulni egy többé-kevésbé stabil, szakmák szerint is megkülönböztethető munkamegosztás.

A mai faluban már világosan megkülönböztethetünk egymástól három réteget: a szövetkezeti parasztokat, a mezőgazdasági munkásokat és a különböző fokú vezetőket (szakembereket). 1961-ben a mezőgazdasági lakosságnak kereken kétharmada volt tsz-tag, közel egyötöde munkás és közel 2%-a vezető szakember vagy adminisztratív dolgozó. (A pontos számok: tsz-tag 1 182 900 [64,5%], mezőgazdasági munkás 321 000 [17%], mezőgazdasági alkalmazott 36 000 [1,8%].) Különösen figyelemre méltó, hogy e rétegeződés alapja már nem a tulajdon, hanem a szakmai képzettség. Vonatkozik ez elsősorban a mezőgazdasági munkásokra. 1930-ban a mezőgazdasági munkások, napszámosok, valamint a cselédek együttes száma 1 824 000 volt, a mezőgazdasági népességnek kereken 41%-a. 1961-ben a mezőgazdasági munkások száma 321 000 volt, de ez már jellegében teljesen új réteg. Míg 1930-ban mezőgazdasági munkáson általában paraszti foglalkozású egyént kellett érteni, addig napjainkban a mezőgazdasági munkás elnevezés meghatározott, szakirányú elfoglaltsággal bíró, nagyrészt szakmunkát végző dolgozót jelent. Közülük kereken 150 000 fő, 45,2%-uk dolgozik állami gazdaságban, 36 000, 11,4%-uk gépállomáson, 43 400 fő, 13,4% erdőgazdaságban, s végül mezőgazdasági szakvállalatoknál 11 200 fő, 3,4%-uk. Ez a réteg már igen sokban hasonlít az ipari munkásosztályra, annak falusi osztaga.

Nem ennyire előrehaladott, de mégis megindult az ipari jellegű vagy ahhoz hasonló szakmásítás a termelőszövetkezeti tagok között is. 1961 végén a tsz-tagoknak kb. egynegyede (pontosan 21,9%-a, azaz 244 637 fő) már az ipari munkásokhoz hasonlóan, rendszeresen, egész évben azonos munkakörben dolgozik (építkezés, segédüzemek, állattenyésztés, kertészet stb.). Viszont a tsz-tagoknak közel fele — 45,9%, 511 306 fő — csak a szántóföldi növénytermelésben vesz részt, tehát átlagban 6—8 hónapon keresztül dolgozik és akkor sem egyenletes mértékben. Végül a tsz-tagoknak 2,7%-a, 30 274 fő dolgozik a szakvezetésben és az adminisztrációban, természetesen ugyancsak

állandó munkahelyen.[17] Ezt nagy horderejű változásnak, vagy pontosabban egy ilyen változás kezdetének lehet tekinteni. A parasztságnak ez az „átrétegeződése" önmagában is nagy lépés a falu és a város közötti különbségek csökkentésének útján. Hiszen az a közel 570 000 falusi dolgozó, aki ma már állandó, többnyire meghatározott szaktudást kívánó munkát végez, s ezzel az ipari munka jellegéhez hasonló helyzetbe került, már joggal vonható bizonyos szempontból és bizonyos mértékig az ipari munkással egy kategóriába. E számokból viszont a még hátralevő feladat nagysága is jól látszik, mert a paraszti munka *zömében* még csak ezután válik állandó jellegűvé, a specializálódás (például csak bizonyos növények megmunkálására) csak ezután jöhet létre.

Végül megemlítjük, hogy a fent jelzett főbb rétegek mellett van még egy csoport, melyet „közbülső" rétegnek nevezhetnénk. Azokról van szó, akik a faluról az iparba mentek dolgozni, de a családnak (főleg öreg szülőnek) megmaradt háztáji földjén továbbra is dolgoznak, és azokról, akik az iparban dolgoznak már régebben, de emellett van kisegítő gazdaságuk is. Mindkét kategóriára jellemző, hogy *személyükben* a szocialista szektorhoz tartoznak, de tevékenységük egy része kisüzemi. 1961-ben a háztáji gazdaságok 26%-a mellett a kisegítő gazdaságok a mezőgazdasági bruttó termelésnek 9%-át adták, együttesen tehát 35%-ot. E réteg súlyát jelzi az is, hogy amíg 5,5 millió a *csak* munkabérből, 2,2 millió a *csak* paraszti jövedelemből élők száma, addig kereken 2 millió főre tehető az a réteg, mely kettős jövedelemmel rendelkezik. E csoport létezése természetesen bonyolítja a problémákat.

Nemcsak arról van szó, hogy a mezőgazdasági termékek 35%-át jelenleg kisüzemi módon állítják elő, hanem arról is, hogy ezek az emberek csak fél szívvel vannak munkahelyükön, bevisznek a gyárba a falusi konzervativizmust, bizonytalan-

[17] E kérdés elemzésénél felhasználtuk a Hegedűs András: A falusi munkaviszonyok szociológiai vizsgálatáról, Mód Aladárné—Szabadi Egon: A parasztság jelenlegi helyzete, létszáma, jövedelme és fogyasztása, Fukász György—Szántó Miklós: A falu kulturális viszonyai című tanulmányokban közölt tényeket. Kézirat gyanánt. Valamint Erdei Ferenc idézett írását. 7., 9., 11. old.

ságot, ők a vándorló szellem terjesztői stb. Ez a mérleg negatív oldala. Pozitív hatást is kifejthetnek azonban akkor, ha városi tapasztalataikat, igényeiket beviszik a faluba, ha segítik a falu kulturális haladását, és — ez nyilván a legfontosabb — növelik a család pénzjövedelmét. 1960-ban az egy főre jutó személyes rendelkezésű jövedelem reálértéke az ilyen családoknál megközelítőleg havi 100 Ft-tal volt magasabb a csak paraszti jövedelemmel rendelkezőknél. E gazdaságok termelését ma nem nélkülözhetjük és helyettesíteni sem tudnánk. Ezért nem gondolhatunk semmiféle gyökeres változásra. Ha azonban elvileg és perspektivikusan nézzük a dolgot, ha összevetjük a pozitívumokat a negatívumokkal, úgy gondoljuk, a mérleg nyelve egyértelműleg a negatív oldalra billen — elsősorban a termelés szempontjai miatt. A kétlaki munkás nem maradhat örökké kétlaki, mert mégiscsak két munkát végez, ami túlságosan fárasztó, fékezi művelődését stb. stb. Perspektívában ez tehát megoldásra váró kérdés.

Az osztályszerkezet megváltozása elősegíti a falu és a város közeledését is. Ez a folyamat csak épp hogy elkezdődött, de már így is magával hozta a falunak a korábbi állapothoz képest gyorsabb kulturális fejlődését. A mezőgazdasági munka megváltozása és a parasztság kulturális felemelkedése a legfontosabb mutatója annak, hogy nálunk már *valóban csökkent* a falu és a város közötti különbség. Ami a kulturális színvonalat illeti: a községek kulturális, művelődési ellátottsága abszolút mértékben, és a városokhoz viszonyítva relatíve is javult. A községekben lényegesen gyorsabban emelkedik a tv-, a rádióelőfizetők, a mozi- és színházlátogatók száma, mint a városban. Jellemző példa, hogy Budapesten összesen 45, a vidéki városokban 159, a községekben 613 általános iskolának van televíziója. Majdnem azonos az egy tanítóra jutó tanulók száma: Budapesten 21,8, vidéki városokban 23,9, községekben 25,6.[18] Hová soroljuk a kétlakiakat — teszi fel a kérdést az említett tanulmány —, hiszen a mezőgazdasági népességnek kb. 20%-a él városban, a községi lakosoknak viszont kereken a fele nem

[18] Az eddigi adatok Fukász—Szántó tanulmánya 10., 11., 12. stb. old. alapján és Mód Aladárné—Szabadi Egon idézett tanulmánya, a KSH-anyag 3., 7. old.

mezőgazdasági dolgozó. Továbbá kimutatja, hogy a községi és városi lakosok közötti különbségek egyértelműen csökkennek, viszont ugyanakkor növekszik a *községeken belüli* színvonalkülönbség, a paraszti és nemparaszti lakosok között.

Ha a falu és a város közötti különbségek szempontjából ítéljük meg a dolgot, nézetünk szerint a felvetett kérdés egyértelműen eldönthető. Ebből a szempontból feltétlenül a községi lakosságot kell alapul venni. A községi lakosoknak az a része, mely nem a mezőgazdaságban dolgozik, eredetileg feltehetően paraszti foglalkozású volt. Nem valószínű, hogy eredetileg is gyári dolgozó a községbe költözzék lakni. Ez a réteg tehát a szocialista átalakulás révén került más munkakörbe, ami az *ő számára ugrásszerű szakmai és kulturális fejlődést jelentett.* Ugyanakkor csak félig szakadt még el a falutól, hiszen ott lakik. E kétmillió ember kulturális fejlődése lényegében a falusi lakosság kultúrszínvonalának emelkedését tükrözi, tehát egészében a falu és a város közötti különbségek csökkenését.

Több jel azonban arra int, hogy a különbségek csökkenését ne túlozzuk el. A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a falusi lakosságnál még mindig az általános iskola VI. osztályának szintje jelzi az átlagos képzettséget. 1960-ban a hét év feletti lakosságnak a városokban 33,7, a községekben 45%-a végzett 6—7 osztályt, az érettségizettek aránya pedig 6,5, illetve 2,1%. (*Adatok:* Népszámlálás, 1960. 5. Demográfia kötet. 77. old.) A fizikai dolgozók között még nagyobb az eltérés, falun hatszor kevesebb az érettségizettek száma, mint városon.

A mezőgazdasági termelésnek az előbbiekben körvonalazott erős kisüzemi vonásai hátrányosan befolyásolják a kulturális fejlődést is. Ez abban is mutatkozik, hogy falun kevés az érettségit *igénylő* munkakörök száma, tehát alacsony az ebbe az irányba ösztönző erő. Elgondolkoztató az említett tanulmány egyik fő konzekvenciája, mely úgy hangzik, hogy „sem a termelés szükségletei, sem az anyagi érdekeltség, sem pedig a falvak jelenlegi kulturális és civilizációs ellátottsága nem vonzza ottani letelepedésre az érettségizet fiatalokat".

Bizonyos közeledési tendencia tapasztalható az életszínvonal terén is. A KSH adatai szerint 1958-ban az iparban foglalkoz-

tatottak havi átlagkeresete 1556 Ft, a kereskedelmi dolgozóké 1313 volt, a mezőgazdaságban pedig 1250 Ft volt a havi átlagkereset. 1960-ban az állami szektorban dolgozók átlagkeresete az egész iparban 1638 Ft, a kereskedelemben 1409 Ft, a mezőgazdaságban 1393 Ft volt. Az utóbbi években a parasztság fogyasztásának reálértéke 16—20%-kal volt alacsonyabb, mint a munkások és alkalmazottak reáljövedelme, de csupán 8—10%-kal kevesebb, mint a munkásoké. Megjegyezzük, hogy csak az utóbbi számot tekinthetjük reálisnak. Ha a parasztság jövedelmét a munkások és alkalmazottak átlagos jövedelmének szintjéhez mérjük, az összes magas fizetésű alkalmazottak keresete növeli az átlagos szintet, s ez torzítja az összehasonlítást.

Azt is figyelembe kell venni továbbá, hogy a háztáji gazdaság termékeit sohasem lehet teljes pontossággal kiszámítani. Itt elég nagy eltérések is lehetségesek, és ezek az eltérések csak felfelé módosíthatják az átlagot. Csak egy példát. Megállapítható-e pontosan a házkörüli baromfiak száma (mely egyébként év közben akár meg is háromszorozódhat), vagy pedig a tojáshozam? Legyen csak két tyúk, melyet nem számítottak bele a statisztikába — amelyek átlagos tojáshozama évi 100 db —, ez már maga 200 tojást, az átlagos szabadpiaci árviszonyok mellett mintegy 400 forintot jelentene. Világos, hogy a munkásoknak semmiféle ehhez hasonló külön jövedelemforrásuk nincsen. Ezek lehetséges — és szerintünk nagyon valószínű — módosítások. Bárhogy is áll a dolog, ha a 8%-os különbségből indulunk is ki, ahhoz a nyomorhoz képest, amely a magyar falvakat a múltban jellemezte, ez mindenképpen a várossal szemben fennállott elmaradás igen nagy csökkenéséről tanúskodik.

A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE

A termelőerőkkel kapcsolatos problémák részletes elemzése itt nem célunk. Úgy hisszük, ennek értelme sem volna. Érvényben levő ötéves tervünk (1965-ig), és legutóbb a pártkongresszus, konkrétan és részletesen megjelölik azokat a feladatokat, melyeknek teljesítése szükséges. Arra nincs módunk, hogy ki-

merítőbben foglalkozzunk e kérdésekkel, annak pedig, hogy elismételjük a mondottakat, nem lenne értelme. Ezért úgy érezzük, az említett dokumentumok felszabadítanak bennünket e kötelesség alól és megadják a lehetőséget, hogy két kérdéscsoportra összpontosítsuk figyelmünket: 1. a termelőerők fejlődésének néhány elvi vonására; 2. az eddigieknél valamivel részletesebben annak vizsgálatára, milyen színvonal elérése volna kívánatos vagy szükséges a szocializmus teljes felépítéséhez. E feladatokat így is megfogalmazhatnánk: mit kell tennünk az ország termelőerőinek *tényleges nagyüzemivé tétele* végett, ami lényegében ugyanazt jelenti. Ha sikerül ezt közelebbről meghatároznunk, ezzel egyidejűleg megjelöltük a szocializmus felépítéséhez szükséges tennivalókat is.

A szocializmus felépítésének időszakában uralkodóvá kell válnia, ha nem is a kapitalizmusnál magasabb színvonalon, de legalább a fejlett tőkésországok átlagos szintjén a gépi nagyipari termelésnek. Ezekhez az országokhoz kell tehát mérnünk tennivalóinkat, de igen körültekintően, nem statikusan, hanem a strukturális változások figyelembevételével, szem előtt tartva például az acélgyártás fejlődési ütemének csökkenését, más ágak előretörését stb.[19] E folyamatokat, továbbá a saját lehetőségeinket is figyelembe véve kell elérnünk országos méretekben a nagyüzemi szintet. Mit jelent ez konkrétabban?

A nagyüzemi módszerek nálunk az iparban sem foglalnak el kizárólagos helyet. Egészében a nagyüzemi termelés a legfejlettebb szintet itt éri el, de emellett jelen van még a kisüzemi munka is. A magánszektor 1960-ban kb. 83 050 fővel az ipari termelésnek közel 3%-át adta, de egyes szakmákban jóval többet is. Ebből a szempontból itt kell megemlíteni a helyi ipart is, mely az ipari termelésnek 6—7%-át adja. Sem az előbbi, sem az utóbbi nem tekinthető „nagyüzemi termelésnek". E kettőre nem mondhatjuk nyugodt lelkiismerettel, hogy „nagyüzemi terme-

[19] Joffe akadémikus szerint az első világháború előtt az acéltermelés az átlagos ipari termelésnél gyorsabb ütemben, a két világháború között azzal azonos ütemben nőtt, a második világháború után viszont lemarad az ipari termelés átlagos növekedési szintjétől.

lés". A helyi ipar vitathatatlanul szocialista ipar, de nem annyira vitathatatlan a nagyüzemi jellege. Zömében elavult felszereléssel, korszerűtlen kisüzemi módszerekkel, nem gazdaságosan termel. A helyi ipar adja például a bútortermelés közel egyharmadát, de ezt lényegében korszerűtlen és drága módon állítja elő, ami a népazdaságnak semmiképpen sem előnyös. Az imént mondottakkal természetesen a legkisebb mértékben sem kívántuk kétségbe vonni a helyi ipar fontosságát, szükségességét. Az iparnak e formája fontos is, szükséges is. De a fentemlített jelenség, a túlnyomóan kisüzemi jelleg — hiba. Részletesebb elemzés nélkül is indokoltnak tűnik annak megállapítása, hogy az iparnak egy részében még nem váltak uralkodóvá a nagyüzemi termelési módszerek. A magán- és a helyi iparban (együttesen a bruttó termelés több mint 10—11%-a) tehát még nem fejeződött be a termelés tényleges társadalmasítása.

De nem állítható ez még magáról a gyáriparról sem. Egyes ágai igen fejlettnek mondhatók, míg mások viszonylag elmaradottak. Különböző felmérések azt mutatják, hogy üzemeinkben a termelt érték nagy részét, helyenként 50%-át nem nagyipari módszerekkel állítják elő. S ez vonatkozik az előbbinél nagyobb mértékben a népgazdaság többi ágaira is. Vajon elmondhatjuk-e, hogy a gépi nagyüzemi termelés vonásai határozzák meg közlekedésünket? Egyfelől igen. A kocsi- és mozdonypark bizonyos korszerűsítése elkezdődött (a villamos Dieselmozdonyok), a légi és a folyami közlekedés nemegyszer a legfejlettebb eszközöket alkalmazza. Ugyanakkor az is tény, hogy a közlekedésben (szállításban) az alapvető munkák zöme, elsősorban a rakodás, az árumozgatás, kézi munka. Ez lassítja és drágítja a szállítást. 1960-ban Magyarországon a teheráruk átlagos óránkénti mozgássebessége 13,1 km volt, ezzel szemben az NDK-ban 16,7 km, Romániában 16,5 km. Ennek megfelelően nálunk egy nap alatt átlagosan mintegy 150 km-es utat, Csehszlovákiában több mint 200 km-t tesz meg a teheráru. A közlekedésről tehát nem mondható még el, hogy abban a korszerű, nagyipari módszerek *uralkodnának*. A mezőgazdaságról pedig természetesen még kevésbé.

Mindez nem csökkenti hatalmas eredményeink súlyát, viszont rávilágít egy fontos problémára. *A szocializmus alapjainak lerakása után egyik legégetőbb belső ellentmondás a fejlett nagyüzemi és a még megmaradó kisüzemi termelési mód közötti ellentmondás.* Ez az ellentmondás azelőtt elsősorban úgy jelent meg, mint az ipar egészének nagyüzemi jellege, valamint a mezőgazdasági kisárutermelés közötti ellentét. Az előbbiből megoldódott a tulajdonviszonyok közötti ellentmondás, mivel a tulajdonviszonyok most az egész népgazdaságban *azonos típusúvá váltak.* De nem oldódott még teljesen meg a nagyüzemi és kisüzemi termelés ellentéte, mely most a termelőerők sajátos belső ellentmondásaként nyilvánul meg. A szocializmus felépítésének egyik nagyon fontos feladata lesz a termelőerők e belső ellentmondásának a megoldása, a nagyüzemi módszerek elterjesztése a népgazdaság egészében. Ez azért fontos, mert nyilvánvalóan nem férhet meg sokáig egymással a nagyüzemi technika, az automatizálás a kisüzemi kézi munkával, akár a helyi és magániparban, akár állami üzemekben; a fejlett villamos vontatású mozdony — a kézi rakodással.

Mint látható, jelenlegi anyagi-műszaki bázisunk még nem felel meg a felépült szocializmus követelményeinek. Ez ismét alátámasztja a műszaki bázisról elvileg mondottakat, és teljesen megfelel Lenin felfogásának, aki hangsúlyozta: csak akkor győzünk véglegesen, ha villamosítjuk az *egész* országot, ha az ipar és a mezőgazdaság alá nagyüzemi bázist építünk. A Szovjetunióban is ez volt a helyzet, *azért* volt szükség *az alapok lerakása után* a műszaki bázis erősítésére, mert az „még nem felelt meg a szocialista termelési viszonyok lehetőségeinek"[20]. Világos tehát, hogy legfőbb feladatunk a nagyüzemi termelés egyeduralkodóvá tételével ennek az összhangnak a biztosítása.

Ez elvileg vitathatatlan, de gyakorlatilag a rendkívül bonyolult kérdések egész sorát veti fel. Nézzük a villamosenergia-ellátottságot. A fentiekben idézett adatok villamosenergia-ellátottságunk viszonylagos elmaradottságát tükrözték. Tény, hogy

[20] Az SZKP története. Kossuth Könyvkiadó 1959. 508. old.

az iparunk egészében és annak egyes ágaiban, az egy munkásra jutó energia-ellátottság tekintetében nem értük el a szocialista országok átlagát. Viszont az is tény, hogy Magyarország viszonylag szegény az energiahordozókban, hogy saját energiatermelésünk drága. Ez bizonyos kereteket szab meg egyes területek (például a vasút) villamosítása terén, s ezért a már idézett mutatók nem teljesen reálisan fejezik ki a technikai szintet. Sajátos és igen nehéz ellentmondással van tehát dolgunk. Az egy főre jutó energiamennyiséget feltétlenül növelnünk kell ahhoz, hogy országosan „nagyüzemi szintet" érjünk el. Ez viszont a nagytételű import mellett *a saját fűtőanyag-termelés növelését is igényli,* ami igen költséges, kevéssé gazdaságos. Elérhetjük-e ilyen körülmények között egyáltalában a fejlett országok szintjét, vagy elvessük-e inkább a villamosenergia-ellátottság mutatóját mint mércét?

A helyzet az, hogy az energia-ellátottsági mutatót nem vethetjük el, mert az — akár tetszik ez pillanatnyilag nekünk, akár nem — objektíven létező mérce. A tudomány mai állása szerint nincsen másfajta hajtóerő, mely pótolhatná a villamosenergiát. Hajtóerő nélkül pedig nem létezhet gépi termelés.

Az a rendkívül bonyolult kérdés állt tehát előttünk, hogy megoldjuk a nagyuzemi termelés igénye és az energia szűkös volta közötti ellentmondást. Részletes tanulmányt igényelne ennek teljes kifejtése, itt csak e probléma egyes oldalainak megvilágítására szorítkozunk. Először magáról a mutatóról: A fejlettségi színvonal nemzetközi összehasonlításánál helyesebbnek és pontosabbnak látszik ha nem az egész ipart, hanem elsősorban az egy gépipari munkásra jutó energiamennyiséget vesszük alapul. A gépipar minden szocialista országban — nagyságrendileg is — a legfontosabb iparág, s itt már csak ezért sem tekinthetünk el az energiaellátottság szükséges fokának figyelembe vételétől. Az egy gépipari munkásra jutó energia mennyisége továbbá nagyjából hűen tükrözi a termelési szintet is. 1958-ban Csehszlovákiában 3,9, Magyarországon 2,4 ezer kWó enrgia jutott egy gépipari munkásra, tehát Csehszlovákiában kb. 60%-kal több. Nagyjából ugyanennyi a különbség — különböző számítások szerint — a két ország között a munka termelékenységének szintjében is. A mutató elemzésénél meg kell

továbbá különböztetni a villamos energia motorikus felhasználását az egyéb felhasználástól, mert ez (a meghajtóenergia) függ össze a legközvetlenebbül a gépesítettség fokával, a felhasználás gazdaságosságával stb.

A mutatók legpontosabb számbavétele mellett is látni kell, hogy az egy főre jutó energia mennyisége még öt-tíz év múlva is elmarad a fejlett országok szintjétől. Ezért oly fontos az energiával való takarékosság egy-egy üzemben, de népgazdasági szinten is pl. egyes igen energiaigényes iparágak részarányának csökkentésével. (Ahogyan semmit sem, ezt sem szabad abszolutizálni, mert pl. a vegyipar is az energiaigényesebb iparágak közé tartozik, de mégis szükséges a lehető leggyorsabb fejlesztése.)

A termelési struktúra változását mi annyiban vizsgáljuk, amennyiben az összefügg a szocializmus felépítésének konkrét céljaival. A népgazdaság optimális struktúrájának kialakítása természetesen ennél jóval tovább tartó, hosszú időt igénylő feladat.

Már az energia-ellátottság vizsgálata is megmutatta, hogy a korszerű termelési szint elérése Magyarországon lehetetlen a termelési struktúra megváltozása, — például az energiaigényes ágak részarányának csökkenése nélkül. A Szovjetunióval megkötött alumínium-egyezmény egy erősen energiaigényes munkafolyamat alól mentesítette a magyar ipart. 1960-ban 50 000 tonna alumínium termelése hazánkban a felhasznált ipari energia 18%-át vette igénybe. A néhány év alatt elérendő 165 000 tonnás alumínium-termelés tehát — egyébként azonos körülményeket feltételezve — az ipari villamos energiának több mint 50%-át igényelte volna.

Viszonylagos nyersanyag-szegénységünk mellett továbbá oly módon érhetünk el fejlett szintet, ha növeljük a kevés anyagot, de sok munkát — különösen szellemi munkát — igénylő termékek arányát, feltételezve persze ezek korszerű gyártását. Az ilyen irányú átalakulást lassítja jelenleg nyersanyag-helyzetünk is. Ipari fejlődésünkkel párhuzamosan egyre növekednek nyersanyag-gondjaink. Míg ma a fűtőanyag- és energia-szükségletünk egynegyedét, addig 1980-ban már közel felét fedezzük majd be-

hozatalból, és emellett még maximálisan fokozzuk saját nyersanyag-termelésünket is. Ennek következtében az ipari termelés egészén belül a kitermelő iparágak részaránya alig változik. Míg 1960-ban termelési érték szerint 35,3% volt a kitermelő iparágak részaránya, addig 1980-ra ez 33,1%-ra csökken (előzetes számításik szerint). Összehasonlításképpen: Csehszlovákiában ez az arány 1958-ban 28,6% volt.

Ez a körülmény bizonyos mértékig nehezíti iparunk általános színvonalának emelését. Valamennyi fejlett tőkésországban az ellenkező folyamatot figyelhetjük meg: a kitermelő iparágak részarányának állandó csökkenését, a feldolgozó ipar részarányának növekedését. Az ENSZ adatai szerint a világ ipari termeléséből 1938-ban a kitermelő iparágak részaránya 12,4% volt, 1948-ban 11%, 1958-ban 9,9%. Mivel a kitermelő ipar tőkeigényesebb és kevésbé termelékeny, azért e folyamat meggyorsítja ezeknek az országoknak a fejlődését. Fordítva: a kitermelő ágak nagy súlya — érthető okokból — lassítja a fejlődést.[21] 1960-ban nálunk — a meglevő berendezést alapul véve — 100 forint értékű végtermékre az alapanyag-iparban 59,1, a gépiparban 17,6, a könnyű- és élelmiszeriparban 23,3 forint bruttó értékű állóalap jutott. 100 forint érték megtermeléséhez az alapanyag-gyártó iparágakban *több mint háromszor annyi* termelő berendezésnek kellett tehát rendelkezésre állnia, mint a gépiparban.

Az eddigiekből levonható legalább három következtetés: 1. A kitermelő és feldolgozó ipar arányának javítása attól függ, megvalósíthatjuk-e következetesebben azt az elvet, hogy a nem gazdaságos ágak fejlesztési ütemét csökkentjük, azért, hogy más baráti országban támogassuk erőteljesebben a kedvezőbb feltételek között folyó termelést (pl. szénben). 2. Fejlődésünk nagymértékben függ a legreményteljesebb saját alapanyagipar, a vegyipar fejlesztésétől. 3. A fejlett színvonal elérése nyersanyagszűkös helyzetünkben attól is függ, hogy gépeink, termékeink *anyagfelhasználási normája* elérje a fejlett nyugati és szo-

[21] A fejlett tőkésországok esetében persze az is gyorsítja e folyamatot, hogy mesterségesen lenyomott áron megvásárolják a függő, elmaradott országoktól a nyersanyagok egy részét, rájuk hárítva a nyersanyagkitermeléssel járó terheket.

cialista országok szintjét, sőt, amennyiben ez lehetséges, még alatta is maradjon annak. Speciális anyaghelyzetünkből következik, hogy az egyéb műszaki mutatók mellett — sőt bizonyos értelemben még azok elé is helyezve — az anyagfelhasználási normákat fejlettségünk döntő fontosságú mutatóiként kezeljük. Ennek fontosságát azzal is bizonyíthatjuk, hogy hivatkozunk Csehszlovákia és az NDK példájára, amelyeknek saját nyersanyagbázisa nem sokkal jobb a miénknél, de az anyagfelhasználási normák terén jóval előbb tartanak, és világszínvonalon állnak.

Megjegyezzük, hogy termelésünk anyagigényessége az elmúlt évek folyamán sem változott *lényegesen.* Itt tehát még előttünk áll az a feladat, hogy kitörjünk a nyersanyag—termelés—nyersanyag körforgásból, amely nehézségeink egyik „örökös" oka.

A valóban nagyüzemi szint megközelítése elképzelhetetlen igen nagyfokú specializáció és a koncentráció magas foka nélkül. Ezen jelentősen javít az üzemek jelenleg folyó összevonása.[22] A nagyobb üzemegység gazdaságosabb, alacsonyabb az egy kapacitásegységre jutó beruházási, építési költség, alacsonyabb az egy kapacitásegységre jutó beruházási, építési költség és sok rezsiköltség is. Ez fontos, de nem elégséges. A dolgozók száma önmagában még nem garantálja a nagyüzemi szintet. Marx szellemesen jegyezte meg, hogy az áruház — bármily nagy is a mérete — kiskereskedelem, nem utolsósorban azért, mert univerzális, nem specializált; viszont a kis pincehelyiség is lehet nagykereskedelem, ha egy termék továbbadására szakosodott, nagy tételekben történő kereskedelmet jelent. (Most el-

[22] A fejlődés jelenlegi szakaszában hasonló folyamatok játszódnak le az összes népi demokratikus országokban: az ipar olyan átszervezése, hogy jellegüket és méreteiket tekintve nagyobb üzemek keletkezzenek. Csehszlovákiában például az átszervezés előtt 1417 ipari vállalat volt, ezekből 1958-ban 383 nagyobb termelési egység alakult. Az egyik egység az összes Diesel-motor-gyárakat, a másik a huzalokat és csavarokat gyártó üzemeket egyesíti. (*Adatok:* Béke és szocializmus, 1959. 7. sz. 4. old.) Az 1962 végén lezajlott kongresszus pedig újabb célokat is megjelölt: a termelés további fokozatos központosítását, nagyobb termelési, gazdasági egységek létrehozását, amelyek kutató, tervező és gépszerkesztő intézményekkel is rendelkezik. (Lásd: Kongresszusi irányelvek kéziratban.)

tekintünk a másik fontos különbségtől, hogy a kiskereskedelem a fogyasztókkal, a nagykereskedelem pedig a viszonteladókkal áll kapcsolatban.) Nagyüzemeink is csak akkor nevezhetők joggal nagyüzemeknek, ha megfelelő sorozatokban, szériákban gyártják termékeiket. Általánosságban kifejezve, arról van szó, hogy minden terméket olyan (optimális) sorozatban gyártsunk, amelyben az a leggazdaságosabb. Egyes termékek egyedi előállítása, másoknak viszonylag kis, és ismét másoknak nagy szériákban történő gyártása lehet a legcélszerűbb, attól függően, hogy az adott terméknél milyen nagyságú széria közelíti meg a világszintet. Ez vitathatatlanul igaz, de önmagában még nem kielégítő válasz. Az olyan méretű ország, mint Magyarország, szerintünk nem elsősorban az „egyedi" termékekkel, hanem csakis a termékek viszonylag szűk körének igen nagy mennyiségekben történő gyártásával emelkedhet a korszerű műszaki szintre, a világszintre. Vegyük például Svájcot vagy Svédországot. A svéd finomacél, a svájci óra évtizedek óta világmárka s a legfejlettebb színvonalat képviseli. Ezek az országok a világ nagy részét látják el a termékek tömegével. Ehhez hasonló szakosodás, a nagysorozatok kialakítása lenne igazán gazdaságos a mi számunkra is.

Mindez óriási feladatokat jelent az országon belül is: az azonos vagy hasonló gyártmányok összevonását mindaddig, amíg a legfejlettebb szintet is kielégítő sorozatnagyság és műszaki feltételek biztosíthatók. Ha kevesebb gyártmányra koncentráljuk a műszaki fejlesztést, ezekből könnyebben elérhetjük a világszínvonalat. Jelenleg szerszámgépeink jelentős részét 50-es, 100-as, s egyéb termékeinket is kis szériákban gyártjuk. 1962-ben például ötféle revolveresztergából átlagosan 45 db-ot, háromféle gyalugépből átlagosan 50 db-ot gyártottunk, 1961-ben pedig 12 023 db hűtőszekrényt és 124 500 db mosógépet. Ez a szérianagyság nem teszi lehetővé a valóban korszerű gyártási eljárások alkalmazását. Nyugati szakértők szerint például hűtőszekrénynél évi 700 000, mosógépnél 500 000 az optimális, tehát a leggazdaságosabb szérianagyság.

A specializálódás az előbbiek mellett megjavíthatná a géppark kihasználását is. A gépiparban — mint mondottuk — át-

lagosan 1,1, 1,2 műszakban dolgoznak a gépek, de még *egy műszakon belül* sincsenek leterhelve. A KSH kimutatása szerint 1960-ban a nappali, tehát főműszakban a szerszámgépgyártásban a munkaidő 79,7, a mezőgazdasági gépgyártásban 68,3, a villamosipari gépgyártásban 78,6%-ában üzemeltek a gépek. (Társadalmi Szemle, 1960. 6. sz. 58. old.) E számok 1962-re sem javultak lényegesen. A sokszor igen drágán megszerzett gépek a lehetséges három műszakból csak másfél műszakban, de annak is csak kétharmad részében termeltek. Ez összefügg egyébként a kis sorozatokkal is, hiszen nem utolsósorban ez okozza a sok kiesést, a gyakori átállást, előkészítést, nem beszélve most a munkaszervezés és a vezetés hiányosságairól.

És szó van itt természetesen nemcsak sorozatnagyságról, nemcsak specializációról, hanem a gépesítés fokáról és formájáról, a legfejlettebb technológiáról stb. *Az ilyen értelemben vett* nagyüzemi termelés térnyeréséről, és a kisüzemi módszerek száműzéséről van szó, népgazdasági méretekben. Nézetünk szerint a szocializmus teljes felépítése az így felfogott — tehát néhány legfontosabb műszaki mutatóval (az egy termelőre jutó energia mennyisége, a fajlagos anyagfelhasználás, a szérianagyság, a felhasznált technológia, a korszerű struktúra stb.) is érzékelhető, mérhető — nagyüzemi termelés *uralkodóvá válását* igényli a népgazdaság egészében. Ez egyátalán nem utopisztikus elképzelés. A távlati tervekről szólva igen helyesen mutatott rá Jánosi és Sik, hogy a már eddig megvalósult legkorszerűbb termelési módok egyesítése önmagában nemcsak világszintet, hanem annál többet is biztosít.[23] Ezt úgy is érthetjük, hogy ha minden vállalatban eltüntetjük a korszerűtlen, kisüzemi módon dolgozó részlegeket, és azokat korszerűekkel helyettesítjük, elérjük a ténylegesen nagyüzemi fejlett szintet.

A szocialista építés mostani szakaszában sok szempontból másként vetődik fel a beruházások, a termelőbázis kérdése is, mint eddig. Az iparosítás első időszakában mindenhol az új üzemek építése áll előtérben. Ez így volt a Szovjetunióban is. Ebben az időben a beruházások nagyobbik része építési költség volt, és csak kisebb részük gépi beruházás. Az első ötéves terv

[23] Lásd: Társadalmi Szemle, 1962. 6. sz. 140. old.

idején a Szovjetunióban gépi beruházásokra csak 12, a másodikban 15, 1958-ban pedig már 32% jutott.[24] Miután létrejöttek már a legfontosabb ipari egységek, egyre nagyobb mértékben növekszik a gépi beruházások hányada. Ez igen összetett, bonyolult folyamat. Történelmi fejlődésében nézve a gépi nagyipari termelés kialakítása (vasút, úthálózat, városok) a kisárutermeléssel szemben nagymértékben növeli a tőkeigényt. A gépi nagyipar létrejötte után ez általában csökken. Számos korszerű technikai eljárás, így pl. az automatizálás is, csökkenti az évi termékértékre jutó ráfordításokat. (Lásd erről Bródy András tanulmányát, Közgazdasági Szemle 1963. 3. sz.) A most következő időszak egyik jellemző vonása ezek szerint a gépi beruházások hányadának szükségszerű növekedése. S a másik, hogy általában is előtérbe nyomul az új üzemek felépítésének feladata *helyett* a meglevő termelési egységek tényleges nagyüzemi tartalommal való megtöltése, a korszerűsítés, a magas színvonalú belső szervezés.[25]

A fejlett kapitalista országokban is hasonló folyamat játszódik le. Az Egyesült Államokban a befektetéseknek egyre kisebb részét fordítják új üzemek építésére, és egyre nagyobb hányadát a meglevők felújítására. Varga Jenő adatai szerint 1959-ben és 1960-ban a beruházásoknak kb. egyharmadát fordították új üzemek építésére, s kétharmadát a meglevő berendezések korszerűsítésére, tökéletesítésére. Az Egyesült Államok feldolgozó iparában 1900-tól 1919-ig a befektetett tőke 5,3%-kal, a termelés pedig 3.9%-kal növekedett. 1929-től 1948-ig viszont a megfelelő számok: 1, illetve 1,3%, tehát a termelés már gyorsabban növekedett, mint a befektetések.[26] Ehhez hasonlóan a Szovjetunióban is csökken az új beruházások fajsúlya, ami többek közt abból is látható, hogy 1925-ben 1 rubel termelési érték

[24] Lásd: *Bálint József* cikket. Társadalmi Szemle, 1960. 6. sz. 53. old.

[25] Feltehető, hogy elmaradott országokban az iparosítás kezdetén az építési költségeknek dominálniuk kell. De az is biztos, hogy a túlzott iparosítás körülményei között ez nálunk a beruházások *indokolatlanul* nagy részét foglalta el, ami miatt túlságosan kevés maradt a gépi berendezésre.

[26] Lásd: Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1962. 12. sz.

előállításához 0,83 rubel, 1956-ban viszont már csak 0,49 rubel értékű állóeszköz befektetése volt szükséges.

Ha a műszaki bázis bizonyos szintet elér, lehetségessé válik és sokkal gazdaságosabb az új beruházások helyett a termelésnek a meglevő berendezés tökéletesítése révén való fejlesztése. Az eddig ismert tervelőirányzatokból az derül ki, hogy a fentebb jelzett irány hazánkban még kevéssé érvényesül. 1949-től 1958-ig a termelés 1%-os növekedését 3%-os felhalmozással értük el. A második ötéves tervben ugyanakkor a növekedéshez 5,3%-os, tehát viszonylag még nagyobb felhalmozást tervezünk. Milyen következtetéseket vonhatunk le ebből?

Az eddig elmondottak szerint a most következő szakaszban az egységnyi termelési értékhez szükséges beruházási összegnek nagyobb mértékben kellene csökkenie, mint ahogyan a valóságban történik. Az a tény, hogy ez nem így van, feltehetően összefügg bizonyos hiányosságokkal. Ilyen például a meglevő berendezés nem ésszerű, nem gazdaságos kihasználása. Gépparkunk kevéssé van leterhelve. Sok új beruházás megtakarítható lenne, ha némi átszervezéssel, esetleg átalakítások vagy egyszerűen csak jobb gazdálkodás révén a meglevő eszközökkel biztosítanánk a többlettermelést. Mivel ez utóbbi megvalósítása gyakorlatilag bonyolultabb dolog, több vesződséggel jár mint az uj beruházás, a gazdasági vezetők gyakran a simább utat választják, az új beruházás kérését. Ez azonban rendkívül káros, helytelen út.

A gépi beruházások évi összege (az elmúlt évek átlagában) mintegy 11 milliárd forint. Az állami ipar termelő állóalapeszközeinek értéke 1962-ben (1959-es árakon) több mint 160 milliárd forintot tett ki, a mezőgazdaság, a közlekedés és egyéb népgazdasági ágak állóalapjaival együtt pedig hozzávetőlegesen 400 millárd forintot. Világos, hogy ennek a több száz milliárdos berendezésnek a gazdaságosabb kihasználása nagy fontosságú ügy.

Ez a kérdés azért válik egyre aktuálisabbá, mert már jelen van egy igen tekintélyes technikai bázis. Ez az egyik oka annak, hogy a Szovjetunióban az utóbbi 5—6 esztendő, nálunk az el-

múlt 2—3 esztendő folyamán e kérdés egyre gyakrabban került napirendre. E probléma számos oldalról is felvetődött, az ágazati kapcsolatok, a beruházások gazdaságossága, az árrendszer kialakítása (a lekötött eszközök beszámítása), az amortizáció, a használati díj — vagy kamat — és a távlati tervezés stb. oldaláról.

Az Országos Tervhivatal már idézett tanulmánya, Rácz Jenőnek annak alapján készült vitaanyaga, valamint a Központi Statisztikai Hivatal egyik legutóbbi igen érdekes kiadványa például igen tanulságos tényeket közöl. Az Országos Tervhivatal tanulmánya szerint az állami ipar állóalapjai az egyidejűleg betölthető munkahelyek alapján számítva 1960-ban 35,3%-ig (a gépiparban csak 30,2%-ig) — tehát az elméletileg lehetséges időnek mintegy egyharmadában — voltak kihasználva. A gépek a lehetséges három műszakból csak egyben termeltek.[27] Ha csak 2%-kal sikerülne megjavítani az időalap kihasználását, ez — azonos megterhelést feltételezve — hozzávetőlegesen egyenlő értékű lenne az 1962. év beruházásainak *felével* (azaz közel 8 milliárd forinttal). Az ipari állóalapok teljes növekedése 1950-től 1953-ig és 1954-től 1960-ig is jóformán egyenletes volt, de igen nagy volt a különbség az állóalapok kihasználásában. 1950-től 1955-ig az ipar állóalapjai 60%-kal nőttek, míg az egy munkásra jutó berendezés csak 5%-kal nőtt, 1956-tól 1960-ig viszont az állóalapok 44%-os növekedése mellett is 18%-kal javult az egy munkásra jutó gépi felszereltség, nem utolsósorban azért, mert a vezetés nagyobb gondot fordított a berendezések gazdaságosabb kihasználására. A korszerű gépek jobb kihasználása általában is növelné a műszaki színvonalat is, mert lehetővé tenné az elavult kapacitások kiselejtezését.

Az elmondottak ennek ellenére nem bizonyítják, hogy a most következő időben feltétlenül csökken az egységnyi termelési értékhez szükséges beruházás mértéke. Bizonyos tények ellenkező hatást fejtenek ki. A most kibontakozó technikai forradalom az

[27] Országos Tervhivatal, id. tanulmány. 18., 22., 23. táblázat, és ezek alapján számítva, valamint A népgazdaság állóeszközei 1959—61-ben, KSH 1963/3., 9. és 20. old.

ipari struktúrát gyakran a „tőkeigényesebb" iparágak javára változtatja. A beruházások szerepe ezért — a műszaki fejlesztés szempontjából — változatlanul igen nagy. De annyi kétségtelen, hogy a meglevő eszközök jobb kihasználása — mostani viszonyaink között — mégis fokozott jelentőséggel bír. Felismerve, hogy hatalmas — több száz milliárd értékű — műszaki *bázis* áll rendelkezésünkre, hadat kell üzenni annak a gyakorlatnak, melyben az egész figyelem a minél nagyobb beruházás megszerzéséért folytatott késhegyig menő harcra összpontosul, s közben háttérbe szorul a meglevő berendezések jobb kihasználásával megszerezhető, gyakran nem kisebb haszon.

Számos példával bizonyíthatnánk ezt. A Ganz-MÁVAG a folyamatban levő ötéves terv teljesítéséhez 50—60 millió értékű beruházást igényelt. A Gépipari Technológiai Intézettel együtt végzett felmérés kimutatta, hogy a tervfeladatok e beruházás nélkül is megoldhatók a meglevő kapacitásokkal. A beruházási összeget ezért a távlati fejlesztés feladataira fordították. A régi szemléletre ösztönöz egyébként — sajnos — bizonyos mértékig gazdasági mechanizmusunk is. Hiszen a gépekért eddig semmit sem kellett fizetni, azokat a vállalatok ingyen kapták. A közgazdasági irodalomban már szóvá tették ezt, és — nagyon helyesen — javasolták, hogy nálunk is legyen valamiféle, a kapitalista kamathoz hasonló fizetés. (A Közgazdasági Szemle 1963. 1. számában, Nagy Tamás és Esze Zsuzsa cikkében viszont még mindig arról olvashatunk, hogy „be *kellene* vezetni" a használati díjat a lekötött termelési álló- és forgóalapok után. Ez arról tanúskodik, hogy a kérdés változatlanul aktuális.)

A meglevő berendezések leggazdaságosabb kihasználása a kérdések egész komplexumát veti fel. Ez nemcsak kapacitáskihasználást jelent, hanem jelenti a legcélszerűbb megterhelést, a máshol elérhető hatásfok figyelembevételét, az amortizációs problémákat stb. Az előbbi a vezetéssel szemben támaszt *új* követelményeket, amelyekre külön pontban visszatérünk. Az előbbiekkel együtt ez is elválaszthatatlan részét képezi annak, amit *korszerű*, nagyüzemi szintnek nevezünk és ami nélkülözhetetlen a szocializmus teljes felépítéséhez. Nem részletezzük itt, hogy ez használati díj legyen-e vagy nyereségrészesedési

tényező, csak azt hangsúlyozzuk, hogy a kérdés megoldását objektív körülményeink ma különös erővel követelik.[28]

Tudatában vagyunk annak, hogy az előbbieknél különösen nagy veszély a végletekbe esés, a túlzás. Nem állítjuk — és abszurd dolog is volna ezt állítani —, hogy Magyarországon akkor beszélhetünk a szocializmus felépítéséről, ha az egy termékre eső anyagfelhasználás eléri a fejlett országok szintjét. Ez így valóban vulgáris materializmus lenne a javából. Természetesen nem erről van szó. De úgy gondoljuk, hogy konkrét nyersanyag-helyzetünkben például enélkül sehogysem érhetjük el a fejlettebb országok szintjét, és ez utóbbit viszont — a termelési viszonyok szocialista átalakítása mellett — ténylegesen szükségesnek tartjuk a szocializmus teljes felépítéséhez.

Vajon a mezőgazdaság elé állíthatjuk-e ugyanezt a mércét, vajon itt is elengedhetetlennek tekinthetjük-e a szocializmus teljes felépítéséhez a nagyüzemi termelési módszerek *uralkodóvá válását?* Egészében véve kétségtelenül igen. De mindjárt hozzáfűzzük ehhez azt is, hogy a mezőgazdaság esetében mégis számolni kell sok sajátossággal. Itt a korszerű nagyüzemi termelés megvalósítása hosszabb folyamat, mert nagyobb az elmaradottság is. Ezért egyelőre csupán azt tűzhetjük célul, hogy a korszerű nagyüzemi termelés *legfontosabb vonásai* uralkodó, meghatározó helyet foglaljanak el. Ez viszont megvalósítható, és — úgy gondoljuk — feltétlenül meg is valósítandó. Enélkül a mezőgazdaság aligha tehet eleget a terv előírásainak (20—22%-os növekedés), exportkötelezettségeinek, a növekvő életszínvonal által támasztott igényeknek. A mezőgazdaság nagyüzemesítése rendkívül bonyolult dolog, az iparral szemben sok sajátosság jellemzi, viszont néhány pontban ugyanazok az elvi problémái, amelyeket az iparnál már említettünk.

[28] Nem vállalkozunk itt konkrét javaslattételre, de meggondolandónak tartunk olyan rendszert, amelyben a két évnél fiatalabb gépekért esetleg háromszor annyit lenne célszerű fizettetni, mint az ötévesért, ötször annyit, mint a tízévesért stb. A „túl öreg" gépek megmaradása ellen pedig azzal lehetne védekezni, hogy a húszévesnél idősebb gépekért ismét növekedne a kamat, ha kicserélésére lehetőség van. A fizetendő díjat gyakorlatilag valószínűleg csak iparágakra lehet konkretizálni, és az előbbieket erre alkalmazni.

A mezőgazdaság fejlődésének is fontos kérdése például a koncentráció. A termelőszövetkezetek átlagos földterülete jelenleg mintegy 1800 kat. hold 1961-ben a szövetkezeteknek 60%-a 1000 holdnál, 15%-a 3000 holdnál is nagyobb területtel rendelkezett. Számítások szerint Magyarországon az optimális üzemnagyság 1500 és 3000 hold között van. Ezért feltehető, hogy a nagyobb szövetkezetek részaránya még növekedni fog. A koncentráció méretét fokozza a szövetkezetek közös vállalkozásainak elterjedése is. 1961-ben 75 szövetkezet vett részt ilyenben, közös baromfitelepek, öntözőtelepek, hajtatóházak stb. építésére és üzemeltetésére. A szövetkezetek közötti vállalkozások lényege közgazdasági szempontból éppen a koncentráció fokának növelése, hiszen a közös vállalkozások mérete és szervezettsége feltétlenül magasabb fokú. A jövőben elképzelhetők a Szovjetunióban jól bevált agráripari egyesülések is, egyes mezőgazdasági termékek helyszíni feldolgozására.

A termelőszövetkezetek nagyüzemi jellegét, az eszközök koncentrációját lényegbevágóan befolyásolja a szövetkezeti felhalmozás. A szövetkezeti beruházások mérete nyilvánvalóan attól is függ, mekkora saját vagyon áll rendelkezésre, különösen, miután gyakorlattá vált, hogy a szövetkezetek a nagyobb termelési eszközöket, gépeket is vásárolhatják. A tsz-ek 1958-ban a nettó termelési érték 1,6, 1960-ban 32%-át fordították a tiszta vagyon gyarapítására, ami nagy fejlődés. Némileg rontja viszont ennek értékét az a tény, hogy a szövetkezetek még nem számítottak amortizációt, továbbá, hogy a fenti számokban a bevitt termelési eszközök értéke is bent foglaltatik, aminek figyelembe vételével e szám kisebb. Emellett a tennivalókat nem annyira a 32%, mint inkább az 1,6% mutatja, mely azt fejezi ki, hogy *1958 előtt a szövetkezetek alig halmoztak fel valamit.* Ez a tény — ismerve a mezőgazdaság jelenlegi technikai felszereltségének fokát is — rávilágít a kérdés rendkívüli horderejére.

Még mindig igen nagy befektetések szükségesek ahhoz, hogy a kisüzemi jellegű termelési eszközöket, például istállókat, melyek együttes értéke becslések szerint 20 milliárd forintra tehető, nagyüzemiekkel váltsuk fel. Ezeknek a beruházásoknak kb. a felét az állam viselte és viseli, de nagyon fontos a szövetkezetek saját hozzájárulása is. Az átszervezés idején megvalósított lé-

tesítmények nagy része *átmeneti jellegű, kisüzemi méretű épület,* sokszor szétszórt, és nem véglegesen elhelyezett létesítmény. Ez érthetővé teszi *miért most* került a közgazdászok érdeklődésének középpontjába a termelőszövetkezeti felhalmozás. Ez ma a nagyüzemi szintű termelés létrehozásának *legfontosabb emeltyűje.* A lényegében kisüzemi típusú létesítmények, bár természetesen elősegítik a termelés fejlődését, nem hatnak a termelés szerkezetének, jellegének javítása irányában.

A koncentráció foka önmagában még nem tükrözi a tényleges helyzetet s nem is mutatja meg a legfontosabb feladatokat. A földterület nagysága, a nagy állatállomány a nagyüzemi termelésnek kerete, de nem tartalma. A tényleges nagyüzemi szint elérése a mezőgazdaságban több igen fontos tényező *együttes* hatásaként következik be. Nézzük ezt meg némileg közelebbről. A szocialista szektor részesedése a szarvasmarhaállományból például 1962. márciusában 89,3% volt, az egyénileg gazdálkodok birtokában volt 10,7%. Ha viszont az egyéni gazdaságok 10,7 százalékához hozzáadjuk a háztáji gazdaságokban tartott állomány 39,8%-át, ez együttesen 50,5%-ot tesz ki. Ez azt jelenti, hogy a szarvasmarha-állománynak több mint a fele nem a közös gazdaságban van. A sertésállomány 82,3%-át mint a szocialista szektorhoz tartozót kezeljük, de ebből 57,9% nem a közös gazdaságokban található; a baromfiállomány 64,5%-a van a szocialista szektorban, de ennek 90,5%-a nincsen a közös gazdaságokban stb.[29] *Ebből a szempontból* közösen kezeljük az egyéni és a háztáji gazdaságokat, bár tudjuk, hogy gyökeres különbség van a kettő között. A háztáji gazdaság a szocialista szektorhoz tartozik, az egyéni gazdaság nem. De a termelés *társadalmasítottsága* szempontjából a helyzet mégis igen hasonló. A háztáji gazdaságban tartott tehenet ugyanolyan kisüzemi módszerekkel tartják, mint az egyéni gazdaságban. Elég például arra utalni, hogy a legegyszerűbb állattenyésztési elektromos gépek alkalmazása is megnégyszerezné a munka termelékenységét, de ezek egyéni vagy háztáji gazdaságban természetesen nem hasznosíthatók. Ezért olyan fontos a háztáji gazdaságban folyó állattenyésztés további támoga-

[29] Lásd: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1962. 97—101. old.

tása mellett a nagyüzemi állattenyésztés előfeltételeinek erősítése.

A nagyüzemi jelleg elérése a mezőgazdaságban is igényli a termelési struktúra jelentős megváltozását. A termelőszövetkezetek nagy részében ma még a kisparaszti gazdaságra jellemző vetésszerkezet uralkodik: többnyire 25—30 növényfajtát találunk, és majdnem minden állatfajtát. Igen kezdetleges, alig létező a termelési specializáció. Ez egyébként a fő oka annak, hogy a paraszti lakosság több mint fele univerzális munkát végez, hiszen amíg a munka minden fajtájára egyformán szükség van, a parasztság specializálódása sem képzelhető el. A termelőszövetkezetek *méretei* már megfelelőek volnának ilyen specializációhoz, de sok körülmény rendkívül megnehezíti és hátráltatja ezt. Gondolunk itt a búzatermelés és a parasztság természetbeni ellátásának problémáira. Kezdjük az utóbbival.

Általánosan elfogadott álláspont jelenleg, hogy a termelőszövetkezeti tagság élelmezése, ellátása végett *mindenütt* feltétlenül termeszteni kell búzát, a saját szükségletre szánt állattenyésztéshez pedig kukoricát, szálas takarmányokat. Ez azonban már önmaga is *szinte kizárja* a nagyüzemi méretű szakosodást. Az előbbi növények (a gabonafélék és takarmányok) ti. elfoglalják a szántóterület túlnyomó részét (1961-ben: 85%-át). A megmaradó területen az eddig elaprózva termelt ipari növényeknél és gazdasági magvaknál is nagyon fontos a specializáció. Sőt ez most a gyorsabban megoldható és ezért előtérben álló feladat, és már születtek bizonyos eredmények is. De ez a terület 85%-át nem érinti, tehát nem is változtatja meg a földművelés túlnyomóan kisüzemi jellegét. Közelebbről nézve a dolgot, kiderül, hogy a szövetkezetek átlagos 1800 holdas területe 25—30 növényfajtára oszlik meg, tehát az egyes növényekre csak kis terület jut. Ez még a búzánál s a főbb takarmányoknál sem nevezhető valóban nagyüzemi termelésnek, de a kultúrák többségénél kimondottan kisüzeminek kell minősíteni. Komárom megyében például az összes növények száma, megyei átlagban 43, Szolnok megyében 38, Fejér megyében 34. Ha a kertészeti zöldségféléket egynek vesszük, akkor is a komáromi tsz-eknél 16, Szolnok megyében 14 az átlagos növényszám (de

a kertészeti növények általában 4—12 kultúrát jelentenek.) Ennek megfelelően a termelőszövetkezeti táblák átlagos nagysága a Dunántúlon 30—80 katasztrális hold, Győr megyében 50—80 katasztrális hold, Szolnok megyében nagyobb, 60—90 katasztrális hold között mozog.[30] Az átlagosan 50—60 holdas táblákon folyó termelést csak erős fenntartással tekinthetjük nagyüzeminek. A Szovjetunióban kiszámították, hogy a 100 hektárnál kisebb területen egy mázsa gabona önköltsége 100—170 rubel, 100—500 hektárig 44—125 rubel, 500—1000 hektárig 55—88 rubel között ingadozik.[31] A kis táblákon termelt gabona jóval „drágább", mert korszerűtlen módszerekkel állítják elő. Ha az ily módon termelt mennyiséget hozzáadjuk a háztáji és kisegítő gazdaságok termeléséhez, arra az eredményre jutunk, hogy a mezőgazdaság termékeinek közel *kétharmadát* lényegében kisüzemi módon állítják elő. Ez elgondolkoztató tény, amelyen különbözőképpen lehetne segíteni.

Elképzelhető például a táblák nagyságának növelése a szomszédos szövetkezetek azonos területeinek — mondjuk búza területeinek — egymás mellé helyezésével, tömbösítéssel, ami módot nyújtana a megmunkálás tökéletesítésére (pl. csökken a szállítás, az üres járat stb.). A táblák viszonylag kis méretét a Szovjetunióban *még ma* — a kolhozok összevonása után — is felvetik, nyilvánvalóan hasonló okokból. (Lásd Ekonomicseszkaja Gazeta, 1962. 8. sz.) Szó van arról is, hogy *bizonyos* kultúrákat egyes szövetkezetek közösen műveljenek meg, és hogy a terület gondos kiválasztása után két-három növényt összpontosítanak. Helyenként történtek ilyen kezdeményező lépések, például Somos akadémikus közlése szerint 6—700 szövetkezet specializálódik zöldségtermesztésre.

A nagyüzemi szint növelése összefügg a természetbeni elosztás kérdésével is. Anélkül, hogy a legkisebb mértékben elhanyagolnánk a közel hárommillió főnyi parasztlakosság megfelelő ellátását, elképzelhető a természetbeni juttatások részarányának *csökkenése*. A természetbeni elosztás nagy aránya alacsonyabb fejlődési foknak felel meg. Jelentős lépés előre, hogy a

[30] A Termelőszövetkezeti Tanács adatai.

[31] Lásd: *Csizmadia Ernő:* Id. mű. 227. old.

pénzbeli részesedés aránya az 1956 előtti időkhöz képest 30%-ról mintegy 50%-ra emelkedett. A mai körülmények között azonban — éppen a specializáció szükségessége miatt — megérett a helyzet a továbblépésre.

A természetbeni elosztás szerepét a következő számok is illusztrálják: 1960-ban kereken 2 120 000 tonna kenyérgabonát termeltünk. Ebből 1 033 000 tonna volt a felvásárlás, 485 000 tonna a szövetkezeti tagok részesedése. A fennmaradó 500 000 tonna főleg vetőmag, de egy része még a központi alapokba került. Ettől azonban most eltekintünk. A statisztika szerint ebben az esztendőben az egy főre jutó kenyérgabona-fogyasztás országos átlagban 137 kg volt. A rendelkezésre álló másfél millió tonna — arányosan elosztva a tízmilliós lakosságra — közel 150 kg-ot eredményezne, tehát *„elméletileg"* biztosítva lenne a teljes fogyasztás. A valóságban azonban a felvásárolt egymillió tonna több mint kilencmillió nem paraszti foglalkozású lakos között oszlik meg, s így csak 100 kg-os átlagot ad, míg a félmillió tonnányi „részesedés" 900 000-nél kevesebb tsz-tagra jut, ahol fejenként 353 kg-os az átlag (tehát több mint négyszerese a szükségletnek). A termelőszövetkezetek fél-naturális (önellátó) jellege nehezíti továbbá a termelési költségek tényleges kiszámítását is (a természetben osztott vagy fizetett termékeknél lazább az amúgy sem alapos költségkimutatás) stb. stb.

A természetbeni elosztásnak természetesen van pozitív szerepe is. Nem lehet szó, és nem is gondolhatunk megszüntetésére. De figyelembe véve, hogy nem csekélyek a hátrányai sem, teljesen indokolt annak kutatása: hogyan csökkenthető a mértéke. Ez már csak azért is indokoltnak látszik, mert a szükségletek egyre nagyobb részét fedezzük központi alapokból: a liszt-, a cukor- és a húsfogyasztás 70, 85, ill. 50%-át! 1961-ben a lakosság áruvásárlásának 88—89%-át, 1965-re pedig 92—94%-át fedezi az állami és szövetkezeti kereskedelem. A természetbeni elosztás nagy részaránya azt is tükrözi, hogy mezőgazdasági üzemeink csak igen kis mértékben árutermelők, holott ez a tényleges nagyüzem egyik legsajátabb ismérve.

Ma, kissé fordított helyzetben vagyunk, az elosztásból indulunk ki és az elosztás körülményeihez szabjuk a termelési feltételeket. Szerintünk viszont éppen a termelés növelésének szük-

ségleteiből kellene kiindulni, azt mértékadónak tekinteni, és ahhoz igazítani az elosztási formákat. Megyénként és járásonként is, végső soron többet ér számunkra, ha egészében *több* búzát tudunk termelni — ez esetben ennek az elosztása biztosan megoldható —, mint az, hogy az egyszerű, bevált régi elosztási módszerek *miatt* a mezőgazdaság termékeinek kétharmadát továbbra is lényegében kisüzemi módon állítsuk elő, és emiatt nagy veszteségeket szenvedjünk. Teljes mértékben vonatkozik jelenlegi helyzetünkre is Engels megállapítása, hogy „minden új termelési módot vagy csereformát kezdetben nemcsak a régi formák és az ezeknek megfelelő politikai intézmények gátolnak, hanem a régi elosztási mód is. A neki megfelelő elosztást hosszadalmas harccal kell előbb kivívnia."[32] Jelen esetben a régi elosztási mód lassítja a nagyüzemi termelés kialakulását. A probléma megoldásának szerintünk vannak elsősorban szervezési, de nincsenek *elvi* akadályai.

A nagyüzemi termelés erősítése kapcsolódik az állami gazdaságok kérdéséhez. Történelmi tény, hogy a Szovjetunióban a gabonakérdés a szűzföldek feltörésével, az ott létesített óriási állami gazdaságokkal oldódott meg. Az állami gazdaságok mérete nemcsak a szűzföldek miatt növekedett, hanem attól függetlenül is. Közel 42 millió hektár szűzföldet törtek fel, viszont a szovhozok vetésterülete 15 millió hektárról 80 millió hektárra, azaz 62 millió hektárral nőtt. A szovhozok területe tehát a *szűzföldeken kívül is még 20 millió hektárral*, tehát igen számottevő területtel növekedett.[33] A szovhozok gabonáját majdnem kizárólag az óriásüzemek adják, ahol egy mázsa gabona termelési költsége az országos átlagnak 43—49%-a, az előállításhoz felhasznált munkaidő viszont a kolhozok átlagának csupán 25%-a. Nagy tömegben, és nagy termelékenységű gabonát másutt — Amerikában, Kanadában, Ausztráliában — is csak az óriási méretű üzemek adnak, többek között azért, mert a gabonatermelés a leginkább gépesíthető, és éppen az óriási méretű üzemekben leggazdaságosabban gépesíthető növényfajta.

1961-ben a szovhozokhoz tartozott az összes szántóterület 35%-a, ők adták a szemes termények 43%-át (1953-ban 12%-át),

[32] *Engels:* Anti-Dühring. Szikra 1950. 152. old.

[33] Lásd: az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962.

a hús 28%-át, a tej 32%-át. A szovhozok részarányának növekedése a nagyüzemi szint ugrásszerű kiterjedését eredményezte az egész mezőgazdaságban. Magyarországon 1961-ben az állami gazdaságok a szántóterületnek 13,3%-át foglalták el. 1961-ben ezek adták a felvásárolt kenyérgabona 26,1, a kukorica 38,6, a vágósertés 30,4, a vágómarha 20,1%-át.[34] 1965-ig a mezőgazdaság árutermelésének 24%-át adják.[35] Önmaga az a tény, hogy a Szovjetunióban a szovhozok területe 35%-ra nőtt, persze még nem érv. Lehet, hogy ez ránk egyáltalán nem érvényes tanulság. Viszont azt sem lehet dogmának tekinteni, hogy ennek a területnek éppen 13—14%-nak kell lennie. Tudomásunk szerint e szám nagyságát nem bizonyító erejű gazdasági érvek, hanem elsősorban az a közismert tény szabta meg, hogy a szovhozok területe évtizedeken keresztül kb. ezen a szinten, 12—13%-on állt a Szovjetunióban. Úgy hisszük, nem lenne helyes e kérdést egyszer s mindenkorra lezártnak tekinteni.

Az állami gazdaságok fejlesztésének lehetőségét hangsúlyozva óvakodni kell ennek eltúlzásától. *Világosan le kell szögezni, hogy ez perspektivikus terveinkben csak alárendelt szerepet játszhat. A mezőgazdaság felemelésének fő útja még a kommunizmus építésének idején is a termelőszövetkezet lesz;* erre kell erőnket összpontosítani. Csak azért említettük meg az előbbieket, hogy ezt is tekintsük lehetséges segédeszköznek.

A nagyüzemi szint növelése igényli a termelési struktúra javítását is. Ha a gabonatermés átlaga emelkedik — kisebb területen is megtermelhető a szükséges mennyiség, és a felszabadult területeken növelhető a belterjesebb kultúrák aránya. A háború előtti szinthez mérve, 1960-ig a zöldséggel bevetett terület hazánkban 8%-kal, a takarmánynövények területe 25%-kal növekedett. A takarmánykultúrák területe a háború előttihez képest ugyanakkor Bulgáriában 350%, az NDK-ban 50%, Romániában 70%, a Szovjetunióban több mint 300% növekedést mutat 1960-ra, amihez a mi 25%-os növekedésünk

[34] A Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1962. 174—180. old. adatai alapjan számítva.

[35] Lásd: *Fehér Lajos*: A mezőgazdaság helyzetéről és a további feladatokról. Kossuth Könyvkiadó 1962. 81. old.

kevésnek tűnik, figyelembe véve, hogy Magyarország éghajlati viszonyai rendkívül kedvezőek a zöldségtermesztésre. Ennek ellenére a mi 8%-os területnövekedésünkhöz képest Bulgáriában 300%-kal, az NDK-ban 65%-kal, Romániában 250%-kal nagyobb területen termesztik a zöldségféléket.[36] A megoldást itt is a nemzetközi munkamegosztás erősödése hozhatja meg, melynek eredményeként előreláthatólag módunk lesz a zöldségtermesztés jelentős növelésére.

Végül, de nem utolsósorban, egyik legfontosabb feladatunk: a nagyüzemi termelési. agrotechnikai módszerek széles körben való elterjesztése, meghonosítása. Kizárólag azzal, ha időben, jó minőségben végzik el az agrotechnikai teendőket — ugrásszerűen is növelhető a termelés. A nagy istállóban és nagy táblákon is lehet kisüzemi módon dolgozni. Hiba volna ezért, ha csak a nagyüzemi keretekkel törődnénk és elhanyagolnánk a gépesítés, a trágyázás, a korszerű megmunkálásban rejlő tartalékokat. E kérdésekkel foglalkozik részletesen Csizmadia Ernő (idézett könyvében), s már csak ezért sem tértünk ki erre hosszabban. E fontos, sőt legfontosabb teendők mellett — néhány, *új módon*, vagy változott formában felvetődő kérdést érintettünk, melyek csak elgondolások, s arra hivatottak elsősorban, hogy jellémezzék azokat a lehetőségeket, melyek az új helyzetünkből adódnak. Nem a konkrét felvetéseket, hanem a lényeget tartjuk fontosnak: a mezőgazdaság nagyüzemesítését, a kisüzemi termelés száműzését vagy legalábbis elenyésző méretekre szorítását. *Ez viszont a szocializmus teljes felépítésének elengedhetetlen feltétele.* Szükséges ez a gazdasági megerősödés, de a termelési viszonyok megszilárdítása végett is. A tényleges nagyüzemi termelési szervezet létrehozása nélkül ki sem alakulhatnak, meg sem szilárdulhatnak az új társadalmi viszonyok, hiszen éppen az új, a nagyüzemi szocialista munka- és életkörülmények formálják azokat. A parasztok közötti valóban szocialista jellegű viszonyok megszilárdulása nélkül viszont a szocializmus győzelme sem lehet teljes. A koncentrált nagyüzemi termelési szint általánossá tétele nélkül ezért sem tekinthetjük befejezettnek a szocializmus építését.

[36] Lásd: Pravda, 1958. január 26.

A szocializmus teljes felépítéséhez a kultúrforradalom továbbfejlesztése is szükséges, hiszen ez szervesen összefonódik az előbbi feladatokkal. Az összefüggések nagyon sokrétűek. A dolgozók munkatapasztalatai a termelőerők igen fontos részét képezik. „A meglevő népesség hozzáértése... a termelés mindenkori előfeltétele, tehát a gazdaság fő felhalmozása" — írja Marx. A kultúrforradalom fontos feladata a „felhalmozott munkatapasztalatoknak", azaz a dolgozók képzettségének korszerűsítése, tökéletesítése. Nemcsak olyan szempontból, *hány* diplomást képezünk ki, hanem *hogyan* tanítjuk, *mire* képezzük ki őket, tudásuk a gyakorlat számára mennyire hasznosítható. Mindez közvetlenül kihat a termelőerők állapotára, a tudomány így nézve is „közvetlen termelőerővé válik". A Szovjetunió lakosságának kulturális és iskolázottsági színvonala messze túlszárnyalta a világ valamennyi tőkésországáét. A szocializmus teljes felépítéséig e tekintetben tehát mi is a tőkésországokénál magasabb mércét állíthatunk magunk elé.

Az emberek gondolkodására, tudatára döntő befolyással vannak a társadalmi viszonyok, azok teszik lehetővé a kulturális felemelkedést. De a munkások, parasztok műveltségi szintjének tényleges növelése nélkül ez a lehetőség csak lehetőség marad, s nem válhat valósággá. Világítsuk meg ezt egy példával. A kapitalizmusban sokat beszélnek az ún. részvénytársasági „demokráciáról". Kis címletű részvényeket bocsátanak ki a kisemberek számára, elhitetve velük, hogy ezzel ők is egyenjogú gazdává váltak, a részvénytársaság közgyűlésén szavazhatnak, dönthetnek. De az egyszerű dolgozók — a kezükben levő részvények elenyésző mennyisége mellett — már csak azért sem szólhatnak bele *ténylegesen* az ügyek intézésébe, mert a legkisebb mértékben sem értik a részvénytársaságok ügyeit. Ez tehát szemfényvesztés, áldemokrácia csupán. Nekünk viszont élő, tényleges demokráciára van szükségünk, arra, hogy a tulajdonhoz való egyenlő viszonyukat az emberek a mindennapos életben egyenjogú tevékenységgel párosíthassák. Ehhez nélkülözhetetlen a tömegek olyan műveltségi szintre emelése, hogy azok tevékenyen bekapcsolódhassanak az állam ügyeinek inté-

zésébe. Lenin az általános műveltség bizonyos fokát egyik legfontosabb előfeltételnek tekinti, aminek révén valóban mindenkinek módjában áll részt venni az állam igazgatásában.[37]

A kulturális színvonal emelkedésével csökkennek a város és a falu, a munkások és a parasztok, a szellemi és fizikai dolgozók közötti különbségek. A tulajdonviszonyok szempontjából már egyenlő helyzetben vannak mindezek a rétegek, osztályok, de a kulturális színvonalban fennálló nagy különbségek is meghatározzák a termelési folyamatban elfoglalt helyüket, ezért a további közeledés nagyrészt a kulturális forradalom végrehajtásától függ.

A kulturális felemelkedésnek materiális alapja az életszínvonal emelkedése, mert súlyos anyagi gondokkal küzdő, nyomorgó, minden percét kenyérkeresetre szánó emberek nem fordítanak, de nem is fordíthatnak kellő időt és energiát a kultúrálódásra (ez jól látható a kapitalista országokban). Viszont minél jobban kielégítjük az emberek szükségleteit, annál inkább létrejönnek azok az általános körülmények, amelyek a művelődéshez szükségesek. Az életszínvonal eddig elért szintje már kétségkívül lehetővé teszi a fennálló műveltségi különbségek jelentős csökkentését. De az is nyilvánvaló, hogy az életszínvonalnak tovább kell növekednie, főleg a még elmaradott rétegeknél — a munkaidő tekintetében, a lakásviszonyokban stb. — ahhoz, hogy kulturális téren is tovább léphessünk. Maga a növekvő kultúrszint viszont — mint láttuk — növeli a dolgozók keresetét is.

Mit foglal hát magában a kultúrforradalom fogalma? Szakmai képzést, de nem kizárólag szakmai képzést. Politikai képzést, de nemcsak politikai képzést. A művelődési színvonal növelését, a falu és a város, a fizikai és a szellemi munka közötti különbségek csökkenését az előbbiekkel együttvéve. Éppen ezért nevezzük ezt a folyamatot *forradalomnak*, a szó igazi és teljes értelmében. Csakis ilyen forradalomban juthat el a volt kizsákmányolt osztály odáig, hogy „lerázza nyakáról a múlt egész szennyét és képessé váljék a társadalom új megalapozására".[38] Az emberek tudatának átformálása csak a szocialista építésben való tevékeny részvétellel valósulhat meg. Eközben válnak ké-

[37] Lásd: *Lenin* Válogatott Művei. II. köt. Szikra 1954. 235. old.
[38] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 40. old.

pessé az emberek arra, hogy forradalmian megváltoztassák önmagukat. A kulturális forradalom megvalósítása — az előbbiek szerint — legalább három fontos feladat megoldását követeli:

1. Az emberek általános műveltségének, műszaki képzettségének növelését. Ennek megoldása nyilván nagyobb feladat az elmaradott országokban (ahol még az analfabetizmus felszámolása is probléma), mint a fejlett országokban. De tennivalót hagy a legfejlettebb kapitalista országokban is a szocialista forradalom számára, mert az idealista alapon folyó oktatás ott sok területen csak *korlátozott* tudást nyújt; mert a kapitalizmus ellentmondásai nem engedik meg a legújabb technikai ismeretek *korlátlan* elterjesztését, megismertetését; végül, mert az osztályhelyzetbeli különbségek miatt a felsőfokú képzést csak a kiváltságos réteg nyerheti el, míg ugyanakkor a lakosság nagy része — a legrosszabb helyzetben levő munkások, nemzetiségek, négerek stb. — gyakran a legminimálisabb ismereteket sem szerezhetik meg.

2. A kultúrforradalom második feladata az emberek fejében, gondolkodásában meglevő kapitalista maradványok felszámolása, s helyettük a szocialista eszmék erősítése. Ez jelenti egyfelől a küzdelmet azok ellen a kapitalista maradványok ellen, amelyek többnyire az emberek *termelési helyzetével* kapcsolatosak. (Az önzés, az egyéni érdekeknek mások rovására történő érvényesítése, a spekuláció, a csalás, a korrupció elleni harc stb.) Ezek a jelenségek igen közvetlenül befolyásolják a mindennapi termelőmunkát. Kiküszöbölésük ezért a kulturális, ideológiai forradalomnak *nagyon sürgősen* megoldandó feladata. A régi tudatmaradványok felszámolása másfelől jelenti az olyan nézetek elleni harcot, melyek alapjában az emberek *társadalmi helyzetével* függnek össze (nacionalizmus, sovinizmus, idealizmus stb.). A nézetek e két csoportja között igen szoros a kapcsolat, leküzdésük egyformán fontos. Mégis látni kell, hogy ez utóbbi nézetek leküzdése *viszonylag hosszabb* időt igényel, s hogy ez a feladatnak a nehezebb része.

3. Végül a kultúrforradalom harmadik fő feladata, hogy átültesse az új szocialista eszméket, nézeteket a felépítményhez tartozó intézményekbe, tudományokba, művészetekbe, a marxista eszmékkel megtermékenyítse a tudományágakat, az iro-

dalmat, a művészetet — a filmet, színházat, képzőművészetet — stb. Érthető, hogy ez még az előzőknél is nehezebben megoldható, hosszabb ideig tartó feladat, és *dandárja,* azaz a munka nagyobbik része csakis a kultúrforradalom korábbi vívmányainak alapján oldható meg.

Az előbbi feladatok megoldását megkönnyíthetik vagy nehezíthetik bizonyos történelmi adottságok. A kapitalista fejlődés magas színvonala megkönnyítheti a szocializmusra való áttérésnél az első feladat megoldását: az általános műveltség elterjesztését, ami elmaradott országokban több időt igényel. Az erősebb forradalmi tradíciók, a nép nagyobb politikai öntudata viszont meggyorsíthatja a kapitalista maradványok leküzdését, míg ugyanakkor a politikai öntudat alacsonyabb foka ezt megnehezíti. Az emberek tudatának átalakítása a szocialista forradalom leghosszabb ideig tartó feladata.

Ami a feladatokat külön-külön illeti: a népi demokratikus forradalom első időszakában mindenhol az általános ismereteket adó oktatás széles körű kiterjesztése, a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megtörése állt előtérben. Ez azt jelenti, hogy a kultúrforradalomban is lényegében a polgári demokratikus feladatok megoldása volt soron. Az általános ismeretek nyújtása nem sajátosan szocialista, hanem demokratikus követelés. De ennek következetes megvalósítása mégis áthúzódik a szocialista építés szakaszába, mert a kapitalizmus ellentmondásai miatt ez a tipikusan burzsoá demokratikus feladat sem valósítható ott meg teljesen. A kulturális forradalom feladatai már csak ezért sem igazíthatók mereven a társadalmi fejlődés szakaszainak általános követelményeihez. A demokratikus feladatok megoldása áthúzódik a szocialista szakaszba, a szocialista feladatok áthúzódnak a kommunizmus építésébe. Ez elvileg teljesen érthető, és megmagyarázható a lét és a tudat viszonyával, mert hiszen a kulturális forradalom elsősorban a tudathoz kapcsolódó fogalom, mely ezért általában *egy ütemmel elmarad* a társadalmi változások mögött.

Ami a kapitalizmus maradványait illeti: az ellenük folyó küzdelem az osztályharc egyik fő területévé vált. A szocializmus építésének befejező szakaszában törvényszerűen előtérbe nyomul az a feladat, hogy kiűzzük a kapitalizmust utolsó menedé-

kéből, az ideológiai viszonyok területéről. Csakis akkor, amikor teljesen megsemmisítjük a magántulajdonosi viszonyok által évszázadokon át ápolt hagyományok és szokások maradványait, csakis akkor mondhatjuk el, hogy „bevertük az utolsó szöget a kapitalizmus koporsójába". (Lenin) Ez mindenekelőtt azt igényli, hogy: 1. Minden emberbe beoltsuk a munkához való szocialista viszonyt. Ez a fő ismérve annak, milyen eredményes a kulturális, ideológiai tevékenységünk. Továbbá, hogy az egész nép gondolkodásában, minden tudományágban uralkodóvá tegyük a marxista eszméket.

Mivel jellemezhetjük a kulturális forradalom előttünk álló — a szocialista építés befejezésével kapcsolatos — feladatait? Jóllehet előtérbe nyomul a kapitalista tudatnak az emberek fejében még meglevő maradványai elleni harc, mégsem veszítenek jelentőségükből az általános műveltség, a szakképzettség növelésével kapcsolatos feladatok. Igaz, ma már nem az elemi általános ismeretek elterjesztése, hanem minőségileg magasabb fokú feladatok állnak előtérben. De ezek semmivel sem kisebb jelentőségűek amazoknál. Közelebbről nézve a dolgot, azt látjuk, hogy a kapitalista maradványok leküzdése nem is szakítható el ezektől, így például a képzettség növelésétől.

Az ideológiai harc nem légüres térben folyik, hanem a gyakorlati építő munkában. A tudományos technikai forradalom révén a tudomány beköltözik a gyárba, nemcsak mint kutatórészleg, hanem a termelési folyamaton belül is helyet foglal. A magas színvonalú technika olyan követelményeket állít az egyes munkások elé, ami messze felülmúlja az eddigieket. Ez egyben fordulat kezdetét jelenti a fizikai és szellemi munka közötti viszonyban. A dolgozók képzettségének növekedése közelebb hozza őket személyükben is a szellemi munkát végzőkhöz, megváltoztatja a gyáron belüli kapcsolatokat.

A technika fejlődése átalakítja magát a munkát. Fokozatosan megszűnik a nehéz, az alacsony képzettségű fizikai munka, a rutinmunka, s megszűnik mind a fizikai, mind a szellemi munka monoton jellege. Az automatizálás térhódításával növekszik a magasabb képzettségű munkások részaránya, akiknek tevékenysége már sokban hasonlít a szellemi munkát végzőkéhez. Nagyon helyesen mutat rá Lilley „Az automatizálás és a társadalom"

című könyvében arra, hogyan hat a technika fejlődése e kapcsolatokra. Gyorsabban növekszik mindenekelőtt a magasabb képesítésű szakemberek száma. Ezért — mondja a szerző — minden országnak, így Angliának is, *bármily nagy áldozatok* árán, meg kell oldania a széles körű és magas színvonalú technikai oktatást, mert „a történelmet nem érdeklik a kifogások". A legkvalifikáltabb erőkből, megfelelő tanerő-utánpótlást kell biztosítani, anyagi áldozatokat is hozva ezért, tehát például oly módon, hogy a jól fizetett ipari állásokból is vonzani tudják az oktatásba a szakértőket. A szerző véleménye az, hogy mindez a kapitalizmusban nem oldható meg, és szerinte félő, hogy ennek súlyos következményei lesznek.[39] Nálunk sem könnyű dolog ezeknek a problémáknak a megoldása, de teljesen lehetséges. Egyáltalában nem felesleges azonban az előbbiekre utalni, mert kétségbevonhatatlan eredményeink ellenére még jócskán akad számunkra is tennivaló, különösen ha figyelembe vesszük, hogy például 1960-ban 10 000 lakosra Magyarországon 40,3, de a Szovjetunióban 111,8 és Csehszlovákiában is 68,9 főiskolai hallgató jut. (Lengyel Statisztikai Évkönyv 1962. 516. old.)

És most, fejlődésünk következő szakaszában már nemcsak a termeléssel összefüggő képzésről van szó. Az előttünk álló időszakban az oktatásnak emellett egyre növekvő mértékben kell olyan műveltséget is nyújtania, mely a szabad idő tartalmas és élvezetes kitöltéséhez, a kultúrált élethez szükséges. Ma még az emberek *szinte kizárólag* munkájuk végett tanulnak, de azért már így is sok azoknak a száma, akik saját hajlamaik kielégítésére művelődnek (zenélnek, festenek stb.). Ehhez, és a különböző társadalmi funkciók betöltéséhez is segítséget kell nyújtania az oktatásnak, mert mindez a fizikai és szellemi munka közötti különbség eltüntetésének fontos útja, ti. a társadalmi munka többnyire szellemi tevékenységet igényel. Olyan fokot kell elérnünk, ahol ténylegesen lehetővé válik mindenki számára képességeinek kibontakoztatása, azok rendszeres fejlesztése, az *oktatási formák keretében is*, a szabad idő tervszerű felhasználásával stb.

[39] Lásd: *S. Lilley:* Az automatizálás és a társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1958. 268. old.

A szocializmus teljes felépítése megköveteli a kulturális fejlettség igen magas — de konkrét mértékkel nehezen meghatározható — színvonalát. A kulturális forradalom elkezdődik a szocialista forradalom elején, de teljesen nem fejeződik be nemcsak az alapok lerakásával, hanem még a szocialista társadalom felépítésével sem. A szocializmus teljes felépítése szempontjából hozzávetőlegesen az a követelmény, hogy az emberek kulturális fejlettsége megfeleljen a termelés színvonalának, hogy biztosítva legyen a *nép egészének* a mai korban szükséges általános műveltsége, hogy kiküszöbölődjenek az elsődlegesen a termeléssel kapcsolatos kapitalista nézetek (egoizmus, mások megkárosítása), és a termelési folyamatban az emberek között osztatlanul szocialista viszonyok uralkodjanak, hogy a lakosság *fő tömegeiben* leküzdjük a társadalmi életben jelentkező antiszocialista nézeteket (például a nacionalizmust stb.). E nézetek valószínűleg ezután is megőrződnek egy ideig a lakosság *egy kisebb részénél,* s ugyancsak valószínű, hogy nem sikerül teljesen szocialistává tenni addig az irodalmat, a művészeteket, mert ezek eszmei átalakítása a néptömegek nézeteinek megváltozását tükrözi vissza, és ezért bizonyos értelemben azt követi. (Ez nem mond ellent annak, hogy a művészetek *leghaladóbb része* a maga részéről elő is segíti a tömegek szocialista tudatának formálását.)[40]

[40] Itt — és az összes eddig felhozott érvek summázásaként — kívánjuk leszögezni, hogy a *teljesen felépült* szocializmus sem „idillikus", utopisztikus állam, nem olyan állam, amelyben a termelés, elosztás, kultúra valamilyen „tökéletes" állapotban lennének. A szocializmus megköveteli mindennek *bizonyos fokig* történő fejlesztését, de ugyanakkor elképzelhetetlen a termelőerők és a termelési viszonyok, a kultúra bizonyos hiányosságai nélkül, melyek csak a kommunizmusban tűnhetnek el. Emiatt nem vonható kétségbe a szocializmus *teljes* felépítése. A kapitalista országokban dolgozó, egyes elvtársaink még kissé idillikusnak, hibamentesnek képzelik el a szocializmust, ami valószínűleg a helyzetükkel is magyarázható. Ilyen nézőpont hatására írja például B. Boffe, az „Unitá" 1962. január 30-i számában, hogy „a Szovjetunióban csak bizonyos korlátok között épült fel még a szocializmus". Ez szerintünk tévedés. A Szovjetunióban *teljesen* felépült a szocializmus, de a teljesen felépült szocializmus is kétségkívül csak egy meghatározott pontig, határig valósítja meg kommunista ideáljainkat, amelyeket csak a kommunizmus valósíthat meg teljesen. Úgy tűnik, Boffe elvtárs ezt téveszti szem elől.

V. A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LERAKÁSA S A GAZDASÁGI TÖRVÉNYEK ÉRVÉNYESÜLÉSE

A jelenlegi fejlődési szakasz legfontosabb ismérve a termelési viszonyok gyökeres megváltozása. Kihat-e ez a változás a gazdasági törvények érvényesülésére? Mielőtt erre válaszolnánk, előrebocsátunk néhány általános megjegyzést.

A gazdasági törvények kifejezik a termelési viszonyok fontos, lényeges elemeit. A termelési viszonyok a gazdasági viszonyok összességét alkotják, a törvények viszont ezeknek csak *egyes, meghatározott, lényeges elemeit.* A munka szerinti elosztás törvénye például kiemeli, elénk állítja az elosztás folyamatában megvalósuló számtalan konkrét kapcsolat, viszony legfontosabb vonását. A törvény tehát maga is termelési viszony, a termelési viszonyok egyenlőek több átfogó, jellemző törvényszerű folyamattal, s azok útján valósulnak meg.

A törvény nem fejez ki mindent, hanem csakis valamely jelenség *lényeges, szükségszerű* és szükségszerűen ismétlődő vonásait (Lenin). A törvény — a jelenség lényege. Ebből önként adódik, hogy a törvény nem vonatkoztatható mindenre, hiszen az életben nemcsak lényeges dolgok vannak, hanem ezek mellett szép számmal léteznek kevésbé lényeges dolgok is. Ezért hiba volna a törvények babonás fetisizálásával mindent azok keretei közé erőltetni. Erre is vonatkozik, amit Lenin más összefüggésben mond, hogy „minden elmélet... csak megközelítően foglalja magában az élet bonyolultságát".[1] Ugyanakkor természetesen azt sem szabad gondolni, hogy valamely törvény csupán azért létezik, hogy az elméleti előadásokban szerepelhessen, de a gyakorlatban konkrét haszna nincs. Nagyon fontos feladat a törvények valóban általános összefüggéseit konkrétan életre kelteni, és biztosítani a legmegfelelőbb formákat a megvalósulásukhoz. Elvileg nézve ez azt igényli, hogy olyan körülményeket teremtsünk, amelyek a legjobb feltételeket al-

[1] *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 27—28. old.

kotják a törvények, vagyis a termelési viszonyok meghatározott oldalainak kívánt fejlődéséhez.

Jóllehet a termelési viszony és a törvény lényegében megegyező fogalmak, a való életben a közöttük levő összefüggések mégis önálló formákban jelennek meg. A termelési viszonyok, a törvények és a konkrét gazdasági kérdések számos közvetítő formán keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Ezt látni kell, de mégsem szabad emiatt ezeket az összefüggéseket feleslegesen misztifikálni és beburkolni a számtalan gyakorlati nehézség leplébe. Különösen helytelen ez társadalmi törvényeknél, amelyek megvalósulása az emberek munkájától függ. Az elméleti irodalomban néha annyira hangsúlyozzák a törvények *objektív, az emberek tudatától független* jellegét, hogy ez az egyszerű emberekben olyan benyomást kelt, mintha itt őket közvetlenül nem is érdeklő kérdésekről lenne szó. A törvények ilyen elvont, sokszor áltudományos fetisizálása ellen foglaltak nagyon helyesen állást a szocialista országok filozófusainak múlt évben lezajlott értekezletén is, ahol külön aláhúzták, hogy a társadalmi törvények nem érvényesülhetnek az emberek feje felett, hiszen ezek a törvények éppen az egyének összességének cselekedeteiben kelnek életre.[2] Ezt különösen fontos ma hangsúlyozni, mert az előttünk álló időben a szubjektív tényezők szerepe megnövekszik. Elsőrendű feladat tehát a legfontosabb összefüggéseket megtisztítani a sok zavaró rárakódástól, hogy világosabban megértessük gazdasági fejlődésünk törvényeit a tömegekkel.

Óvakodni kell ugyanakkor az olyan sematizmustól is, mely mindenben a „kétlábon járó törvényeket" keresi. A termelési viszonyok meghatározó szerepe a törvényekkel szemben, majd azok hatása az egyes gyakorlati kérdésekre, valóban csakis a közvetítő formák láncolatán keresztül képzelhető el. Hiábavaló, naiv dolog lenne ezért például konkrét gazdasági részmegoldásoknál a termelési viszonyokat vizsgálni, és ettől várni a feladatok részletes meghatározását. E veszélyt is látva, mégis azt hangsúlyoznánk most, ami elvileg fontosabb: az említett jelenségek közötti összefüggéseket. A gyakorlati szempontok elsődlegessége nem vezethet arra, hogy ne vegyünk tudomást a tar-

[2] Lásd: Filozófiai Szemle, 1962. 3. sz. 3. old.

melési viszonyok létéről, konkrét szerepéről, különösen az egyes szakaszok változásainál. Közismert, hogy a Szovjetunióban az elmúlt esztendők alatt foganatosított gyakorlati intézkedések sorát éppen a termelési viszonyok követelményeivel indokolták.

Amíg abból indulunk ki, hogy a termelési viszonyok és a termelőerők összhangja egy társadalmi formáció egészében *teljes, változatlan,* addig valóban úgy tűnhet, mintha a fentiek vizsgálata semmit sem nyújtana számunkra. Ha viszont elismerjük, hogy a kettő közötti kölcsönös kapcsolatok egyes társadalmi formációkon belül is változhatnak, úgy azt is el kell ismernünk, hogy e változások szükségszerűen kihatnak a törvények működésére is. Nagyon helyesen jegyzi meg Jermakov, hogy: a szocializmusban az értéktörvény működésének minden lényeges vonatkozása a szocialista termelési viszonyoktól, a gazdaság tervszerű fejlődésétől, a város és a falu minőségileg új kapcsolataitól, egyszóval számos olyan tényezőtől függ, amelyek kívül esnek az értékviszonyok szféráján.

Ezért ahhoz, hogy helyes képet alkossunk egy-egy gazdasági törvény működéséről, kellő teljességgel kell figyelembe vennünk egész sor olyan tényezőt, amely nem tartozik közvetlenül az adott törvény megnyilvánulásainak szférájába. A termelési viszonyok és a termelőerők közötti összefüggések konkrét elemzése segítheti a gyakorlati építés kérdéseinek megoldását, az irányok, a módszerek tisztázódását. Ez igen szemléltetően látható ma, a mezőgazdaság átszervezésének befejezésekor, amikor a társadalmi viszonyokban végbement változások kezdik éreztetni hatásukat a gyakorlatban.

A termelési viszonyokat, és az azokat az élet sokrétűségével összekötő számtalan gazdasági formát (a tervgazdálkodást, az árpolitikát, a bérrendszert stb.) nevezték egy időben mechanizmusnak, gazdasági modellnek, legutóbb pedig ezekre keresett helyes megnevezést Hegedűs András és mások is. A magunk részéről nem kifogásoljuk Hegedűs András szóhasználatát. „A szocialista termelési és gazdasági viszonyokat kifejező konkrét gazdálkodási rendszert a tervgazdálkodás konkrét rendszerének nevezem, és ezen a szocialista termelési viszonyokat realizáló konkrét gazdasági formák dinamikus egységét értem, bi-

zonyos, népgazdaságban meghatározott időszakban."[3] A megfogalmazás lényegével egyetértünk.

Egyetértünk azzal, hogy a szocialista állam a gazdasági formáknak *csak a termelési viszonyok által meghatározott körén* belül választhat, hogy a leghatékonyabb forma kiválasztása ezen a kereten belül még sok egyéb objektív és szubjektív tényezőtől is függ, hogy ezért szakaszonként más és más lehet az optimális. Különösen fontos ezzel kapcsolatban a gazdaságpolitika helyének meghatározása. A gazdaságpolitika szerves részét képezi a párt mindenkori politikájának és ilyen szempontból, mint általában a politika, a felépítményhez tartozó fogalom. Ha erről az oldalról nézzük a dolgot, helyes aláhúzni, hogy a gazdaságpolitika az emberek tudatos cselekedeteinek, általában a szubjektív tevékenységnek a kifejezője. De a gazdaságpolitika egyben több is és más is. A gazdaságpolitikát *legközvetlenebbül* nyilvánvalóan a termelési viszonyok — tehát az alap — mindenkori állapota befolyásolja. Még ha a felépítmény elemének tekintjük — bár a gazdasági kategóriák osztályozása a filozófiai értelemben vett alap és felépítmény fogalomköre szerint rendkívül bonyolult dolog, és ezért igen ritkán használatos —, akkor is tény, hogy jelentősen különbözik a többi odatartozó elemtől: az ideológiáktól, az intézményektől stb. A kategorizálásnál tehát itt helyénvaló a körültekintő szemlélet.

Nincs módunkban részletesen kitérni e kérdés elvi vonatkozásaira. Csupán azt emelnénk ki e gondolatok közül, ami a továbbiak szempontjából különösen fontos számunkra: a termelési viszonyok, a törvények és a gyakorlati gazdaság összefüggéseit. Tagadhatatlan, hogy a való életben létezik ilyen négyes lépcsőjű tagozódás: termelési viszonyok, törvények, gazdaságpolitika, konkrét formák.[4] Most nem a gazdaságpolitika különállását, hanem inkább feltételezettségét hangsúlyoznánk, mert

[3] Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1423. old.

[4] Nem szólunk itt arról, hogy a népgazdasági terv, általában a tervgazdálkodás konkrét részei hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és e kapcsolatukat mennyiben határozzák meg a gazdasági törvények újabb követelményei. Megjegyezzük azonban, hogy ennek vizsgálata szerintünk rendkívül érdekes eredményeket hozhat.

közelebbről nézve az tűnik ki, hogy a gazdaságpolitika mindenkor a törvények követelményeinek megfelelően szabja meg az állami irányítás formáit, ezek a formák pedig ennek megfelelően biztosítják a megvalósulás helyes módját.

Ezt többek között azért húzzuk alá, mert az elmúlt években viták folytak e kérdés körül, melyek a mai napig sem zárultak le.[5] Az akkori vitákban helyesen léptek fel olyan tendenciák ellen, melyek akarva vagy akaratlanul alkalmasak voltak arra, hogy utólag elvi igazolást nyújtsanak az ellenforradalomnak. Helyesen hangsúlyozták, hogy ide vezetnek mindazok az állítások, melyek szerint az ellenforradalmi események a gazdasági alapból fakadtak. E helyes igyekezet közben azonban egyes túlzott megállapítások is elhangzottak. Természetesen nem azért térünk ki most ezekre, hogy néhány év elmúltával, és tapasztalatával felvértezve, utólag kapcsolódjunk be egy *akkori* vitába, ami nem lenne helyes. Magától értetődik, hogy nem bírálhatunk *ma* egyeseket azért, mert hat évvel ezelőtt nem vették figyelembe mondjuk a XXII. kongresszus tételeit. E dologgal egyszerűen gyakorlati jelentősége miatt foglalkoztunk. A viták érdekesek és tanulságosak voltak. Nálunk a viták nem öncélúak, nem azért folynak, hogy valakit „legyőzzenek", és hogy valaki „győzzön", hanem azért, hogy adott területen előbbre jussunk. Ez viszont csak akkor következik be, ha utólag gondosan számba vesszük a vita eredményeit, és magunkévá tesszük belőle mindazt, ami hasznos. Ebben az esetben ez szerintünk még nem kielégítő mértékben történt meg. Gondolatainkkal ehhez kívánunk hozzájárulni.

Helyesen hangsúlyozva, hogy a múlt hibái *nem* a gazdasági alapból fakadtak, egyes bírálók olyan általános megállapításokra is jutottak, amelyekkel nem érthetünk egyet. Ezek mindenekelőtt abban fejeződtek ki, hogy túl mereven határolták el a gazdaságpolitikát a termelési viszonyoktól, mintha az előbbi szinte független lenne az utóbbitól. A gazdaságpolitika — felfogásuk szerint — az emberek *tudatos* tevékenysége, míg a termelési viszonyok a tudattól *függetlenül* léteznek. Ez az állí-

[5] Lásd: Közgazdasági Szemle, Figyelő, 1957. március 7., június 29. stb.

tás, mint láttuk önmagában nem hibás, de az összefüggés nem ilyen merev. Ez a felfogás lebecsülte a termelési viszonyok (vagy azok elemei) tökéletesítésének jelentőségét, így például tagadta, hogy a túlcentralizált iparvezetésnek bármi köze is lenne a termelési viszonyok kérdéséhez. A termelési viszonyok és a termelőerők kölcsönhatása dialektikus voltáról mondottakból következik, hogy ezzel a felfogással nem érthetünk egyet. A Szovjetunióban végbement nagy horderejű gyakorlati változások, *és éppen az iparvezetés átszervezése* is, feltétlenül a termelési viszonyok meghatározott elemeinek továbbfejlődéséről tanúskodnak. Ezt egyébként az SZKP számos dokumentumában is *így* értékelte.

Itt van a fent idézett érveknek elméletileg leggyengébb pontja. Bizonyos értelemben ugyan indokolt kiemelni, hogy a gazdaságpolitika *tudatos* cselekvés, de kevésbé indokolt már ezt szembeállítani a termelési viszonyokkal mint nem tudatos elemmel. A szocializmusban a termelési viszonyok is *tudatos* cselekvés eredményeként változnak. Az idézett felfogás a törvények *objektív* voltának és a *tudatosságnak* összekeveréséről tanúskodik. A tudatosság szerepe a szocializmusban nem szűkíthető le a hétköznapi gyakorlati intézkedések megvalósítására, mert az kiterjed a társadalmi viszonyok átalakítására is. Ebben van a szocializmus egyik nagy előnye. A termelési viszonyok objektíven léteznek, tehát léteznek akkor is, ha az emberek nem tudnak róluk. *De a termelési viszonyok egyes elemei — a szocializmusban — mégsem spontánul, és egyáltalában nem az emberek tudatától függetlenül változnak, hanem ellenkezőleg, csakis az ő céltudatos cselekedeteiken keresztül!*

A termelési viszonyok lényege — a társadalmi tulajdon — nem változik a szocializmus egész időszakában. De a termelési viszonyok egyes elemei — például a társadalmasítás mértéke, formája — egyáltalában nem képezik az emberi tevékenység tiltott területét, ellenkezőleg, annak fontos terréhumai. A termelési viszonyok és a termelőerők közötti összhang *tudatos* kialakítása, *tudatos* formálása a konkrét gazdasági teendőknél nem kisebb jelentőségű része a szocialista építésnek, és nem kisebb tartalékokat tár fel. Nem indokolt tehát a babonás félelem a termelési viszonyok emlegetésétől. Ellenkezőleg, ebből a

szempontból egyet kell értenünk azokkal, akik a termelési viszonyok egyes elemei alakíthatóságának jelentőségére utaltak, mert éppen a sztálini dogma, a teljes összhang szorította háttérbe a kérdésnek ezt az oldalát.

A két fogalom mesterkélt elválasztása elhomályosítja a fő tendenciákat, a termelési viszonyok valóságos szerepét, s azok szűk felfogásáról, a tulajdonviszonyokra való leszűkítéséről tanúskodik. A termelési viszonyok azonban csak széles értelemben foghatók fel helyesen. Erről tanúskodik a szocialista országok *egyöntetű* tapasztalata. Ezekben az országokban a szocialista tulajdon létrejötte után is még hosszú évekig beszélnek a termelési viszonyok megszilárdításáról. Ebben értelemszerűen benne foglaltatik a vezetés átszervezése is, amely a tömegek közvetlen részvételének hatékonyabbá tételét, azaz a termelési viszonyok tökéletesítését célozza. És még egyszer aláhúzzuk: az áru-pénz viszonyok, általában a közgazdasági kategóriák is társadalmi viszonyok kifejezői. Tökéletesítésük természetesen e viszonyokat is érinti. A bérezés fejlettebb formáinak bevezetése (időbér, darabbér, csoportbér, a természeti járandóság helyett — pénz részesedés) — tudatos intézkedések eredményei. De ezek a maguk részéről új viszonyokat hoznak létre a különböző népgazdasági ágak dolgozói között az elosztás terén, és ezek a viszonyok — már *objektíven létező* — társadalmi viszonyok. Már csak e miatt az elvi összefüggés miatt sem érthetünk egyet a fenti értelemben vett merev szétválasztással.

Különösen aktuálissá teszi a mi szempontunkból e viták felidézését az, hogy e vitákban szerintünk bizonyos statikus szemlélet érvényesült. A termelési viszonyok és a gyakorlati problémák közötti összefüggések az egyes szakaszokban *nem azonos módon* vetődnek fel, de erről az említett vitákban szinte egyáltalán nem esett szó. Vitathatatlan, hogy nálunk sokáig elvontan, kissé iskolásan kezelték a törvényeket. Sokszor szinte olyan helyzet alakult ki, hogy a törvényekről az ideológiai oktatásban beszéltek tananyagként, a gyakorlati munkában pedig a tényleges feladatokról, és úgy tűnt, mintha a két jelenség között semmiféle kapcsolat sem volna. Az általánosan, tételesen kezelt gazdasági törvények valóban nem sok hasznosíthatót adnak a gyakorlatnak. Ezen kétféle módon lehet segíteni: 1. Arra kell

törekedni, hogy mélyebben megismerjük az egyes törvények belső mechanizmusát, mivel elmaradásunk e téren is jelentős volt és még távolról sem szűnt meg. E tekintetben sokat segít az egyes törvények olyan konkrét, részletes és sokoldalú elemzése, mint amilyen Szabó Kálmánnak a tervszerű fejlődésről írott könyve. 2. A szocializmus törvényeit nem szabad általános, minden időkhöz mért változatban igazságoknak tekinteni, hanem szüntelenül „szembesíteni" kell őket a konkrét fejlődés igényeivel. Minden fejlődési szakaszban *újból és újból* vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy a végbement változások mennyiben befolyásolják az egyes törvények érvényesülését, hatókörét.

A szocializmus törvényei gyakran azért tűnnek általánosaknak, mert szinte eltűnik belőlük az idő tényezője. Az elméleti irodalomban gyakran találkozunk a gazdasági törvények „követelményeiről", „oldalairól" írott eszmefuttatásokkal. Ezek többnyire a szocializmus *egész időszakát* együtt tárgyalják, egyetlen fenntartás az a többször előforduló megjegyzés, hogy a „törvények hatóköre egyre bővül". Ez persze igaz, de gyakorlatilag nem sokkal visz közelebb bennünket a lényeghez. Márpedig e probléma gyakorlati jelentősége igen nagy. Közhely és általánosan elismert dolog például, hogy 1956 előtt nálunk túlzottan nagy volt a centralizáció. E helyzet létrejöttében az is közrejátszott, hogy a vezetés a központosítás mértékét a konkrét helyzettől teljesen független jelenségként kezelte.

Ismeretes, hogy az erősen centralizált állami vezetés nem véletlenül keletkezett, ezt meghatározott okok szülték. 1945-ben a nagyarányú gazdasági romlás közepette nálunk is (akárcsak annak idején a Szovjetunióban) különösen nagy volt a kispolgári spontaneitás és a spekuláció veszélye. (Ebben az időszakban nevezte Lenin a Szovjetunióban a spontaneitást veszélyesebbnek az összes ellenforradalmi tábornokoknál együttvéve!) A helyzet ekkor objektíve igényelte a nagymértékű centralizációt. 1945-től 1948-ig éles harc folyt a hatalomért, miközben a népi rend anyagilag gyenge volt, és hozzáértő, megbízható káderekben szegény. Az ellenség minden módon gátolni próbálta a szocializmus térnyerését, ami ellen ilyen körülmények között csak erősen centralizált központi hatalom birtokában harcolhattunk eredményesen. Mindezek kezdeti és

átmeneti *kényszerintézkedések* voltak. A fejlődés újabb szakaszában, a szocialista szektor növekedésével az előbbi okok nagy része megszűnt. Erről azonban a vezetés nem vett tudomást, és ahelyett, hogy enyhítette volna a korábban indokolt centralizációt, még növelte is annak fokát, ami — mint ismeretes — végzetes hiba volt.

Megítélhető-e egyáltalán a centralizáció szükséges mértéke, ha eltekintünk a konkrét körülmények következményeitől? Nyilvánvalóan nem. Az 1956 előtt és után folyó vitákban gyakran ez történt. A vélemények csatája nemegyszer akörül folyt: szükséges-e a szocializmusban a centralizált vezetés vagy nem. Természetesen alapvetően hibásak voltak azok a nézetek, amelyek „általában" is elvetendőnek tartották a központosított vezetést, de hibás volt már a kérdés megfogalmazása is. Lehetséges, hogy ha pontosabban vetődött volna fel a kérdés, például úgy, hogy az *akkori* körülményekhez képest *mennyire* és miben túlzott a centralizáció — kisebb tere lett volna az effajta végleteknek.

Gyakran szembetaláljuk magunkat — legalábbis az irodalomban — olyan törvényekkel, amelyek a hatalom átvételétől a szocializmus teljes felépítéséig, tehát sok évtizedre kiterjedően *egyformán érvényesek*. Éppen ez szerintünk egyik oka annak, hogy az így felfogott törvények valóban általánosak, és nem sokat segítenek a gyakorlati munkában. Nem az a megoldás, hogy elhatározzuk, nem veszünk tudomást a létező törvényekről, hanem az, hogy az eddiginél is figyelmesebben tanulmányozzuk elsősorban *a törvények belső összefüggéseinek változását a fejlődés nyomán, tehát különösképpen azt, mi kerül előtérbe vagy szorul háttérbe az egyes időszakokban*, mi az *új*, mi az *eltérő* a törvények általánosan ismert keretein belül a fejlődés újabb periódusaiban. A törvényekkel csakis ebből az egyetlen szempontból, a fejlődési szakaszok szempontjából foglalkozunk.

Léteznek-e egyáltalában olyan vonások, melyek egy adott törvényen belül különösen jellemzőek az egyes időszakokra? Szerintünk feltétlenül léteznek. Ezt csak akkor tagadhatnánk, ha mechanikusan fognánk fel a törvény kategóriáját. A törvény az emberek közötti viszonyok, a társadalmi viszonyok meghatározott oldalát fejezi ki (például az elosztási viszonyokat a munka

szerinti elosztás törvénye). Elképzelhető-e, hogy miközben a társadalmi viszonyok *gyökeresen* változnak, e viszonyok egyes oldalait kifejező törvények változatlanok maradnak? Ez logikailag sem képzelhető el, de a valóságban sincs így. Különösen világosan látható ez az alapok lerakásának idején, amikor a törvények érvényesülése jelentősen módosul. Ennek számos oka van. 1. Az alapok lerakásáig létezik még kapitalista szektor, még hatnak bizonyos fokig a kapitalizmus törvényszerűségei. A kapitalista szektor léte gátolja a szocializmus törvényeinek érvényesülését már azzal is, hogy elzárja önmagát e törvények hatóköre elől. Az alapok lerakása után az a döntő változás, hogy most már csak a szocializmus törvényei léteznek, ledőlnek a kapitalista szektor által emelt korlátok. 2. A kapitalizmus törvényeinek léte hatást gyakorolt a szocialista szektorban megvalósuló törvényekre is, mert számos konkrét esetben keresztezte vagy ellensúlyozta hatásukat. Egyesek szerint az egymásnak ellentmondó törvények *keresztező hatása* is egyik oka annak, hogy a törvényeknek tendencia jellegük van.[6] 3. Annak, hogy a tervszerű fejlődés, a munka szerinti elosztás, de általában a gazdasági törvények érvényre jussanak, *előfeltétele* a termelőerők meghatározott foka, a műszaki bázis. Megfelelő műszaki bázis nélkül nem létezhetnek a szocializmus törvényei. Például: a tervgazdálkodás kiépülésének előfeltétele a gépi nagyüzemi termelés rendszerének létrejötte, mert elaprózott kisüzemekben az nem valósítható meg. 4. És végül: a törvények maguk is gazdagodnak és tökéletesednek a fejlődés folyamán.

Az említett körülmények arra válaszolnak: miért van az alapok lerakása után *változás* a törvények érvényesülésében. De nem magyarázzák meg, hogy milyenek ezek a változások. Nem elégedhetünk meg csupán e feltételek felsorolásával, meg kell határoznunk magukat a konkrét változásokat is. Megkíséreljük ezt kimutatni először a gazdasági vezetés és a tervezés kérdésénél, ahol eléggé világosan nyomon követhetők a termelési viszonyok és a gazdasági formák változásának összefüggései.

Nem tűzzük célul az egyes törvények, a gyakorlati mechanizmusok részletes elemzését, ez komolytalan, keresztülvihetetlen

[6] Lásd: *Kohn* cikkét: Wirtschaftswissenschaft 1957. 17. sz. 985. old; *Machonin:* Id. mű. 148. old. stb.

vállalkozás lenne, már a rendelkezésünkre álló terjedelem miatt is. Ezekkel (főleg a mechanizmusokkal) az elméleti irodalom igen behatóan foglalkozott. Nem érezzük magunkat hivatottnak e munka elbírálására, de egyéni benyomásunk az, hogy a mechanizmusok kutatása Magyarországon számottevő eredményeket hozott, ha maradt is jó néhány probléma. Az elméleti irodalomban ugyanakkor az előbbihez viszonyítva lényegesen kevésbé kidolgozottak az egyes törvények, egyes szakaszok nagyobb összefüggései, az, hogy hogyan befolyásolják ezek a törvények gyakorlati érvényesülését. Azért kezdjük elemzésünket a vezetés kérdéseivel, mert először azokat az összefüggéseket kívánjuk megvilágítani, amelyek befolyásolják a tervszerű arányos fejlődés, a munka szerinti elosztás, az alaptörvény érvényesülését. A továbbiakban a következő fő tanulság alátámasztására törekszünk: a történelmi fejlődés szakaszai a gazdasági törvények más-más elemeit, összefüggéseit helyezik előtérbe. Az *egységes* alap létrejötte után egyik legfontosabb ilyen *új* követelmény a vezetéssel, tervezéssel szemben: a gazdasági élet területenkénti, tárcánkénti vagy üzemenkénti bizonyos elkülönültségének fokozatos felszámolása, a gazdaság egészét jobban, hatékonyabban *összefogó, koordináló, egyeztető* tevékenység erősítése. Mint a későbbiekből látni lehet, nem az adminisztratív eszközök növelésére gondolunk, hanem olyan tevékenységre, amely voltaképpen *csak most*, az alapok lerakása után válik gyakorlatilag megvalósíthatóvá.

A GAZDASÁGI VEZETÉS EGYES KÉRDÉSEIRŐL

Világos, hogy a termelési viszonyok jellege, állapota és az üzemek igazgatása, valamint a népgazdaság vezetésének formái között igen szoros a kapcsolat. A szervezési, igazgatási formák mindenkor a termelési viszonyok és a termelőerők állapotához alkalmazkodnak. Elemi dolog, hogy mást jelent a vezetés kis- vagy nagyüzemben, egyéni vagy társadalmi tulajdonban levő vállalatnál. A hazánkban most lezajlott nagy horderejű társadalmi változások a régiek mellett *új* igényeket is támasztanak a vezetéssel szemben. Melyek ezek? 1. Biztosítsa a termelés *tényleges* társadalmasítását méreteiben, eszközeiben, módsze-

reiben. Ha a népgazdaság előtt álló fő feladat a korszerű nagyipari szint elérése, akkor a vezetésnek is arra kell törekednie, hogy erre a szintre emelkedjék. 2. Szorosan ehhez kapcsolódva központi helyet foglal el ma a vezetés demokratizmusának növelése. Nálunk is fokozatosan tért kell hódítaniuk a társadalmi vezetési formáknak, a szocialista önigazgatás elemeinek, a gazdasági vezetés új hajtásainak. Mind az előbbi, mind az utóbbi egyúttal a termelési viszonyok megszilárdulását is jelenti. 3. Abból a felismerésből, hogy jelenleg a gazdasági feladatok kerültek előtérbe, az a következtetés vonható le, hogy társadalmi méretekben szükséges a jó értelemben vett „gazdasági szemlélet" érvényesítése. 4. Teljes egészében ki kell használni azt, hogy most vált lehetővé *igazán* az egész népgazdaságra kiterjedő pontos felmérő munka, különösen a mezőgazdaságban, ahol kezdve a földnyilvántartástól, a termékek szabályos értéknyilvántartásáig, még megközelítő pontosságú adatokkal sem rendelkezünk, holott ez előfeltétele a tudományos tervezésnek is.

A felesleges igények megszüntetésével egyidejűleg növelni lehet az alapvető folyamatokat tükröző adatok begyűjtését, ami egyben előfeltétele is a mezőgazdaság tényleges nagyüzemesítésének. Miután a nyilvántartási munkában nemritkán találkozni bürokratikus vonásokkal, több helyütt tapasztalható indokolatlan idegenkedés, húzódozás általában mindenféle feljegyzéstől, adatközléstől. Ebből azonban nagy kár származhat. Különösen miután a mostani helyzetünkben minden — társadalmi és technikai — feltétel adva van, e dolog jó megszervezéséhez. Rendkívül időszerűek ma Marx szavai. „A könyvvitel, mint a folyamat ellenőrzése és eszmei egybefogása annál szükségesebbé válik, minél inkább társadalmi méretű a folyamat"[7] — mondja Marx. A felsorolt tényezők mindegyike nagyon fontos, és valamennyi helyzetünk új vonásával, a szocializmus alapjainak lerakásával függ össze.

A népgazdaság vezetésének átszervezése valamennyi népi demokratikus országban az alapok lerakása után, vagy azzal egyidejűleg került napirendre. Kézenfekvő az a következtetés, hogy ennek az átszervezésnek a szükségessége éppen a termelési viszonyok magasabb fejlettségi fokából adódik. Ezt támasztja alá

[7] *Marx:* A tőke. II. köt. Budapest 1960. 137. old.

az is, hogy ezeknek a különböző országokban folyó átszervezéseknek lényege teljesen megegyező, és egy mondatban így foglalható össze: megteremteni a vezetés korszerű, *nagyüzemi szintjét* és ezzel egyidejűleg növelni a tömegek közvetlen részvételét. Az előbbit igyekszik megvalósítani a termelési eszközök méreteinek növelését célzó — mindenhol érvényesülő — tendencia (vállalatok egyesítésével, kombinátok, trösztök, egyesülések létrehozásával), mert ez teremti meg a tényleg korszerű termelés és irányítás *lehetőségét*. Az utóbbi valósul meg többek között a helyi szervek fokozódó szerepében, a központi feladatok egyre nagyobb részének „leadásában", valamint új vezetési formák alkalmazásában (szakértői bizottságok, társadalmi ellenőrzés stb.). E két fő irány összefonódik a vezetés egyszerűsítésével és az anyagi érdekeltség növelésével. Kiküszöbölődnek a feleslegesen közbeiktatott szervek, csökkentik a központi tervmutatók számát, és csak a leglényegesebb dolgokra korlátozzák azokat, ugyanakkor növelik a távlati tervek szerepét. Helyenként, például a Szovjetunióban, Csehszlovákiában megszüntetnek minisztériumokat.

E változások *kettős célja*, a központosítás helyes erősítése és a decentralizálás kellő végrehajtása, elszakíthatatlan egymástól. Nagy kár származna abból, ha bármelyik oldalt is lebecsülnénk, vagy túlértékelnénk.[8] Jelenleg különösen előtérben álló feladat a decentralizálási folyamat, és vele együtt a tömegeknek nagyobb szerephez juttatása. Itt sok kihasználatlan lehetőség van, főleg a megyei, járási vezetésben, de az iparvállalatokban is.

Az egységes szocialista alap ugyanakkor nemcsak lehetővé teszi, hanem igényli a vezetés nagyobb *egységesítését*. Felvetődhet például a minisztériumok tevékenységének, szerepének kérdése, mert ez az elmúlt 17 esztendő alatt *lényegében* nem változott, és némely vonatkozásban nem áll összhangban a mai helyzet követelményeivel. Az üzemek összevonásából emellett új kérdések is adódnak.

[8] Ez történt Csehszlovákiában. A kongresszusi dokumentumokból megtudjuk, hogy az *egyoldalú* decentralizálás nagy károkra vezetett, gyengítette a legfontosabb helyeken is a központi vezetést, lényegében a központi szervek felelősségét decentralizálták, viszont „az irányító munka minden fokán megnyilvánultak a korlátolt helyi és szűkre szabott reszortérdekek". (Kongresszusi irányelvek. 21., 22. old.) (Kéziratban.)

A vállalatok összevonásával megszűnt több iparigazgatóság. De más szerveket is érint a dolog. Azelőtt a minisztériumi tervosztály bontotta le a Tervhivataltól kapott számokat az egyes üzemekre. Ha viszont csak 2—3 üzem tartozik egy iparághoz, kérdéssé válik, hogy szükség van-e továbbra is erre. Lehet, hogy egyszerűbb ez esetben azt egy helyen, például a Tervhivatalban elvégezni. *Új módon* vetődik fel a vállalatok ellenőrzésének kérdése is, ami ma — sok párhuzamossággal — egyszerre több helyen folyik. Ellenőrizik a minisztériumi főkönyvelőségek, a központi adóhivatal, a Nemzeti Bank stb., bizonyos dolgokat gyakran párhuzamosan. Rendkívül érdekes lenne a Szovjetunióban végbement ezzel kapcsolatos változások *lényegének* boncolgatása, de miután ez túlnőne ennek az írásnak a keretén, most csak néhány megjegyzésre szorítkozunk.

Nálunk — véleményünk szerint — még nem valósítható meg az egységes párt- és állami ellenőrzés. Ennek feltételei sincsenek meg, és egyébként még az is megvizsgálandó, hogy éppen a Szovjetunióban alkalmazott forma lenne-e a legmegfelelőbb számunkra. De annyi vitán felül áll, hogy az ellenőrzés annál hatékonyabb, minél egységesebb. Ahhoz, hogy a későbbiekben — akár a Szovjetunióban most bevezetett, akár más módon — teljesen központosított ellenőrzési rendszerre térhessünk át, ennek előkészítéseként, első lépésként szükséges lenne az országos méretekben folyó említett ellenőrzési tevékenységek fokozatos összevonása. Így legalább állami vonalon egységesítenénk, összehangolnánk ezt. Ezzel egyidejűleg tovább csökkenthető az operatív ügymenetbe belenyúló tevékenység, például a számlahatáridők *központi* ellenőrzése (ez szerintünk iparunk „gyermekkorához" szabott rendszabály volt), termelési részkérdések intézése egyes minisztériumi termelési osztályokon stb.

Másrészt felvetődik annak igénye is, hogy erősítsük a legfontosabb területeken a központosítás mértékét, mert az sem felel meg a ténylegesen nagyüzemi, korszerű termelés követelményeinek. Itt is az a helyzet, mint néha az adatszolgáltatásnál: annak ellenére, hogy *rengeteg* a központosítás (sok felesleges ponton), *mégis kevés* a központosítás (a döntő pontokon)!

Fokozott központosítást igényel a beruházások területe. Itt már az utóbbi években is — nagyon helyesen — csökkent a

helyi vállalatok önállósága és növekedett a központi szervek súlya. Közismert, hogy a beruházási összegek sokfelé történő elaprózódása eredményében csak töredékét adja annak, mint ugyanaz az összeg egy vagy néhány helyre befektetve. Miután nincsenek felesleges beruházási összegeink, a rendelkezésre álló összegeket a legfontosabb célok megvalósítására kell felhasználnunk. A beruházások túlzott decentralizálása egyébként tanácsi vonalon oda vezetett, hogy a tanácsok 1959-ben megkapták a központi beruházási keret közel 50%-át, de sok esetben nem tudták azt felhasználni, mert nem jutottak hozzá a szükséges építőanyagokhoz.

A kulcsfontosságú helyeken elérendő nagyobb központosítás mellett szól a bővülő specializáció is. A vállalatok szakosodása fokozza egymásrautaltságukat. Ezzel egyidejűleg nagyobb szükség van arra, hogy *központilag biztosítsuk, garantáljuk* a kooperáció feltételeit. A termeléshez szükséges anyagi és műszaki feltételek biztosítása, helyes elosztása csak az egyes vállalatoknál, magasabb szintről tekinthető át megbízhatóan. Ugyanez fokozottabban érvényes a nemzetközi munkamegosztásban, ahol országosan vállalunk kötelezettségeket. A központosításnak tehát kiemelkedő, bizonyos vonatkozásban növekvő a jelentősége.

Az alapok lerakásával megteremtődtek a feltételek a mezőgazdasági vezetés továbbfejlesztésére is. Már maga az átszervezési korszak befejezése is napirendre tűzte egy sor olyan intézkedés felülvizsgálását, amelyeket *kimondottan* az átszervezés időszakára konstruáltunk, és most értelmüket vesztették. (Bizonyos kedvezmények, amelyek a tsz-ek *alakítását* segítették, és most automatikusan megszűnnek stb.) A termelőszövetkezetek támogatása továbbra is szükséges természetesen, de világos, hogy az átszervezés befejezésével változtatni kell a támogatás módján. (Állami hitelek szerkezete, az árpolitika szilárdsága stb.) Emellett előtérbe nyomul a termelés szakmai, gazdasági folyamatainak *tényleges* irányítása, ami eddig még nem megoldott dolog.

A termelési kérdésekkel való tényleges, beható, a korábbinál sokkal intenzívebb foglalkozás — ez a szovjet mezőgazdasági ve-

zetés átszervezésének vezérlő gondolata. Ott a sajátos körülmények miatt úgy látják, hogy erre a munkára a kerületi mezőgazdasági osztály nem megfelelő szerv. Ezzel szemben Csehszlovákiában például *éppen* a járási mezőgazdasági osztályt tartják annak a helynek, ahol a mezőgazdaság vezető kérdéseinek összpontosulnia kell.

Nálunk ma elsősorban a járási tanács erősítése van napirenden, hiszen mindenki egyetért abban, hogy a járási tanács az egyik legfontosabb kulcshely. Annak eredményeként, hogy a járási tanácsok létszámát megerősítették jó szakemberekkel, az utóbbi időben határozottan javult és hatékonyabbá vált munkájuk. Ezért itt továbbra is nagy lehetőségeket látunk a vezetés javítására. Viszont azt is látni kell, hogy ez önmagában nem old meg mindent. Ezenkívül, illetve *emellett* még nyitva marad több kérdés. Az egyik ilyen például a megyei tanácsok szerepe. A szovjet Népgazdasági Tanácsok *eszméje,* alapgondolata elsősorban a mezőgazdaságra alkalmazható nálunk. Ennek lényege: az alsó szinten elvégezhető feladatokat a minisztériumokból „leadni" és helyileg biztosítani a *komplex* irányítási tevékenységet. Az ilyen *komplex* helyi vezetés azonban csakis megyei szinten képzelhető el. A minisztériumi hatásköröket nyilvánvalóan nem lehet a járásokig leadni, de a megyékig igen!

Elvileg elképzelhető a mezőgazdaság irányításával összefüggő feladatok jó részének a Földművelésügyi Minisztériumból, a Pénzügyminisztériumból, a felvásárlási és egyéb központi szervekből való leadása a megyei tanácsokig, amelyek ezek után *komplex módon gazdálkodnának.*

A megyénél történő összpontosítás megszüntethetné a különböző szervek gyakran egymást keresztező tevékenységét, mely a falvakban ma nem kis zavart okoz; lehetővé tenné például az egymást keresztező szállítások csökkentését. Tekintettel arra, hogy a mezőgazdaságban a föld a legfőbb termelőerő, arra kellene törekedni, hogy a megyék hatáskörébe tartozzon minden olyan kérdés, *mely a földdel kapcsolatos* (termelés, tervezés, nyilvántartás, hitel, ellenőrzés stb.), de nem szükséges, hogy oda tartozzanak a mezőgazdaságtól távoleső ipari vagy egyéb termelőegységek (téglagyár stb.). A szovjet Népgazdasági Tanácsok arra törekednek, hogy amit saját területükön is lebo-

nyolíthatnak, azt ne szállítsák máshová és ne is hozzanak feleslegesen be máshonnan termékeket.[9] Ehhez hasonlóan elképzelhető, hogy a mezőgazdasági terményféleségekből például a megyei tanács, előzetes központi egyeztetés után, csak annyit szállítson ki a megyéből, amit a megye helyben nem tud elfogyasztani, felhasználni.

Ez esetben a megyei tanács kezébe kerül a felvásárlás *minden ága*, egyedül a megyei tanács áll kapcsolatban a ma néhány tucatnyi felvásárlási és eladási szerv *helyett* a termelőszövetkezetekkel, de a központi, budapesti szervekkel is. A megyei tanácsnak ez esetben lehetősége van arra, hogy jobban kihasználja a gépparkot, a szakembergárdát, szükség szerint akár át is csoportosítva őket, hogy elbírálja a beruházásokat és esetleg megyei szinten koncentrálja azokat stb. stb. Az ilyen vezetési rendszer mellett a megyei tanács az állami gazdaságokkal is közvetlenebb kapcsolatot építhetne ki, figyelembe véve, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése után az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek lényegében azonos típusú — szocialista üzemek. A legnagyobb előny a tervezésben jelentkezne, amire a következőkben részletesen kitérünk. De annyi az előbbiekből is látható, hogy mindez *a rendelkezésre álló erők ésszerűbb, gazdaságosabb felhasználását eredményezhetné.*

A felvetett kérdések bonyolultak és szinte számtalan oldaluk van. Nincsen szükség elsietett gyors lépésekre. Az illetékes szervekben (FM, OT stb.) kidolgoztak alapos és érdekes elképzeléseket, amelyek több ponton találkoznak az elmondottakkal. A problémák tanulmányozása folytatódik, de célszerű lenne — emellett — áttérni a kísérletezésre is.

A kísérletezést semmi sem helyettesítheti a gazdasági életben sem. A legtudományosabb számításokkal sem mérhetők fel előre teljes pontossággal a várható eredmények, mert az élet a legbonyolultabb számításoknál is összetettebb. A fent vázolt irányban végrehajtott kísérletek nagy hasznot hozhatnának. *A szocializmus felépítésének egyik legnagyobb gyakorlati ellentmondása jelenleg: a társadalmi jellegű népgazdasági alap és a kisárutermelő múlthoz igazodó régi szervezési formák között húzódik.*

[9] Lásd: Pravda, 1962. február 23.

A szervezés nagyüzemi szintre emelése a legdöntőbb feladatok egyike. Az ezzel kapcsolatban jelentkező tehetetlenségi erő leküzdése ennek egyik fő útja.

A változást úgy kellene elkezdeni, hogy bizonyos kialakított elveket kísérletképpen megvalósítanánk egy-két megyében. Néhány év tapasztalata igen sokat segítene a végleges megoldáshoz. Hadakozni szeretnénk továbbá közvetve az olyan felfogás ellen, amely a saját szervezési hiányosságainkat a nemzetközi munkamegosztás gyengéivel próbálja magyarázni, és ezzel szinte elleplezi azokat, holott *óriási tartalékok vannak kizárólag a saját kezünkben*. Igaz, hogy legtöbb problémánk végleges megoldását csak a fokozódó nemzetközi munkamegosztástól várhatjuk. De ha nem sikerül megjavítani saját eszközeink kihasználását, felmérését, ez nehézséget okozhat az együttműködésben is. Olyan importigényeket támaszthatunk, amelyek később feleslegesnek bizonyulnak, vagy olyan exportot vállalunk, melynek teljesítése irreális. A nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódásunkat is csak segítheti, ha hadat üzenünk mindenütt az elmaradott szervezési, vezetési módszereknek.

A TERVEZÉS EGYES KÉRDÉSEI

A tervszerű arányos fejlődés a szocializmus egyik legfontosabb gazdasági törvénye, s jóllehet a szocializmus egész időszakában érvényesül, eközben jelentős fejlődésen megy keresztül. Az alapok lerakása olyan változásokat eredményez, melyek új feltételeket hoznak létre. Ezek következtében válik lehetővé az egész országot átfogó tervezés *tényleges* megvalósítása, a mezőgazdaság eddiginél lényegesen tervszerűbb fejlesztése, de az ipari tervezés tökéletesítése is. Vizsgáljuk meg itt először röviden a tervgazdálkodás fogalmát.

Kellően tisztázott már, hogy a szocializmus törvénye a tervszerű arányos fejlődés, és hogy e törvény a tervezés gyakorlatában válik valósággá. Ennél kevésbé egyértelműen tisztázott azonban a tervezés, a tervgazdálkodás fogalma. Az elmúlt időszak gyakorlati hibái és számos elvi tévedése éppen ezzel kap-

csolatos. 1953 előtt tervezésen kizárólag a tervutasítások rendszerét értették, s nem utolsósorban ebből keletkezett az indokolatlanul nagy központosítás, az adminisztratív intézkedések túltengése. 1953 után többen szembeállították egymással a tervszerű irányítást a közvetett gazdasági vezetési módszerekkel (anyagi ösztönzés, ár, hitel), hangsúlyozva az utóbbiak szerepét. E szembeállítás merevségéből adódott, hogy egyesek, helyesen aláhúzva a közvetett módszerek fontosságát, ezzel egyidejűleg — hibásan — csökkenteni próbálták a tervezés jelentőségét. E kérdések körül éles vita zajlott 1955-től 1957-ig.

E viták, valamint gyakorlati tapasztalataink nyomán fejlődtek, tökéletesedtek a tervezés fogalmáról alkotott elképzeléseink. Mára már tisztázottnak tekinthető, hogy a tervgazdálkodás nemcsak tervutasításokat, hanem *emellett* és *ezenkívül* a gazdasági eszközök sorát (ár, hitel, anyagi érdekeltség) is magában foglalja. Az is tisztázott, hogy a tervezés egyik elemét sem szabad túlbecsülni. 1953 előtt a tervutasítások túlértékelése, 1954-től 1956-ig az elméleti irodalomban a gazdasági emeltyűk „istenítése" okozott nagy zavart és kárt. Beigazolódott, hogy sem a tervutasítások, sem a gazdasági emeltyűk *kizárólagos* alkalmazása nem vezet célhoz.

S itt mindjárt azt is megjegyezzük: a tervezés körül folyó vitáknál is nagyon fontos az idő tényezője. *A tervutasítások és az emeltyűk a különböző időszakokban eltérő — kisebb vagy nagyobb — szerepet játszanak.* Némileg háttérbe szorult e szempont a spontaneitás és tervszerűség körüli vitákban. Elvileg és általában a spontaneitás persze mindig ellentéte a szocialista tervgazdaságnak, ezt ilyen általános formában sem felesleges hangsúlyozni. De a való életben ezek sem úgy állnak szemben egymással — Lenin hasonlatával élve — mint két hadsereg: az egyik oldalon a tervszerűség, a másikon a spontaneitás seregei, akik megütköznek, hanem bizonyos ideig egymás *mellett* is léteznek. Helyesen jegyzi meg erre utalva Szabó Kálmán, hogy a spontaneitás bizonyos fokú megléte — egyben a tervszerűség alacsonyabb fokáról is tanúskodik.

A hazai közgazdászok például egyetértenek abban, hogy a népi hatalom első esztendeiben szükség volt a beszolgáltatási

rendszerre, de később az egyenesen káros hatást fejtett ki.[10] A régi vezetés ezt hasonlóan a centralizációhoz — nem értette meg, elvileg sem helyesen fogta fel.

Ebből többek között az az egyik tanulság, hogy ne elégedjünk meg a tervgazdálkodás, vagy akár a tervszerű arányos fejlődés törvényének általános, mindig érvényes vonásai vizsgálatával, hanem keressük azt is, ami az egyes szakaszokban különösen előtérbe kerül. Közismert dolog, hogy minden szocialista országban az elmúlt évek során csökkentették a központilag előírt tervmutatók körét és növelték a gazdasági emeltyűk, különösen az anyagi érdekeltség szerepét. Ez rendkívül nagy horderejű dolog. A kérdésnek eme oldaláról több elméleti írás jelent meg. Jelenleg azonban a probléma másik oldalával, egyetlenegy vonatkozásával kívánunk foglalkozni: a népgazdasági méretekben folyó és a tervezéshez kapcsolódó összehangoló tevékenységgel.

A termelés tervszerű összehangolásán Marx a lehetőségek szakszerű, tervszerű és optimális felhasználását érti. Egyáltalában nem elegendő, ha a tervgazdálkodáson kizárólag tervkészítést értünk. Ide tartozik a tervek megvalósítása, a feltárt lehetőségek kiaknázása is. Itt csak utalunk arra, hogy a tervgazdálkodás fogalma sem volt világos Sztálinnál. Egy időben kétségkívül túlbecsülte a terv szerepét. (A mi tervünk nem jóslás, hanem törvény!) Később ezt helyesbítette. De mindvégig alábecsülte az ösztönzők szerepét, és nem helyesen értelmezte a központi szervező tevékenységet. A Népgazdasági Tanácsok megalakítása bizonyos vonatkozásban a lenini eszmék felújítását is jelenti a központosított gazdasági vezetés szerepének erősítéséről, de természetesen fejlettebb fokon. (Ez az a tevékenység, amelynek Lenin szerint még akkor is erősödnie kell, amikor már a szó tulajdonképpeni értelmében vett kormányzási apparátus is feleslegessé válik.[11]) Jelenleg nálunk a terv megvalósításának népgazdasági szintű *szervezésében* vannak nagy tar-

[10] Lásd: *Csikós Nagy Béla:* Árpolitika az átmeneti gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1958. 222—223. old., valamint Szabó József disszertációja: A begyűjtés és a mezőgazdasági árak kérdése. 103. old. (Szabó József azt is megjegyzi, hogy a begyűjtés végrehajtásának módjába — már kezdettől fogva is hibák csúsztak.)

[11] Lásd: *Lenin Művei.* 27. köt. Szikra 1952. 414. old.

talékok. Ugyanakkor ennek a tényleges és teljes megvalósítása csak az alapok lerakásával vált lehetővé. Ennek a feladatnak jelentős része a Tervhivatalra tartozhat, ahol a távlati tervezés és a folyó tervezés mellett az operatív összehangolás, amit népgazdasági diszpécser-szolgálatnak is nevezhetnénk, a harmadik nagy feladatkör lenne.

Nem arra gondolunk, hogy a Tervhivatal részletekbemenően irányítsa a vállalatokat, ami megvalósíthatatlan, sőt helytelen lenne. A vállalatok fokozódó önállóságával, a napi tevékenységgel összefüggő szokványos folyó ügyekbe egyre kevésbé kell beavatkozniuk még a minisztériumoknak is. Az ez irányú tevékenységet *maximálisan* át kell adni a vállalatoknak. Viszont a fokozódó önállóság mellett folyó termelés, és a fokozódó specializáció, profilirozás, nemzetközi együttműködés ezzel egyidejűleg égetően szükségessé teszi, hogy egyre több *kapcsolódó folyamatot* olyan szinten tartsanak kézben, szorosan és folyamatosan, ahonnan ezek egészükben áttekinthetők. Ez volt az alapeszméje a népgazdasági tanácsok létrehozásának is, mert a Szovjetunióban is gyenge volt ez a központi koordináló tevékenység. Hasonló hiányosságokról beszélnek mostanában Csehszlovákiában is.[12]

A Tervhivatal igen alkalmasnak látszik e feladatkörre. Nem volna helyes új szerv létrehozásával elkezdeni a dolgot, annál is inkább, mert nálunk — méreteinkhez képest — túl sok a főhatóság. A konkrét kérdésekben jelentkező tárcaharcok, hivatali és főhivatali hatásköri csaták a végtelenségig elhúznak számos ügyet. Igen sok példát lehetne felhozni arra, hogy parlagon heverő százezerforintos gépek, anyagok, épületek felhasználása gyakran *csak azon* szenved hajótörést, hogy más tárca vagy hivatal a gazda, és más az igénylő. E feladatok felmérése és az ilyen esetekben folyamatos diszponálási hatáskörrel rendelkező szerv — úgy hisszük — hatalmas, többmilliárdos hasznot is hozhatna népgazdaságunknak.

[12] A CSKP kongresszusi irányelveiben olvashattuk: „Meggyengült a központi irányítás és általában a tervező munka, túlságosan bíztak abban, hogy a gazdasági ösztönző és előmozdító tényezők *önműködően fognak hatni.*" (Új Szó, 1962. 33. sz.) (Az én kiemelésem. — *L. S.*)

Vajon van-e mindennek köze a tervezéshez? Szerintünk ez nagyon is szorosan ahhoz tartozó dolog. A koordinálási feladatok a specializáció velejárói, mely igen nagy szervezettség, előrelátás nélkül nem oldható meg. Itt kimondottan olyan lehetőségekről van szó, *amelyek megfelelően csak* népgazdasági méretekben aknázhatók ki.

Nézzünk néhány gyakorlati példát. A Szovjetunióban az Uráli Népgazdasági Tanács belső átszervezésekkel 50—70%-kal csökkentette a más köztársaságokból származó behozatalt (ipari termékekről van szó), és ezzel nagymértékben a szállítási költségeket is. Hasonló problémák nálunk is vannak. Hosszabb ideje nincsen kielégítően megoldva egy olyan látszólag egyszerű dolog, hogy a Budapestről vidékre lemenő teherautók visszafelé is megrakodva jöjjenek. Léteznek ugyan a KPM-nek megyei irodái, ahová minden áruszállítást be kell jelenteni. Ezt gyakran elmulasztják, de nem is ez a legnagyobb baj. A fő probléma az, hogy a szállítások számtalan gazda kezében vannak, nincsen mód az előzetes egyeztetésre, s ezért gyakran *nincsen* visszafelé fuvar, viszont két órával azután, hogy a gépkocsi elment, háromszor annyi is lenne. Ez tehát nem egyszerűen gépkocsi-ügy, hanem ennél *szélesebb* probléma: a központi egyeztető, összehangoló tevékenység kérdése, szervezés kérdése.

A sajtó hosszabb ideje élcelődik azon, hogy míg egyik gyárban egy nagy teljesítményű gép csak 20—30%-ra van leterhelve, egy másik vállalatnál éppen az ilyen gépi munka a szűk keresztmetszet; hogy az egyik gyárban meghatározott anyagok hevernek feleslegesen, míg a másikban ugyanezek hiányában nem tudnak termelni. A megoldást sokszor kizárólag az gátolja, hogy az egyik vállalat nem tud a másik feleslegeiről.

A helyi ipar, gyenge gépi felszereltsége ellenére, gépparkját csupán mintegy 4—5%-kal tudja az állami ipartól kapott újabb gépekkel — könyvjóváírás útján — fejleszteni, holott ennek többszörösére is mód lenne, amit gyakran a „tárcakeretek" is nehezítenek. Pedig ez a vidék iparosítását is meggyorsíthatná; e nem kellően kihasznált, de korszerűbb gépekkel növelni lehetne például a vidéki üzemekben a műszakszámot.

A budapesti földalatti vasút építése, mint ismeretes, szünetel. Bizonyos részei készek, ezek fenntartása igen költséges. A meglevő beépített területek alkalmasak lennének például raktár céljára, szinte megoldanák a budapesti raktárproblémákat. Nyugati kapitalista országokban is előfordult, hogy félbemaradtak ilyen építkezések és azokat időközben raktár céljára hasznosították. Nálunk nem történt ilyen kezdeményezés. Ennek nyilván több oka van, de a legfőbb, hogy a közlekedési ügyek egyik minisztériumhoz, a raktárak egy másikhoz tartoznak. A Közlekedési Minisztériumnak általában nem gondja a raktárak biztosítása, a Belkereskedelmi Minisztériumnak viszont valószínűleg eszébe sem jut a földalatti vasút. És nincsen, hiányzik olyan szerv, mely a kettő gyakorlati tartalékait céltudatosan kutatná, és megszervezné ezek központosított kiaknázását. Ehhez hasonló jelenség a kapitalizmusban valószínűleg nem fordulhatna elő, mert maga az építtető is keresné, kutatná miként lehetne átmenetileg is hasznosítani e területeket.

Maga az a tény, hogy a szakmai profilokon túlnövő kérdéseknek nincs konkrét gazdája, elüthet bennünket a tervgazdálkodás elvileg kimutatott számos előnyétől. Mi alaposan megégettük a kezünket *a felesleges, káros helyeken történő* centralizálással, és ezért most még ott sem szánjuk rá magunkat, ahol az *égetően szükséges* volna. Pedig ez a modern, kulturált társadalomban nélkülözhetetlen. Elég arra utalni, milyen kulturáltan szervezték meg Csehszlovákiában vagy Ausztriában a turistaforgalom fejlesztése céljából a szállodai szobák, sőt a magánlakásokban bérelhető szobák központi nyilvántartását és diszponálását. Egy prágai vagy bécsi irodából lefoglalhat az ember az ország bármely városában üresen álló szobát, mert naponta bejelentik, nyilvántartják, közlik azokat egymással — egyszóval, mert korszerű módon *megszervezték* ezt. Ennek fontosságára akartuk felhívni a figyelmet. Világosan látni kell: *államigazgatási szerveink magunk szabta tevékenysége, formája, és jól vagy rosszul felfogott „tárcakerete" eddig többé-kevésbé biztosította eredményes fejlődésünket, azonban az új helyzetben gátolhatja, sőt nem egy esetben máris gátolja lehetőségeink jobb kihasználását.*

Külön téma lenne részletesen kifejteni ennek a kérdésnek egyes problémáit, oldalait, amire itt nem vállalkozhatunk. Ezért csupán abból a célból, hogy megvilágítsuk gondolatunk lényegét, vázlatosan felsoroljuk, milyen feladatok tartoznának az általunk javasolt *koordináló-szervező* tevékenységhez. (E feladatokat ma népgazdasági szinten — tudomásunk szerint — nem elég szisztematikusan végzik.) Ennek a munkának nagyjából *négy fő vonalon kellene* folynia: 1. épület és gépi berendezés; 2. anyagok, 3. munkaerő, 4. alkatrész-gyártás és -ellátás. E problémákkal *folyamatosan* kellene foglalkoznia egy — főleg mérnökökből, közgazdászokból és statisztikusokból álló — apparátusnak. A munka kezdetén alapos felmérésre volna szükség, hasonló összetételű, társadalmi alapon szervezett komplexbrigádok segítségével. A felmérés alapján a következő kérdésekre kellene *konkrét* adatokat szerezni.

a) A meglevő berendezés kihasználási foka és ennek várható alakulása a terv szerint. A le nem terhelt kapacitások jelenlegi formájukban, vagy esetleges átalakítással mi *másra* hasznosíthatók az üzemen belül, vagy milyen típusú műveletre használhatók a népgazdaság más területein?

b) Néhány legfontosabb nyersanyagból mekkorák a tartalékok? Összevetve a várható szükséglettel, a felesleg mire hasznosítható (esetleg máshol).

c) Milyen a munkaerő kihasználási foka? Van-e kapun belüli felesleg, vagy hiányzó létszám? (Ennek megállapítása szakmánként és időszakonként.)

d) Mekkora az alkatrész-gyártás mennyisége, szériaszáma? Adott alkatrész hol, mire használható?

Az adatok *rendszeresen* kiegészíthetők lennének: Az ilyen jellegű adatfeldolgozás nemrégen még megvalósíthatatlan volt, de a matematikai módszerek és számítógépek fejlődése reálissá tette ezt. Ezeket gondosan tanulmányozva, nagy lehetőségek nyílnának az eszközök ésszerűbb, jobb kihasználására. Egy-egy nagyobb tőkésvállalatban sem ismeretlen az ilyesmi. Személyesen is tapasztalhattuk, hogy egy ilyen világcég igazgatója ideiglenesen elfekvő anyagokat Münchenből diszponált át Bécsbe, tehát ez az országhatár és távolság elle-

nére is kifizetődő volt. Világos, hogy nálunk, ahol a távolság sem túl nagy, a szocialista tulajdon lehetővé tenné az ilyen *szervezést országos méretekben* is. Nagy hiba lenne azt gondolni, hogy mindezt a tervezés és az ösztönzők úgyis megoldják. Véleményük szerint a legkiválóbb terv, a legtökéletesebb ösztönzők sem pótolhatják vagy helyettesíthetik az effajta konstruktív, segítő, koordináló-*szervező tevékenységet*, amelyre éppen az *alapok lerakásával* nyílt lehetőségünk. Azt hisszük, hogy ez a tevékenység elvileg is a tervgazdálkodás tartozéka, de érvényesítésére csak az alapok lerakásával nyílik lehetőség.

Megvilágíthatjuk e dolgot a mezőgazdaságból vett példával is: a Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet számítása szerint egy kat. hold búza évi megmunkálásához 7,9, egy kat. hold cukorrépához kb. 66 munkanap szükséges és így tovább. Ha az 1960-as vetésterületet e számokkal megszorozzuk — durván számolva —, ahhoz az eredményhez jutunk, hogy az egész növénytermesztés évi munkaigénye mintegy 110 millió munkanap. Csak a termelőszövetkezetekben több mint 510 000 fő dolgozik ezen, akiknek évi (naptári) időalapja több mint 150 millió munkanap. Az állami gazdaságok és egyéni gazdálkodók növénytermesztésben foglalkoztatott dolgozóival együtt ez azonban legalább *190 millióra tehető!* A növénytermesztésben dolgozók egész évi munkaideje tehát, ha nagyon lazán számolunk is, legfeljebb 55—57%-ig van kihasználva. A gépesítettség mai fokán is 80 millió munkanap megtakarítható, körülbelül 250 000 fővel kisebbített létszámmal termelhetnénk meg ugyanezt a mennyiséget — ha a munkacsúcsok biztosítva lennének! (Mint ismeretes, a gabonafélék egész évi munkaszükségletének kb. fele, a kapásoknak 60—70%-a 1—2 hónapra sűrűsödik össze, s ebből adódnak a munkacsúcsok.)

A csúcsok munkaigénye természetesen fokozatosan csökkenni fog annak arányában, ahogy a mezőgazdaság gépesítése előrehalad. Az elkövetkező években — átmeneti rendszabályként — azonban bizonyos szervezési intézkedésekkel is jelentősen enyhíthető ez. Ideiglenesen a középiskolások és egyetemi hallgatók nyári táborainak nagy része a mezőgazdaságba helyezhető, a katonaság egy-egy évfolyama termelési gyakorlatként és ren-

des fizetésért, a vidéki üzemek több mint 600 000 dolgozójának, főleg a szezonálisan dolgozóknak egy része is átirányítható erre az időre stb. stb.

Ezek formailag szervezési, de elvi jelentőséggel is bíró feladatok, amelyek szerepét természetesen nem szabad eltúlozni, de nem is lenne helyes lebecsülni. A tervgazdálkodás megoldhat ilyen feladatot az előbbiek mellett toborzás útján, külön prémium fizetéssel, fizetés nélküli szabadságolással és így tovább. Az ilyen jellegű tevékenység csak most, az alapok lerakása után vált reálissá. Teljesen világos, hogy az egyéni gazdaságok tömegének létezésekor ilyesmi megoldhatatlan. Egyes megyékben történtek ilyen kezdeményezések.

A munkacsúcsok idején jelentkező munkaerőhiány miatt gyakran azt tanácsoljuk a szövetkezeteknek, hogy a kevésbé értékes — és ezért kevésbé munkaigényes — növényeket részesítsék előnyben, az értékesebb kultúrák terhére. Ez egyfelől, nagy anyagi kárt okoz és másfelől, *így* nehezen megoldható körmozgást idéz elő. A külterjes szerkezet miatt év közben tízezres a munkaerőfelesleg, de a belterjesebb kultúrákra való áttérést mégis a csúcsok alatti munkaerőhiány gátolja. Jól látható itt a központi koordináló tevékenységben rejlő nagy tartalék.

És e nagy kérdésnek számos ugyanilyen fontos alkérdése van. Például: A kombájn- és traktorvezetők télen nehezen foglalkoztathatók. A gyárakban viszont vannak olyan dolgozók, akik főleg télen dolgoznak, de nyáron csak tengenek (pl. fűtők). Mindezek felmérése és esetleg tervszerű átirányítása — mondjuk második szakma kitanulása révén — rendkívül nagy haszonnal járhat, biztosíthatja a csúcsokban a gépek maximális kihasználását stb. stb. Mindez teljesen megvalósítható. A centralizáció, decentralizáció vitának a múltban gyakran olyan kicsengése volt, hogy a centralizáció az utasítással, a decentralizáció az öntevékenységgel egyenlő. Ez így semmiképpen sem igaz! Fel kell számolni a centralizáció *káros* formáit, a részletek „központosítását". De a központi *„összehangoló"*, „szervező" tevékenység egyenesen áldásos lehet!

A mezőgazdaság zömében — az állami gazdaságok kivételével — ma nem tervezünk, hanem a jelenleg elfogadott terminológiával szólva, „tervszerűen befolyásoljuk" a termelést.

Mindenekelőtt lássuk tisztán: miben különbözik a tervezés (az iparban) a tervszerű befolyásolástól (a mezőgazdaságban)? Ha a közgazdasági irodalmat nézzük, eszerint a különbség az, hogy a tervszerű befolyásolás nem kötelező tervutasításokkal, hanem gazdaságpolitikai eszközökkel (hitel, adó stb. útján) valósul meg. Ezt rendszerint azzal indokolják, hogy a mezőgazdasági üzemek szétszórtak, részletes utasítások adása rendkívül nagy apparátust igényelne, továbbá a mezőgazdaság sajátosságaival (a kétféle tulajdon, a természeti tényezők nagy hatása stb.).[13] Mindebben persze sok igazság van, mégis úgy véljük, hogy itt két dolog keveredik: a tervezés *hatóköre* és a tervezés *módszere*.

A tervszerű befolyásolás fogalma elsősorban az egyéni parasztgazdaságokkal szemben folytatott gazdaságpolitikát fejezte ki a múltban, és ott teljesen indokolt volt. Csak kisebb mértékig vonatkozott a termelőszövetkezetek irányítására is, és nem teljesen *azonos* dolgot jelentett itt és ott. Azt a tény domborította ki, hogy a mezőgazdaság jó részére nem terjed ki a tervezés *hatóköre*. Ez elvileg más dolog, mint a tervezés legmegfelelőbb módszereinek kiválasztása. Csak a régi, sematikus felfogás alapján azonosíthatjuk a tervszerű irányítást az adminisztratív tervutasításokkal. A valóságban a közvetett módszerek *ugyanúgy* a tervszerű irányításhoz tartoznak, mint az utasítások. Világos, hogy sohasem maga az utasítás a lényeg, hanem az elérendő hatás. Az a kormányhatározat, amely leszögezi a gazdaságpolitikai eszközök nagy szerepét a mezőgazdaságban, egyidejűleg utal a fokozott gazdaságszervező munka fontosságára is. A tervutasítások mellett mindenütt szükség van közvetett módszerekre, tehát az iparban is, sőt ezek szerepe ott is állandóan növekszik. A mezőgazdaság sajátosságai — a kétféle tulajdon és a természet nagy szerepe viszont — megmaradnak még a kommunizmus építésének idején is. Vajon következik-e ebből, hogy a mezőgazdaságban egészen a kommunizmus felépítéséig emiatt nem beszélhetünk tervezésről? A Szovjetunió példája ez ellen szól. Ott jelenleg csökkentik a kötelező mutatók számát, növelik a közvetett eszközök szerepét, de mindezt

[13] Lásd: *László János:* A mezőgazdasági árpolitika és a termelés korszerű irányítása. 1962. 9—11. old.

kifejezetten tervezésnek tekintik. Az alapok lerakása után tehát legalább is kétséges a fenti elnevezés pontossága.

Az elnevezés persze nem a legfontosabb. Szó van itt lényegbeli problémákról is. A mezőgazdasági tervezéssel kapcsolatban két véglettel találkozunk. 1. A kötelező tervmutatók erőltetése, olyan törekvés, hogy a mezőgazdaságot is ipari módszerekkel irányítsák. Ez volt a múltban a fő veszély, de még ma is létezik.[14] 2. Az ellenkező véglet, hogy a termelőszövetkezetek sajátosságait eltúlozzák, és ennek következtében olyan eredményre jutnak, hogy itt *csakis* tanácsadásról, befolyásolásról lehet szó, s szinte lemondanak a tényleges tervszerű irányításról. Számunkra úgy tűnik, hogy ma ez utóbbi az erősebb, nagyobb veszély. Ez az álláspont lassíthatja a mezőgazdaság erősödését, a vezetést bizonyos szempontból a mezőgazdaság uszályába kötheti.

E veszély ellen küzdeni kell közvetett eszközökkel, de konkrét termelési intézkedésekkel is, és nehéz volna eldönteni, melyik a fontosabb e kettő közül. Igen nagy természetesen a közvetett eszközöknek, például az árrendszernek a szerepe. Maga az árkérdés is sok szempontból új módon vetődik fel jelenlegi helyzetünkben, tökéletesítése jelentősen erősítheti az irányítást is, a tervezést is. Elvileg világos, hogy az átszervezés befejeztével gyökeresen megváltoztatható az árbázis. A mezőgazdasági árak eddig a kisárutermelők átlagos munkaidején alapultak, most viszont mint ezt helyesen hangsúlyozza — többek között — Csikós Nagy Béla, az a követelmény nyomul előtérbe, hogy az árak a nagyüzemi termelés feltételei alapján alakuljanak ki.[15]

Ma a mezőgazdasági termékek árát ezek szerint még az elmaradott termelési szinthez szabjuk. Egy kat. hold búza évi munkaszükséglete a szövetkezetekben 10 nap, átlagos hozama 10 mázsa. Egy mázsa előállítása ezek szerint egy napi munkát igényel. Ha a búza árát 250 forintnak vesszük — melynek

[14] A „Figyelő" egyik cikke (1961. június 7.) arról beszélt, hogy most lehetővé vált az egész mezőgazdasági termelés *közvetlen* tervezése, ami a fenti irányban kissé félreérthető.

[15] *Csikós Nagy Béla:* Árpolitika az átmeneti gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1958. 258—264. old. stb.

nagyjából fele anyagköltség —, kiderül, hogy a búza megmű-veléséért egy napra — durván számítva — 125 Ft-ot fizetünk, míg az ipari dolgozók átlagkeresete 7 Ft-os órabért alapul véve, egy napra kereken 60 Ft. Ha az árak közelebb kerülnek a nagyüzemi feltételekhez, ez a nem reális különbség is csökken, és nagyobb lesz az árak ösztönző szerepe.

Az eddiginél jobban kell segíteniük az áraknak az állattenyésztés fejlesztését. Jóllehet az állattenyésztés *jóval* több munkát igényel, mint a gabonatermesztés és jóval termelékenyebb annál, ez az árakban ma kevéssé tükröződik. 1958-ban 1000 Ft ráfordításra a kenyérgabonát termelő szövetkezetekben 2038 Ft, a szarvasmarha- és sertéstenyésztő szövetkezetekben 2180 Ft termelési érték jutott, tehát alig valamivel több. Az arányok javítása jelentős tényezője lehet az előrehaladásnak.

Az ipar és a mezőgazdaság közötti és a mezőgazdaságon belüli árarányok kialakítása tehát változatlanul igen fontos része a mezőgazdaság tervszerű irányításának. De az árak és egyéb ösztönzők *önmagukban* nem oldják meg a dolgot. Amíg elmaradott módszerekkel folyik a termelés, az új árszint önmaga nem segít, sőt még csökkentheti is az anyagi érdekeltséget. Feltétlenül szükséges ezért emellett a termelés közvetlen segítése is.

Vitathatatlan, hogy a mezőgazdaság színvonalának emelése szempontjából az állattenyésztés és zöldségfélék termelésének fejlesztése a legfőbb dolog. Még a mai nem túl kedvező árviszonyok mellett is az a helyzet, hogy 70 000 állattenyésztéssel foglalkozó termelőszövetkezeti tag akkora értéket állít elő, mint 290 000 növénytermelő. 1960-ban az előbbiekre fejenként 171 880 Ft, az utóbbiakra 40 400 Ft bruttó termelési érték jutott. Ennek ellenére mégis a gabonakérdés megoldása az, mely elsősorban elősegítheti e problémák megoldását, így a belterjes kultúrák részarányának növelését is. Ha a gabona felét összevont nagyüzemi módon termelnénk, a költségek jelentősen csökkennének, a felszabaduló földön pedig háromszorosára növelhetnénk a kerti kultúrák termesztését. Ez durván számítva 50 millió munkanap, tehát legalább 150 000 embernek adna munkát, emellett a gabona értékének többszörösét eredményezné. Ehhez beruházás is szükséges, de ennek nagy része a meglevő eszközökből is fedezhető. Traktoraink napi egy mű-

szakot véve optimálisnak körülbelül 60%-ig vannak kihasználva (egész évi átlagban). Ha a kihasználási fokot 20%-kal növelhetnénk, ez több ezer új traktor értékével lenne egyenlő. Ha a mezőgazdasági tervezést csak közvetett eszközökre szűkítjük le, az előbbi problémákat sem most, sem perspektívában nem oldhatjuk meg. *Mindez csak akkor valósítható meg, ha a tervszerű irányítást szélesen értelmezzük, ha feltétlen belefoglaljuk és beleértjük a termelés koordinálásának, összehangoló tevékenységének feladatát is.*

Nemcsak arról van szó, hogy központilag kell biztosítani az anyagi-műszaki ellátást, a beruházások tervezését és lebonyolítását, a szerződések és az árak révén a termelési szerkezet kialakítását, hanem hogy mindemellett az eddiginél hathatósabban kell foglalkozni *a termelőszövetkezetek konkrét gazdasági tevékenységével.*

Erdei Ferenc a „Közgazdasági Szemle"-ben közzétett tanulmányában[16] nagyon érdekes eredményeket közöl a Szolnok megyében végzett vizsgálatokról. Végkövetkeztetése az, hogy a termelőszövetkezetek igazgatási ügyeit többé-kevésbé megfelelően intézik, de közvetlen termelést segítő szervező, irányító tevékenység a tanácsok részéről nem folyik. Emellett nagyon helyesen állapítja meg, hogy az államnak nemcsak az a feladata, hogy a tervgazdálkodás vágányára vezesse a szövetkezeteket, hanem az is, hogy folyamatosan gondoskodjék munkájuk szervezéséről, főleg a termelési és értékesítési tevékenység koordinálásáról, amivel *konkrétan* ma senki sem foglalkozik. Különösen fontos, hogy ez a hiányosság elsősorban 1958 óta tapasztalható, tehát kétségkívül a termelési viszonyok és az állami vezetés formái közötti bizonyos meg nem felelést jelez. Azt is megjegyzi, hogy a szövetkezetek részéről „széles körű igény" jelentkezik e segítség iránt, egyáltalában nem veszik azt beleszólásnak. S éppen ez szerintünk a lényeg. Azt hisszük, az elméleti irodalom bizonyos vonatkozásokban egy lépéssel hátrább áll, mint maguk a parasztemberek, akik távolról sem féltik annyira a szövetkezetet a tervszerű irányítástól, mint egyes tanulmányok szerzői. És ez teljesen érthető.

[16] Közgazdasági Szemle, 1962. 4. sz.

Rendkívül fontos a szövetkezeti demokrácia tiszteletben tartása, de nem szabad megengedni, hogy ez a szövetkezeti tagok *kárára* érvényesüljön, hogy visszájára forduljon, aminek nagyon is objektív veszélye, lehetősége van. Ma a szövetkezetek lényegében maguk tervezik meg a termelés belső arányait. De előfordulhat, és előfordul, hogy tapasztalatlanságból saját maguk számára is kevésbé előnyös megoldásokat választanak. Ilyen példákat közöl László János könyvében. Elmondható ez a baromfitartásról, amellyel szemben sok helyütt konzervatív ellenállás is tapasztalható, jóllehet az a szövetkezetek részére igen kifizetődő. Ez csak részben magyarázható a nagyüzemi tartás nehézségeivel, melyek egyébként vitathatatlanok. Ilyen esetekben a tanácsadás nem mindig hozza meg az eredményt. Nagyon kell ügyelni a legrugalmasabb formák megkeresésére, de arra is, hogy a forma miatt ne vesszen el a tartalom: a valóban tervszerű fejlődés. Nem vállalkozunk arra, hogy konkrét javaslatot tegyünk, de úgy gondoljuk, hogy az alapok lerakása után éppen a parasztemberek saját jól felfogott érdekében az eddigieknél többre van szükség.

Az előbbiekben csak néhány gondolatot mondtunk el azért, hogy egy dolgot bizonyíthassunk: *az új fejlődési szakasz új módon veti fel a tervszerű arányos fejlődés törvényének kérdését is.* Számos olyan új probléma vár még kidolgozásra, amelyek éppen ebből a helyzetből adódnak. A termelési viszonyok és a termelőerők magasabb szinten megvalósuló egysége egyértelműen azt követeli, hogy a tervezés hatóköre, módszere a népgazdaság egészében, s így a *mezőgazdaságban* is jelentősen erősödjék, fejlődjék.

AZ ÉLETSZÍNVONAL KÉRDÉSEI

A szocialista építés legfontosabb célja: a dolgozók életkörülményeinek szüntelen javítása. A tények szemléltetően mutatják népünk életszínvonalának nagy emelkedését a kapitalista Magyarország viszonyaihoz képest. Nem célunk itt terjedelmes számadatokkal alátámasztani, illusztrálni e tételt, csak két kérdésre kívánjuk figyelmünket összpontosítani: 1. Melyek az élet-

színvonal fejlődésének jellemző törvényszerűségei a szocialista építés folyamán? 2. Meghatározható-e (megközelítőleg) az életszínvonal elérendő nagysága az egyes fejlődési szakaszokban?

1. A kiegyenlítődés tendenciája

Ha egy mondatban akarjuk összefoglalni az életszínvonal fejlődésének jellemző vonásait a szocializmusban, egyszerűen azt mondhatnánk: rendszeresen növekszik. Ez természetesen így igaz, de egy ilyen szűkszavú meghatározás korántsem fejez ki mindent. A mai körülmények között az életszínvonal *átlagos* mutatói viszonylag nagy eltéréseket takarnak a lakosság egyes rétegei között. Ezek a különbségek a fejlődés során jelentősen csökkennek, nivellálódnak. Ez a kiegyenlítődés — elvileg és történelmileg nézve — törvényszerű a szocialista építés során. A kommunizmus építésének időszakában pedig különös erővel érvényesül ez a tendencia — mint erre utalt a XXII. kongresszus is.

A tőkejövedelmek eltűnése és a vagyonból származó jövedelmek csökkenése önmaga is kisebbíti a személyi jövedelmek terén megvolt különbségeket. Továbbá a szocialista állam *mindenekelőtt* a legnehezebb sorban levőknek, a leginkább rászorulóknak siet segítségére. Ezért legelső feladata a nyomor, az éhezés felszámolása, az alapvető egészségügyi ellátottság biztosítása stb. Már maga ez a lépés is csökkenti a nagy tömegek életszínvonalában mutatkozó lemaradás mértékét. Ez *egyik* oka annak is, miért van nálunk kezdetben viszonylag kevesebb gépkocsi és más — a fejlett országokban elterjedt — fogyasztási cikk. A szocialista államban *törvényszerűen* a tömegek alapvető, létfontosságú szükségleteinek kielégítése az első feladat, ami a rendelkezésre álló eszközök túlnyomó részét igénybe veszi. Lehet, hogy ez nem olyan „mutatós" feladat, mint a személygépkocsi-ellátás, mégis ezerszer fontosabb annál. Kapitalista ország létezhet oly módon, hogy a sok személyautó mellett milliók éhezzenek és nyomorogjanak. Szocialista ország azonban még rövid időre sem képzelhető el így. Ezenkívül egyéb tényezők is a nivellálódás irányában hatnak.

Ilyen a munka szerinti elosztás *fokozódó* érvényre jutása. Világosan látható ez a mezőgazdaság példáján. A földjáradék fajsúlyának csökkenése és a munka szerinti részesedés növekedése egyben közelebb hozza egymáshoz a parasztság különböző rétegeinek kereseti szintjét is. Meggyorsítja e folyamatot a mezőgazdasági munkák pontosabb és tudományosabb számbavétele is. Ma még nem ritkaság az olyan eset, hogy a dolgozók azonos munkáért különböző keresethez jutnak sok helyütt, az eltérő bérezési formák miatt.[17] A vezetési formák tökéletesedésével az ilyen esetek száma csökken, mert pontosabban meghatározzák a munkafajtákat. Befolyásolja ma még a munka szerinti elosztás elvének érvényesülését — és ezzel az életszínvonal alakulását — néhány társadalmi tényező is. Ilyen például a foglalkoztatottság aránya. Az egyes emberek életszínvonala igen eltérő lehet attól függően, hány eltartott jut a családban egy keresőre. Nálunk e számarány erősen csökkent, s ez szintén a kiegyenlítődés irányában hat. Ha egy háromtagú családra egy kereső helyett kettő jut, a család egészének — s így egyes tagjainak is — ugrásszerűen növekszik az életszínvonala. Ez esetben az egyes emberek keresete és fogyasztása közvetlenebbül függ a végzett munkától.

Maga az iparosítás is csökkenti az életszínvonal terén meglevő különbségeket. Az ésszerű ipartelepítéssel kisebbek lesznek az ország különböző területein lakók közötti különbségek. A fejlett gépesítés megszünteti, illetve megkönnyíti a nehéz fizikai munkákat, és megszünteti általában az alacsonyan fizetett munkákat. A szakképzettség növekedése is ebben az irányban hat. Az ipar egyes ágai közötti arányeltolódások részben ellenkező irányban hatnak. 1949-ben a legalacsonyabb munkás átlagkeresetet biztosító iparcsoport (az építőanyagipar) és a legmagasabb átlagkeresetet biztosító nyomdaipar közötti arány 100 : 139 volt. 1960-ban a textilipar és a bányászat között az arány 100 : 174 volt. De az iparágak technikai és termelékenységi színvonalának különbsége a fejlődés folyamán csökken, s csökken így az átlagkeresetek eltérése is. A nagyobb termelé-

[17] A munka szerinti elosztás *tényleges* megvalósulása függ a norma- és árrendszertől is, mert ha az nem tükrözi reálisan az elvégzett munkákat, illetőleg a fogyasztás mértékét, különbségek adódhatnak.

kenységű munkával, nagyobb tudással együtt jár nálunk általában a keresetek növekedése is. Ez az életszínvonalbeli különbségek csökkentésének legfőbb útja.

Mindez úgy is felfogható, mint a képességek *teljesebb* kihasználásának folyamata. A „mindenkitől képességei szerint" formulát nem szabad elszakítani a „mindenkinek munkája szerint" elvtől, mert ez a két oldal egységet alkot. Viszont arról sem feledkezhetünk meg, hogy az emberek többsége jelenlegi munkahelyét konkrét, és többnyire kényszerítő körülmények hatására foglalja el, sokszor nincsen kellő választási lehetősége. Fel kell tételezni, hogy sokan másra, többre is képesek volnának, mint amennyit most nyújtanak, de különböző okok miatt egyelőre a képességeikhez *közelebb* álló munka még nem biztosítható. Marx és Engels sokszor aláhúzták annak fontosságát, hogy az emberek képességeiket a *lehető legsokoldalúbban* fejleszthessék.[18]

Ehhez azonban többek között az szükséges, hogy pontosan számba vehessük a szükségleteket és a képességeket. Nem elegendő annak ismételgetése, hogy nálunk mindenki képességei szerint dolgozhat. Pontosan számba kell venni az emberek képességeit, és azt, mennyire tudjuk ma biztosítani e képességek kihasználását és továbbfejlesztését. Meg kell vizsgálni azt is, hogyan oldhatók meg az egyéni és társadalmi érdekek között eközben óhatatlanul felmerülő ellentmondások. (Ellentmondó lehet például az egyén tanulási terve és az ország szükséglete stb.) Ha ideiglenesen ellentmondásos is e folyamat (a szakemberek egy részének vidékre helyezésénél is mutatkozik ez), végső soron a szocializmusban feltétlenül egybeesik a társadalmi és az egyéni érdek, mert a társadalom számára is akkor adja az egyén a legnagyobb értéket, ha képességének maximumát nyújtja.

A kiegyenlítődés irányában hatnak végül az állam bérpolitikai intézkedései is. Ezek közül is ki kell emelni az ún. szociális juttatásokat. A népi rendszer évei alatt a szociális juttatások (egészségügyi, kulturális stb.) gyors ütemben növekedtek, és 1960-ban a személyes rendelkezésű jövedelmek 24,5%-át tették

[18] Lásd: *Engels:* Anti-Dühring. Szikra 1950. 206. old.

ki.[19] Ezek nagy része a társadalom minden tagját *egységes* mértékben érintik, ezért részarányuk növekedése egyben a szintkülönbségeket is csökkenti. Nálunk is — hasonlóan más szocialista országokhoz — célul tűzte ki a párt és a kormány a legrosszabbul fizetett kategóriák keresetének *gyorsabb* emelését, a parasztság életszínvonalának a munkásosztályénál gyorsabb növelését stb. Rendszerünk számos progresszív tarifával (jövedelmi adó, gépkocsi adó stb.) jobban terheli a nagyobb jövedelmű egyéneket, mint a kisebb fizetésűeket. Mindezek az intézkedések a túl nagy különbségek lehetőségének megszűnését és általában a különbségek csökkentését kívánják elősegíteni. E tényezők hatására határozott közeledési folyamat figyelhető meg a jövedelmekben a munkásosztály és a parasztság, a munkásosztály és az alkalmazottak egyes rétegein belül is.

E tendencia láttán önként is felvetődhet az a kérdés, hogy törvényszerű folyamatról van-e itt szó vagy sajátos magyarországi jelenségről? Nincs-e ellentmondás az anyagi érdekeltség növelése és az életszínvonal kiegyenlítődése között? Ezzel kapcsolatban először is hangsúlyozzuk, hogy a különbségek *csökkenéséről* beszélünk csupán, de nem *megszűnéséről.* Nincsen szó az emberek uniformizálódásáról még a kommunizmus felső fokán sem, annak ellenére, hogy ott az életszínvonalbeli különbségek tovább csökkennek. Az embereket elsősorban nem kereseti viszonyaik különböztetik meg egymástól — ezt csak a kapitalizmus oltotta be a fejekbe —, hanem munkájuk, tehetségük, érdeklődési körük. Ami a szocializmust illeti, itt a csökkenés ellenére is még *viszonylag* nagyok a meglevő kereseti különbségek. A fejlődés szocialista szakaszán nem szűnhetnek meg teljesen a különbségek a nős és nőtlen dolgozók, az egy- és többgyermekes családok életszínvonalában sem — mint erre már Marx a „Gothai program kritikájá"-ban rámutatott. A különbségek felszámolása csak több ütemben történhet. Először megszűnnek a magántulajdonosi és tőkés kizsákmányolás miatt meglevő egyenetlenségek. Később az egyének társadalmi helyzetével összefüggő (az eltartottak száma, a munkalehetőségek szerinti stb.) különbségek, és legvégül a képzettség, a munka termelékenysége alapján fennálló különbségek.

[19] KSH időszaki közlemények, 1961. 8. sz. 513. old.

Vajon ellentmond-e ez a tendencia az anyagi érdekeltség elvének? Először is, fontos megkülönböztetni a *tendenciát* a *szinttől*. Az életszínvonal nivellálódási tendenciája szerintünk vitathatatlanul helyes, és érvényes a szocializmus egész időszakában. Hogy azonban mikor, milyen határig helyes az egyes kereseti arányok közelítése, az már más kérdés. Még azt is hozzátehetjük, hogy a nivellálódás mint fő folyamat, egyáltalán nem jelenti az összes kereseti különbségek *állandó* csökkenését. Elképzelhető, hogy a fő folyamaton belül — átmenetileg — szükséges egyes helyeken a különbségek növelése is. A múltban gyakran megalapozatlanul, és túl nagy mértékben csökkentették a kereseti különbségeket. Egy időben nálunk túlzottan elterjedtek a béren felüli juttatások, ami az egyenlősdi elemeit vitte bérrendszerünkbe. Ezekben együttesen megelőztük majdnem az összes szocialista országot. Ezek közül az *idő előtti* intézkedések persze nem segítették az anyagi érdekeltség növelését.

Az összefüggés a két tendencia között az, hogy keresztezik egymás hatását, és ezért nagyon sok függ a körülmények, az időpont helyes megválasztásától. Ha túl korán és túl nagy mértékben érvényesítjük a nivellálódási tendenciát, ez a valóságban az anyagi érdekeltséget csökkenti. Az egyes kategóriák között megmaradó különbség esetleg nem elegendő már ahhoz, hogy ösztönző legyen. Mindez azonban nem változtat az általános irányon, a dolgozók életszínvonalának jelentős közeledésén.

2. *A szükséges különbségekről*

A kiegyenlítődés tendenciája mellett világosan kell látnunk azt is, hogy a szocializmus teljes felépítése nem jelenti mindenfajta különbség teljes megszűnését.

Meg kell vizsgálnunk, hogy az elkövetkező szakaszban menynyire kívánatos tovább haladni az életszínvonal kiegyenlítődésének útján, és hogy milyen szintre lenne célszerű eljutni.

Mindenekelőtt aláhúzzuk, hogy bizonyos területeken még folytatódni fog a kiegyenlítődés. (Egyes — viszonylag rosszul fizetett — kategóriáknál béremelés, a szociális ellátottság további javítása, családi segélyek, egészségügyi ellátottság fejlesztése stb. útján.) Ez indokolt és helyes, mert még nem oldottunk meg

minden kirívó, vagy akár csak az átlagosnál fontosabb ilyen problémát. De vajon mondhatjuk-e, hogy az előttünk álló időszak legjellemzőbb vonása e téren az egyes emberek életszínvonalának további közeledése lesz? Nézetünk szerint ezt a szakasz egészére vonatkoztatva nem mondhatjuk.

A tények, a számok azt mutatják, hogy a felszabadulás óta a dolgozók egyes kategóriái közötti különbségek jelentősen csökkentek. A következő táblázatban bemutatjuk ezt a vállalati mérnökökre és munkásokra vonatkozóan. (1938—1939-ről pontos adat nem áll rendelkezésünkre, az arányok azonban 1932-től 1938-ig nem változtak számottevően.)

24. sz. táblázat

Az összes vállalati mérnökök átlagos havi keresete a munkások keresetének százalékában

Szakma	1932	1957
Műszerész	251,6	162,3
Lakatos	242,2	158,5
Hegesztő	243,8	156,4
Kőfaragó	228,1	114,4

Forrás: A mérnökök és technikusok helyzete. KSH-kiadvány, 1961. 29. old.

Míg tehát 1932-ben a vállalati mérnökök átlagos keresete két és félszerese, 1957-ben már csak másfélszerese a szakmunkásénak. A beosztott mérnökök átlagos keresete 1957-ben a szakmák zömében (hengerész, olvasztár, bádogos, ács) csak 110%-a, néhány szakmában (hegesztő, lakatos) 125%-a, de néhányban (vájár, kőfaragó) csupán 84, illetve 91%-a a szakmunkás-átlagnak. (Ugyanott, 84. old.) Mint látható, a csökkenés jelentős, és még nagyobb lenne, ha ehhez hozzávennénk az egyenlő mértékben érvényesülő szociális juttatásokat. 1961. III. negyedévében a gépkocsivezetők átlagos havi keresete 1853 Ft, a gyakorlattal rendelkező középiskolai tanáré körülbelül 1700 Ft, mérnöké és technikusé 2475 Ft. (A Munkaügyi Minisztérium adatai.) A különbség nem látszik elegendőnek. Véleményünk szerint fejlődésünk jelenlegi szakaszának követelményéhez mérten ez a csökkenés már túl nagy méretű volt. A Szovjetunióban, Csehszlovákiában a különbségek nagyobbak.

A fizetésbeli különbségeknek rendkívül nagy a szerepe a dolgozók képzettségének növelésében. Világos, hogy az emberek

nagy többsége nem utolsósorban a magasabb képzettséggel elérhető nagyobb fizetés reményében végzi tanulmányait. Ha az adott és az elérhető fizetés között a különbség nem elegendő, akkor az nem ösztönöz *kellőképpen* a továbbtanulásra. Pedig a dolgozók továbbképzésére a szocializmus teljes felépítése érdekében, a technikai forradalom mai időszakában különösen nagy szükség van. Nálunk ma nem időszerű a különbségek erőteljes csökkentése, amit a Szovjetunióra hivatkozva egyesek helytelenül értelmeznek. A Szovjetunióban ma, *a kommunizmus építésének idején* hirdették meg az életszínvonalbeli különbségek fokozatos csökkentését, amire főleg azért kerülhetett sor, mert az elmúlt negyven év alatt — éppen a helyes anyagi ösztönzés segítségével — alapjában megoldották a népgazdaságuk ellátását magas képzettségű szakemberek tömegével. Magyarországon még távolról sem beszélhetünk erről. Anélkül, hogy eddigi eredményeinket lebecsülnénk, meg kell állapítanunk, hogy szakemberellátottság tekintetében messze a Szovjetunió mögött vagyunk. Ott 1000 dolgozóra kb. kétszer annyi szakember jut, mint nálunk.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a Szovjetunióban az életszínvonalbeli különbségek még ma is sokszorta nagyobbak a mieinknél. Éppen ezért a Szovjetunióban, ha a közeledés ugyanolyan ütemben folytatódik, mint az elmúlt időben, még hosszú évek múltán is nagyobbak lesznek ezek a különbségek, mint nálunk *ma*. Ez is arról tanúskodik, hogy ebben a kérdésben mi elég messze, bizonyos területen talán túl messze is mentünk.

Figyelembe véve azt, hogy nálunk az emberek ma még nem állnak — és nem is állhatnak — a kommunista tudat színvonalán, látni kell, hogy a jelenlegi fizetésbeli különbségek nem ösztönöznek eléggé a továbbképzésre. Ez is egyik lehetséges magyarázata annak, hogy az egyetemi hallgatók között a legutóbbi években miért csökkent a munkás-paraszt fiatalok aránya. Világos, hogy az értelmiségi és alkalmazotti családokban a továbbtanulásra ösztönöznek a hagyományok, a családi körülmények is, és ezek még kisebb anyagi érdekeltség esetén is hatnak. A munkás-paraszt családoknál azonban az anyagi perspektíva közvetlenebbül hat és meghiúsíthatja e terveket.

Az egyes kategóriák közötti kis különbségek nem ösztönöznek eléggé a *rendszeres* és *folyamatos* továbbképzésre sem, mert minimális az ezáltal elérhető fizetésnövekedés (100—200—300 Ft), amely nem áll arányban a ráfordított erőkifejtéssel. Ahogy a gazdasági életben dolgozók gyakran mondják, nincsen kellő előrehaladási lehetősége az embereknek. A munkába lépéstől a nyugdíjig — ha a rendkívüli kiemelésektől eltekintünk — évtizedek alatt is csak néhány száz forint a remélhető, illetőleg elérhető növekedés. Ez nem egészséges helyzet, és csak oda vezethet, hogy az emberek nem törekednek eléggé képességeik *maximális* és *rendszeres* fejlesztésére. Hogy csak egy példát hozzunk erre: 1957-ben a mérnököknek csak mintegy *15%-a*, de a technikusoknak is *csak 17%-a* vett részt rendszeres továbbképzésben. Különösen feltűnő ez a technikusok esetében, akikből — a dolog természetes rendje szerint — mérnök lehetne. Részben ezzel függ össze, hogy a háború előtti szinthez képest csökkent például a mérnökök idegennyelv-tudása. 1930-ban a mérnökök 94,5%-a, 1957-ben már csak 60,4%-a beszélt idegen nyelveken.[20]

Az előttünk álló szakaszban a világszint megközelítése az emberek képzettségének rendkívül gyors fejlődését követeli meg. Éppen ezért, bár alapjában helyes volt az, hogy az elmúlt időszakban csökkentettük a fizetésbeli különbségeket az alacsony keresetű dolgozók béreinek emelésével, mégis a továbbiakban a béremelések nagyobbik részét *a túlzottan csökkentett különbségek növelésére, és különösen a nagy szaktudást igénylő munkák magasabb dotációjára kellene fordítani.*

3. Az életszínvonal meghatározása

Az életszínvonal emelkedésével kapcsolatos követelményeket, mint legfontosabb törvényszerűséget, a szocializmus gazdasági alaptörvénye tartalmazza, amely leszögezi, hogy a szocialista társadalom célja a szüntelenül növekvő szükségletek maximális

[20] Lásd: A mérnökök és technikusok helyzete. KSH-kiadvány, 1961. 23—24. old. (Az 1930-as adat csak a budapesti mérnökökre vonatkozik, mert országos adat nincs.)

kielégítése. Az alaptörvény megfogalmazása körül hosszú viták zajlottak, melyek során többször is módosították azt. Nem kívánunk kitérni itt e vitákra, egyfelől, mert elég sok skolasztikus elem volt bennük (a törvény oldalairól, követelményéről), és másfelől, mert a lényege a dolognak teljesen világos. A szocialista társadalom fő célja az életszínvonal rendszeres növelése. Csupán egy észrevételt tennénk. Azt, hogy az alaptörvény — az összes eddig ismert fogalmazásaiban — rendkívül általános, és ezért keveset ad a gyakorlat számára. Bennünket viszont a kérdésnek éppen ez az oldala érdekel.

Az alaptörvény önmagában nem mond semmit arról, hogy az egyes fejlődési szakaszokban meddig kellene eljutnunk az életszínvonal emelésével. A „maximális" vonatkozik 1950-re, de 1980-ra is. Szükséges ezért, hogy *emellett* az egyes időszakoknak ennél konkrétabb meghatározását is adjuk. Ez persze rendkívül nehéz, mert a szükségletek kielégítettségi fokára vonatkozó abszolút, pontos mérce csakis a felépült kommunizmusra vonatkozóan létezik (eddigi ismereteink szerint), ez pedig a szükségletek szerinti részesedés. Ez sem százalékokkal vagy számokkal pontosan kifejezhető nagyság, de az „ésszerű szükségletek" (Engels) mérete mégis eléggé precízen megállapítható.

A szocializmus alapjai lerakásának, de még a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének idejére vonatkozóan sem rendelkezünk ilyen mércével. Itt az elérendő és elérhető nagyságot leginkább az alsó és felső határok jelölésével vázolhatjuk. Mint említettük, az életszínvonal alakulásának törvényszerű vonása, hogy a szocializmus építésének első szakaszában a legkirívóbb aránytalanságokat küszöböli ki. Ez nyilvánvalóan a fejlettebb országokban is így lesz, mert sehol sem lehet szó a szocializmus alapjairól, amíg tömegek nyomorognak. Az életszínvonal alsó határát a szocializmus alapjainak lerakása időszakában az jellemzi, hogy kiküszöbölték a legkirívóbb gazdasági egyenlőtlenségeket, felszámolták a munkanélküliséget, a nyomort, amivel együtt jár természetesen az, hogy a legrosszabb körülmények között élők életszínvonala az átlagosnál jobban emelkedik. Mindezek alapján megvalósul az egész nép életszínvonalának jelentős növelése. A felső határ ebben a szakasz-

ban: a fejlett tőkésországok lakosságának átlagos életszínvonala, ami az alapok lerakása időszakában a fejletlenebb országokban még nemigen érhető el. E két határon belül az egyes országok gazdasági fejlettsége dönti el a konkrét szintet. A teljesen felépült szocializmusnak biztosítania kell, hogy minden dolgozó el legyen látva az alapvető anyagi és kulturális javakból, a munka szerinti elosztás alapján számára meghatározott mértékben. Nagyságrendileg ez kb. olyan fokot jelent, amilyent ma a fejlett tőkésországok képviselnek. Nézetünk szerint tehát a szocializmus felépítésének idejére hozzávetőlegesen elérhető a fejlettebb országok *átlagos* szintje, a kommunizmus teljes felépítésének idejére pedig a legfejlettebb tőkésországokat is meghaladó szint. Ha e meghatározások nem is fejezhetők ki egzakt matematikai képletekkel, szerintünk van bizonyos jelentőségük.

E megállapítások, először is, konkrétumokhoz kötik, emberközelségbe hozzák, érzékeltetik azt az alapvető tételt, hogy a szocializmus építésének *együtt kell járnia* az életszínvonal emelésével. Azzal, hogy az életszínvonalnál — éppúgy, mint a termelőerőknél — a fejlett tőkésországok szintjét tekintjük elérendőnek, az is világosabbá válik, hogy a korszerű *termelési szint nélkül* az életszínvonal kívánta nagysága sem érhető el. Másodszor, rávilágítanak arra, hogy a kapitalizmussal folyó küzdelmünkben végig kell járnunk bizonyos szakaszokat, az életszínvonal szempontjából — a fentiek szerint — legalább három szakaszt. A feladatok ilyen bontása lehetővé teszi, hogy a tömegek is nyomon követhessék, mit értünk már el, s mit fogunk még megvalósítani. Harmadszor, a határok megjelölése az alapok lerakásának időszakára, s annak a hozzávetőleges szintnek a megjelölése, amely a teljes felépítéssel kapcsolatos, eleve gátat vet az esetleg fellépő szubjektivista elképzeléseknek. Gondolunk olyan nézetekre, amelyek szerint „ki lehet jelenteni" — az ehhez szükséges anyagi előfeltételek megléte nélkül —, hogy felépítettük a szocializmust, illetve elértük annak egyes szakaszait. Megjegyezzük még, hogy a fenti meghatározás nem kíván konkrét sémát adni, csak általános kereteket állít fel. A részletes, konkrét meghatározás az életszínvonal kérdésében is csak adott körülmények alapján történhet.

Akadhatnak, akik úgy érzik, a meghatározás létjogosultságát a Szovjetunió gyakorlati példája nem támasztja alá. Ez szerintünk téves felfogás, mert a Szovjetunió az életszínvonal *mutatói* tekintetében (például az egy főre jutó fogyasztásnál) 1958-ra megközelítette a fejlett tőkésországokat. Togliatti elvtárs a XXII. kongresszusról szólva megállapította, hogy a szovjet dolgozók átlagos életszínvonala határozottan magasabb az olasz dolgozók átlagos életszínvonalánál, amit — ahogy azt beszédében idézte — még az ENSZ adatai is bizonyítanak. Nem vonjuk ugyanakkor kétségbe, hogy a szovjet dolgozók életszínvonala még nem érte el teljesen a legfejlettebb tőkésországok szintjét. Ennek azonban nem elvi, hanem súlyos gyakorlati okai vannak, melyek ma már köztudomásúak, a szovjet kommunisták maguk beszéltek róluk.

Hruscsov elvtárs már a XX. kongresszuson utalt arra, milyen óriási nehézségeket kellett a szovjet népnek leküzdenie, mennyi áldozatot kellett hoznia, hogy az elmaradott országot saját erejéből, két háború pusztításai ellenére is élenjáró gazdasági hatalommá tegyék. Erre emlékeztette azokat, akik fitymálva bírálgatták a szovjet emberek ruházkodását, és hozzátette, ez az oka annak, hogy a jelentős növekedés ellenére még sok a tennivaló ahhoz, hogy a lakosság életszínvonalának emelésében *olyan fokot érjünk el, „amely megfelel a szocialista rend lehetőségeinek"*. Nyilvánvaló, hogy a rendkívüli nehézségek nélkül a Szovjetunió lakosságának életszínvonala ma jelentősen magasabb lenne, elérné, sőt túlhaladná a fejlett tőkésországok jelenlegi színvonalát.

Az életszínvonal alakulásával kapcsolatos előbbi megállapításainkat alátámasztja az a tény is, hogy az NDK és Csehszlovákia a szocializmus teljes felépítését az említett tőkésországok színvonalának elérésével kötik össze.

Vizsgáljuk meg, hogy hazánkban reális-e, megvalósítható-e az a célkitűzés, hogy a szocializmus teljes felépítése során elérjük a fejlett tőkésországok mai szintjét az életszínvonal terén. Szerintünk ez reális, és meg is valósítható. Nézzünk néhány számot. Az életszínvonalnak talán legfontosabb része az élelmezés. A számok arról tanúskodnak, hogy itt máris megközelítettük az összehasonlítás alapjául a korábbiakban említett négy nyugati

országot. 1959—1960-ban az egy főre jutó kalóriamennyiségben Magyarország túlszárnyalta a négy nyugati tőkésország átlagát. Magyarországon ez a szám 3008, míg a négy tőkésország átlagában 2976.[21]

Ez a szint már nagyjából megközelíti a fiziológusok által optimálisnak tekintett kalóriamennyiséget, amelyet Sztrumilin akadémikus — szovjet kutatásokra alapozva — 3050 kalóriában, amerikai vizsgálatokra hivatkozva 3000 kalóriában jelöl meg.[22] 1959—1960-ban a következőképpen alakult Magyarországon és a négy tőkésországban a legfontosabb fogyasztási cikkek egy főre jutó mennyiségének átlaga (számítva a KSH Nemzetközi Zsebkönyv, 1962. 201—203. old. alapján. Adatok kg-ban):

Ország	Gabona	Burgonya	Cukor	Zsír és olaj	Hús
Magyarország	137	100	26	23	46
A négy tőkésország átlaga	105	95	32	20	59

A gabona- és a burgonyafogyasztás magasabb színvonala nem jelent pozitívumot, mert a fejlődés útja éppen az, hogy ezek részaránya csökken, és helyettük növekszik a cukoré, a húsé. Alapul véve az elmúlt húsz év fejlődési rátáját, és feltételezve, hogy ez a jövőben is hasonló lesz, a cukornál kb. hét, a húsnál nyolc-tíz év alatt érhetjük el az említett országokat. Ha viszont arra gondolunk, hogy a kapitalista országok előtt aligha állhat az elmúlt évekhez hasonló konjunktúra, és hogy nálunk a mezőgazdaság csak most kezdi visszafizetni a befektetett tőkét, ez az idő jelentősen megrövidül, és nem tehető többre hat-hét évnél!

A fentiek azonban még nem fejezik ki az életszínvonal egészét. Vannak tényezők, amelyek a képet rovásunkra és olyanok is, amelyek javunkra módosítják. Kezdjük az előbbiekkel.

Felvethetik, hogy az iparcikkek ellátottságánál az összehasonlítás lényegesen kedvezőbb a tőkésországok számára. Ez tény, utolérésük itt némileg több időt igényel. Ezt csupán az rövidítheti meg, hogy a fejlődési ütem nálunk a következő években erősebben növekszik, mint az említett országokban. Az elmúlt

[21] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv, 1962. 200. old.

[22] Lásd: *Sz. G. Sztrumilin:* A kommunizmus útján. Kossuth Könyvkiadó 1959. 77. old.

20 év fejlődési rátáját előrevetítve, az iparcikk-ellátottság terén legjobb esetben is csak 10—12 év múlva érnénk el az említett négy ország szintjét. Az is felhozható, hogy még ha el is értük az egy főre eső *termelésben* és *fogyasztásban* az említett országokat, még mindig nem értük el teljesen az életszintjüket, mert ahhoz széles értelemben hozzátartoznak olyan körülmények is, mint az utak, a vasutak, a telefonhálózat kiépítettsége, az élet olyan külső körülményei, amelyeket a fejlettebb tőkésországok évtizedekig fejlesztették, ami „beépített vagyon". Ebben is van igazság. A megjelölt időre nyilvánvalóan nem tudjuk például úthálózatunkat olyan korszerűvé tenni, mint amilyen az jelenleg Nyugat-Németországban (ahol mellesleg ezeket a külföldi kényszermunkások milliói is építették). Ezek a tényezők tehát hátrányosan módosítják a fenti mutatók alapján végzett összehasonlításunkat.

Viszont vannak ugyanakkor olyan tényezők is, amelyek előnyünkre változtatják meg az összehasonlításból nyert képet. És ezek jelentősége semmivel sem kisebb — ellenkezőleg, nagyobb. Ilyen tényező mindenekelőtt az átlagszámok korrigálása. A kapitalista országokban az egy főre jutó átlagos fogyasztás a tőkések és a munkások *együttes* fogyasztásának átlaga. A tőkésosztály viszont a nemzeti jövedelemnek közel a felét (még nyugatnémet hivatalos statisztika szerint is 34%-át) kisajátítja, és csak a megmaradó rész kerül elosztásra. Ha ily módon helyesbítjük az átlagot, kiderül, hogy az egy *dolgozóra* jutó fogyasztás legalább 20—30%-kal alacsonyabb a tőkésországok átlagánál. Az Egyesült Államokban a nincstelenek — a lakosság 58%-a — 2000 kalóriát, a vagyonosok — a lakosság 10%-a — 8800 kalóriát fogyaszt. Az iparcikkeknél: Franciaországban a munkások 85,9%-ának, a mezőgazdasági munkások 96,7%-ának nincsen televíziója, a munkások 72,8%-ának nincsen mosógépe stb.[23] Szuharevszkij szovjet közgazdász számításai szerint az Egyesült Államokban a dolgozók fogyasztása 15—20%-kal alacsonyabb, saját számításaink szerint az említett tőkésországokban 30—40%-kal alacsonyabb az átlagnál. *A fejlett országok dolgozóinak átlagát tehát jóval előbb, évekkel előbb is elérhetjük,* mint a fejlett *országok* átlagát.

[23] *Sz. G. Sztrumilin* adatai, továbbá *A. Barjonet:* Mi az elnyomorodás. Kossuth Könyvkiadó 1962. 70. old.

Az átlag nálunk a *dolgozók* átlaga, mert nálunk csak dolgozók vannak. Nálunk az egy családra jutó keresők számának növekedése ezt az átlagot csak felfelé módosíthatja, ott a munkanélküliség viszont csak lefelé. Az életszínvonalat jelentősen befolyásolja a munka intenzitásának foka, a munkakörülmények stb. Ebben fölényünk vitán felül áll. Továbbá: az életszínvonalat nem szűkíthetjük le a bérből fedezett jövedelmekre, mert igen jelentősek a béren kívüli juttatások. Az átlagszámokban nincsenek benne: mennyit fizet a gyógykezelésért, hogyan él a beteg, mennyi nyugdíjat kap. A tőkésországokban az orvosi kezelési költségek jelentősen terhelik a béralapot, a munkások több járulékot fizetnek, mint amennyi szolgáltatást élveznek. Nálunk ellenkezőleg: a szolgáltatások nettó 25—30%-kal növelik a pénzbeli kereseteket. A villany, gáz, közlekedés és főleg lakbérköltségek a tőkésországokban többszörösét teszik ki a mi költségeinknek. Csak néhány példa: A munkások és alkalmazottak egy főre jutó havi átlagos kiadása lakbérre, fűtésre és világításra nálunk 7,5—8%. Maga a lakbér ebből csupán 2,5%! Olaszországban egy átlagosan felszerelt lakás bére a munkabér 40%-a, Nyugat-Németországban 17—20%-a, Svédországban 15%-a stb. (Lásd: Kacsenyák F. tanulmányát a lakásviszonyokról. MTA Közgazdaságtudományi Intézet közleményei, 1959. 6. sz. 59. old.) A nyugdíj a munkások és alkalmazottak havi átlagbérének az NSZK-ban 38%-a, Olaszországban 15%-a, Angliában 18%-a, míg Magyarországon több mint 50%-a. Mindez közvetlenül, de közvetve is hat az életszínvonalra, többek közt úgy is, hogy a dolgozók ott kevésbé használják a közlekedést, a közszolgáltatásokat stb., mint nálunk.

És végül, de nem utolsósorban: a szocializmus általánosan elismert fölénye a műveltségi területeken — az életszínvonalat is érinti. A szocialista állam tudatosan segíti elő az egész nép művelődését, vállalja az ezzel kapcsolatos nem csekély terheket, közvetlenül és közvetve. A műveltség, kulturáltság, iskolázottság terén a szocialista országok, s így sok szempontból hazánk is, máris felülmúlták a tőkésországok átlagát. Büszkék vagyunk arra, hogy a mi népünket, a mi ifjainkat nem az igénytelenség, az érdektelenség és a közöny jellemzi (erről panaszkodnak az amerikai politikusok), hanem az egyre növekvő kulturális igé-

nyek. Többszörös az igény a színház, a művészetek iránt nálunk, mint akár az Egyesült Államokban is, és mi e többszörös igényhez mérjük a teendőket. Ilyen szempontból joggal mondhatjuk, hogy *magasabb műveltségi szinten* valósul meg nálunk az életszínvonal többi elemeinek a fejlett tőkésországok színvonalához való közeledése is.

•

A szocializmus felépítése — az élet minden területére kiterjedő — hatalmas feladat. Nem tűzhettük célul, hogy minden részéről szóljunk. Még a legfontosabb kérdésekből sem érinthettük mindet, s ezért arra törekedtünk, hogy elsősorban azokkal foglalkozzunk, amelyeknél új vonások bontakoznak ki. Számos olyan problémáról, mely igen fontos ugyan, de ismertebb, nem szóltunk.

Az elmondottakkal azt kívántuk érzékeltetni: milyen szerteágazó, sokrétű a szocializmus alapjainak lerakása és milyen nagy jelentőségű ez, a további fejlődésünk szempontjából. Elemzésünkből kiviláglik, hogy a szocializmus alapjainak lerakása felszabadulásunk óta elért egyik legnagyobb győzelmünk, de az is, hogy egyáltalában nem becsülhetők le azok a feladatok, amelyek még előttünk állanak a szocializmus teljes felépítéséért folyó harcban.

Miután nagy hibának tartanánk, ha e feladatokat lekicsinyelnék, határozottan arra törekedtünk, hogy kellő súllyal vessük fel ezek nagyságát, komolyságát. Ugyanakkor több helyütt is rámutattunk arra, hogy az előfeltételek igen kedvezőek a számunkra, hogy ezek kivétel nélkül olyan feladatok, melyek megoldhatók. Eredményeink és hiányosságaink, feladataink és erőforrásaink összevetése azt mutatja, hogy magabiztosan nézhetünk a jövőbe. A megoldást igénylő kérdések nem egy-két hónapra, nem is egy-két évre szólnak, de annyi teljes biztonsággal mondható, hogy a szocializmus teljes felépítése — reális és már nem távoli jövő számunkra. Tíz évnél kevesebb vagy valamivel több — nem célunk jóslásokba bocsátkozni. De minden adat, minden tény arról győz meg bennünket, hogy nagyjából ilyen időszak az, amelyről szó van, s rajtunk, csakis rajtunk múlik, hogy minél rövidebb legyen.

TARTALOM

BEVEZETÉS — — — — — — — — — — — — — — 5

I. A SZOCIALISTA ÉPÍTÉS KIINDULÓPONTJAI — — — — 18
A szocialista forradalom és az átmeneti korszak fogalmáról — 18
A szocializmus alapjainak legfontosabb elemei — — — — 26
A termelési viszonyok és a termelőerők kölcsönhatásának kérdéséhez — — — — — — — — — — — — 40

II. A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LERAKÁSA HAZÁNKBAN 54
A termelési viszonyok változása — — — — — — — — 54
A termelőerők színvonala meghatározásának egyes kérdései 60
Az osztályviszonyok változása — — — — — — — — 65
A kulturális forradalom eredményei — — — — — — — 70
Az életszínvonal alakulása az alapok lerakásának időszakában 73

III. A SZOCIALIZMUS ALAPJAI LERAKÁSÁNAK NEMZETKÖZI TÉNYEZŐI — — — — — — — — — — — — 75
Az alapok lerakása a szocialista országok gyakorlatának tükrében — — — — — — — — — — — — — 75
Néhány következtetés — — — — — — — — — — 86
A szocialista tábor létezésének hatása — — — — — — 97
Néhány megjegyzés a gazdasági fejlődés általános és sajátos vonásairól — — — — — — — — — — — 109

IV. AZ ALAPOK LERAKÁSA ÉS A SZOCIALIZMUS TELJES FELÉPÍTÉSE — — — — — — — — — — — — 115
Az alapok lerakása és a szocializmus teljes felépítése közötti időszak általános jellemzése — — — — — — — 115
A szocialista termelési viszonyok további erősítése — — — 123
Az osztályviszonyok változása — — — — — — — — 134
A termelőerők fejlődése — — — — — — — — — 146
A kultúrforradalom továbbfejlesztése — — — — — — 169

V. A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LERAKÁSA ÉS A GAZDASÁGI TÖRVÉNYEK ÉRVÉNYESÜLÉSE — — — — — — 176
A gazdasági vezetés egyes kérdéseiről — — — — — — 186
A tervezés egyes kérdései — — — — — — — — — 193
Az életszínvonal kérdései — — — — — — — — — 206

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette: Nagy Józsefné. A borító Szántó Tibor munkája. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Heszberger Ede. A szedést 1963. III. 22-én kezdték meg. Megjelent 1963. V. 25-én, 8000 példányban. Terjedelme 14 (A/5) ív.

PL—99—K—6364

68—1326. Szikra Lapnyomda, Budapest.

15,— Ft

15,— Ft